

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં, ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. ૧૯૯૪માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની ૧૨૫મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડી રોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારણામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણવિષયક દર્શન યાદ આવે છે: ‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે તેવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળના ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનો પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ ધ્યાનમંત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને આ ઓપન યુનિવર્સિટી અહીં પ્રવેશ મેળવતા છાત્રોને સ્વઅધ્યાયન માટે સરળતાથી સમજાય એવા ગુણવત્તાલક્ષી અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને પ્રત્યેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને તેમની રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની ખેવના રાખતા કોઈપણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદ્ સાથે પરામર્શ કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી અભ્યાસ સામગ્રીને પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોના કરકમળોમાં અપાય છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ જ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષય નિષ્ણાત પ્રોફેસર્સ દ્વારા તેનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસ સામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવાં દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમનાં ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમ રત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબસમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

અસ્તુ.

કુલપતિશ્રી ડૉ. અમીબહેન ઉપાધ્યાય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, ‘જ્યોતિર્મય પરિસર’,
સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ.

સમાજકાર્યમાં સ્નાતક (Bachelor of Social Work - BSW)
BSWR-502 બાળકો, યુવાનો, મહિલાઓ અને વૃદ્ધો સાથે સમાજકાર્ય
(Social Work with Children, Youth, Women and Elderly)

વિભાગ – 1 બાળવિકાસ અને માનવવૃદ્ધિ

નિદર્શન (Direction)

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
કુલપતિ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ
સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદક (Editor)

ડૉ. સંજય પટેલ

BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ
એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સહ-સંપાદક (Co-Editor)

શ્રી આશિષ વસાવા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત

BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ
સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. જયેશ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. શિલ્પા રાજયગુરુ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

શ્રી કરણસિંહ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સમિતિ (Subject Committee)

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ
સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. સંજય પટેલ

BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ
એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રો. (ડૉ.) મગનભાઈ પરમાર

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, પારુલ યુનિવર્સિટી, વડોદરા

પ્રો. (ડૉ.) ભાવના મહેતા

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત

BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ
સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય પરામર્શન (Subject Review)

ડૉ. કાંતિબેન ત્રિવેદી

આચાર્ય, શ્રી સાર્વજનિક BSW-MSW કોલેજ, મહેસાણા

લેખન (Writing)

શ્રી મોનિકાબેન પટેલ

વ્યાખ્યાતા, સમાજકાર્ય વિભાગ, શ્રી સાર્વજનિક કેળવણી મંડળ સ્થાઉ કોલેજ, મહેસાણા

ડૉ. જયેશ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

શ્રી આશિષ વસાવા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ
આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

શ્રી કરણસિંહ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ભાષા પરામર્શન (Language Review)

પ્રિ. ઘનશ્યામ ગઢવી

નિવૃત્ત આચાર્ય, શ્રીમતી ચૌધરી સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા

પ્રકાશક (Publisher)

કુલસચિવ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશન વર્ષ :

2024 (પ્રથમ આવૃત્તિ)

ISBN NO:

978-93-5598-855-3

978-93-5598-855-3

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

BSWR-502 વિભાગ - 1 બાળવિકાસ અને માનવવૃદ્ધિ

વિભાગીય પરિચય

વિદ્યાર્થીમિત્રો, બાળ વિકાસ અને માનવ વૃદ્ધિ એ માનવ જીવનના મુખ્ય પાયાં છે. બાળ વિકાસમાં શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક અને સામાજિક વિકાસનો સમાવેશ થાય છે, જે એક બાળકના જીવનના પ્રારંભિક વર્ષોમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ હોય છે. આ વિકાસ માટે યોગ્ય પોષણ, આરોગ્ય, શીખવાની તક અને સલામત પર્યાવરણ જરૂરી છે. જીવનના આ પ્રારંભિક તબક્કામાં બાળમનના સ્વરૂપનું ઘડતર થાય છે, જે ભવિષ્યમાં તેની વ્યક્તિગત અને વ્યાવસાયિક સફળતાને પ્રભાવિત કરે છે. બાળપણમાં શીખેલી મૂલ્યો અને કૌશલ્ય વ્યક્તિના જીવનભર ઉપયોગી રહે છે. ઉપરોક્ત તમામ બાબતોને સમાજકાર્યના દ્રષ્ટિકોણથી સમજવાનાં હેતુથી BSWR-502 “બાળકો, યુવાનો, મહિલાઓ અને વૃદ્ધો સાથે સમાજકાર્ય” પાઠ્યક્રમનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પાઠ્યક્રમને બે વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. જેમાં પ્રથમ વિભાગ બાળવિકાસ અને માનવ વૃદ્ધિમાં એકમ – 1 થી 8નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ એકમમાં માનવ વૃદ્ધિ અને વિકાસ વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. બાળ કલ્યાણની વિભાવના અને ભારતમાં બાળકોની સમસ્યાઓ સંદર્ભે બીજા એકમમાં સંશોધન માળખાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. બાળ અધિકારો, બંધારણીય જોગવાઈઓ અને કાયદાઓ ખ્યાલ ચર્ચા ત્રીજા એકમમાં કરેલ છે. ચોથા એકમમાં બાળ કલ્યાણ નીતિ અને યોજનાઓ સમજૂતી આપેલ છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, બાળ કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરો અને સંસ્થાઓની ભૂમિકા વિશે વિગતવાર ચર્ચા પાંચમાં એકમમાં કરેલ છે. બાળકો સાથે કામ કરવાની કાર્યકારોની કુશળતાઓ વિસ્તૃત સમજૂતી છટ્ટા એકમમાં કરેલ છે. યુવાવસ્થાની વિભાવના અને સામાજિક, માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયા સાતમાં એકમમાં કરેલ છે. યુવાનો માટેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો આઠમાં એકમમાં કરેલ છે માનવ વૃદ્ધિ એ માત્ર શારીરિક વિકાસ પૂરતી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે વ્યાપક રીતે બૌદ્ધિક, સામાજિક અને સંસ્કૃતિક વિકાસને આવરી લે છે. જીવનભર ચાલતી આ પ્રક્રિયામાં શિક્ષણ, પર્યાવરણ, સંબંધો અને વ્યક્તિગત અનુભવ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. માનવ વૃદ્ધિ માટે સ્વસ્થ જીવનશૈલી, સતત શીખવાની મનોદશા અને માનસિક શાંતિ આવશ્યક છે. બાળ વિકાસ અને માનવ વૃદ્ધિ વચ્ચે ગંભીર સંબંધ છે, કારણ કે બાળપણમાં કરવામાં આવેલ ગાઢ કાર્ય ભવિષ્યના માનવીય વિકાસનું મજબૂત આધારશિલા બની શકે છે. જેનો વધુ અભ્યાસ આ પુસ્તકના માધ્યમથી કરી શકશો.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी

(गुजरात सरकार द्वारा स्थापित)

BSWR-SEM-5

BSWR – 502 : ‘બાળકો, યુવાનો, મહિલાઓ અને વૃદ્ધો સાથે સમાજકાર્ય’

વિભાગ – 1 : બાળવિકાસ અને માનવવૃદ્ધિ

1. એકમ - 1	માનવ વૃદ્ધિ અને વિકાસ	01
2. એકમ - 2	બાળ કલ્યાણની વિભાવના અને ભારતમાં બાળકોની સમસ્યાઓ	10
3. એકમ - 3	બાળ અધિકારો, બંધારણીય જોગવાઈઓ અને કાયદાઓ	19
4. એકમ - 4	બાળ કલ્યાણ નીતિ અને યોજનાઓ	31
5. એકમ - 5	બાળ કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરો અને સંસ્થાઓની ભૂમિકા	42
6. એકમ - 6	બાળકો સાથે કામ કરવાની કાર્યકારોની કુશળતાઓ	52
7. એકમ - 7	યુવાવસ્થાની વિભાવના અને સામાજિક, માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયા	62
8. એકમ - 8	યુવાનો માટેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો	73

-: માળખું:-

- 1.0 હેતુઓ
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 વૃદ્ધિ નો અર્થ અને વ્યાખ્યા
- 1.3 વૃદ્ધિ ના લક્ષણો
- 1.4 વિકાસ નો અર્થ અને વ્યાખ્યા
- 1.5 વિકાસના લક્ષણો
- 1.6 પરિપક્વતા નો અર્થ અને વ્યાખ્યા
- 1.7 પરિપક્વતા ના લક્ષણો
- 1.8 વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત
- 1.9 વૃદ્ધિ અને વિકાસ પર અસર કરતા પરિબળો
- 1.10 ઉપ સંહાર
- 1.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 1.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 1.13 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.14 સ્વાધ્યાય
- 1.15 પ્રવૃત્તિ
- 1.16 કેસ સ્ટડી
- 1.17 સંદર્ભસૂચિ

1.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે..

- એકમના અભ્યાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ વૃદ્ધિ નો અર્થ વ્યાખ્યા તેના લક્ષણોથી પરિચિત થશે.
- એકમના અભ્યાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ વિકાસનો અર્થ વ્યાખ્યા તેના લક્ષણોનો પરિચય મેળવશે.
- એકમના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીઓને પરિપક્વતા નો અર્થ વ્યાખ્યા અને તેના લક્ષણોનો પરિચય મળશે
- એકમ ના અભ્યાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત જાણવા મળશે.
- એકમના અભ્યાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને વૃદ્ધિ અને વિકાસ પર અસર કરતા પરિબળો ની વિસ્તૃતમાં જાણકારી મળશે.

1.1 પ્રસ્તાવના

વ્યક્તિનું જીવન એ તેના જન્મ અને મૃત્યુ સુધીનું ગણીએ છીએ આ સમયમાં થતા વૃદ્ધિ વિકાસ અને પરિપક્વતાને જ આપણે સૌ નજરમાં લઈએ છીએ પરંતુ વૃદ્ધિ વિકાસ અને પરિપક્વતા એ જ વ્યક્તિના જન્મનું પરિણામ છે ગર્ભાવસ્થાના સમયથી વ્યક્તિના જીવનની શરૂઆત થાય છે બાળકના સંપૂર્ણ વિકાસનો આધાર તો વૃદ્ધિ અને વિકાસની જે પ્રક્રિયા છે તેના પર આધારિત છે વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિના ગર્ભધારણ થી લઈને મૃત્યુ સુધીની વિકાસની તરેહ નો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર છે ગર્ભધાન થી પુખ્ત અવસ્થા સુધીમાં મનુષ્યમાં જે શારીરિક ફેરફારો ચાલ્યા કરે છે તેને વૃદ્ધિ કહે છે જ્યારે વિકાસ એ વૃદ્ધિ દ્વારા થતા પરિવર્તનો પછી પ્રાપ્ત થતો માનસિક અને શારીરિક સામર્થ્ય છે આ પ્રકરણમાં હવે આપણે વૃદ્ધિ અને વિકાસ તેની સાથે પરિપક્વતા શું છે તેનો અભ્યાસ વિસ્તૃતમાં કરીશું

1.2 વૃદ્ધિ અને વિકાસનો અર્થ :-

દરેક સજીવ છે તે કુદરતી અને સહજ રીતે પરિવર્તન પામે છે ફેરફાર છે તે જીવનમાં શરૂઆતથી માંડીને અંત સુધી ચાલ્યા જ કરે છે બાળક માતાના ગર્ભધારણ થી માંડીને પુખ્ત અવસ્થા સુધીમાં સતત વૃદ્ધિ પામતો રહે છે

• વૃદ્ધિ ની વ્યાખ્યા

“વૃદ્ધિ એટલે શરીરના કદ આકાર અને બંધારણમાં થતો ફેરફાર”. કો અને કો

“વૃદ્ધિએ ઊંચાઈ કદ અને વજન જેવા શારીરિક પરિણામોના વધારાનું સૂચન કરે છે અને સામાન્ય રીતે તેનું ક્ષેત્ર માપન યોગ્ય પરિવર્તનો પૂરતું મર્યાદિત છે” એસ. એસ. ચૌહાણ

“વૃદ્ધિને શારીરિક પરિવર્તનોમાં જોઈ શકાય છે તેથી વૃદ્ધિ એટલે કોષીય ગુણાકાર”. ફેન્ડ

આ ફેરફાર પ્રમાણાત્મક હોવાથી માણસના આકારમાં સમરૂપતા અને એકરૂપતા જોવા મળે છે શરીરના અંગો ઉપાંગોની વૃદ્ધિ જે તે અંગના પ્રમાણમાં થાય છે શરીરના બાહ્ય અવયવોને આપણે માપી શકીએ છીએ શરીરમાં થતી વૃદ્ધિ એ પ્રમાણાત્મક થતી હોવાથી ઊંચી વ્યક્તિના હાથ ટૂંકા હોતા નથી કે ટૂંકી વ્યક્તિના હાથ પગ લાંબા હોતા નથી પરંતુ શરીરમાં રહેલી અંતઃસ્ત્રાવી ગ્રંથિઓમાં ખામી ઉત્પન્ન થતા વિકાસમાં અવરોધ સર્જાય છે અને તેના કારણે શરીરમાં વિવિધ વિકૃતિઓ આવે છે

ગર્ભધારણથી માંડીને વ્યક્તિ પુખ્ત વયનો થાય છે ત્યાં સુધી તેનું માથું ધડ હાથ પગ હાડકા સ્નાયુઓ મગજ વગેરે ના વજન લંબાઈ આકાર અને કદમાં જે ફેરફારો થાય છે તેની વૃદ્ધિ કહે છે વૃદ્ધિ અને વિકાસ અને પરિપક્વતા એ એકબીજા ઉપર આધાર રાખે છે વૃદ્ધિ વિના વિકાસ શક્ય નથી વિકાસ વિના પરિપક્વતા શક્ય નથી તેમ જ પરિપક્વતા વિના વૃદ્ધિ પણ શક્ય નથી આ તમામ ક્રિયાઓ એ વારંવાર એક પછી એક થતી નથી. પરંતુ પરસ્પરના સંબંધમાં ચાલે છે

ઉદાહરણ તરીકે બાળક જ્યારે બેસતા શીખે ત્યારે સૌ પહેલા ગબડતા શીખે છે પછી પેટના ભાગથી ઊંચું થતા શીખે છે અને ત્યારબાદ બેસતા શીખે છે આમ આ દરેક ક્રિયામાં વૃદ્ધિ વિકાસ અને પરિપક્વતા રહેલા જોવા મળે છે

1.3 વૃદ્ધિના લક્ષણો

- શરીરના કોઈ અવયવમાં થતું સ્થૂળ પરિવર્તન એટલે વૃદ્ધિ
- ગર્ભધારણ થી માંડીને પુખ્ત અવસ્થા સુધી વૃદ્ધિની પ્રક્રિયા ચાલે છે
- શારીરિક અને બહારથી જોઈ શકીએ તેવા ફેરફાર છે
- વૃદ્ધિ એ પ્રમાણે આત્મક અને સાંખ્યક ફેરફાર છે
- કોષીય ગુણાકાર નું પરિણામ છે
- સહજ પ્રક્રિયા છે
- વૃદ્ધિ નું માપન કરવું સરળ છે
- વૃદ્ધિ નરી આંખે જોઈ શકાય છે
- 18 19 વર્ષ સુધીમાં તે તેની પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચે છે
- વૃદ્ધિ એ કુદરતી અને સહજ પ્રક્રિયા છે
- વારસો અને વાતાવરણની અસર વૃદ્ધિ પર જોવા મળે છે
- વૃદ્ધિએ વિકાસનો જ એક ભાગ છે
- વૃદ્ધિ એ વ્યક્તિને વારસામાં મળેલા જનીનો પર નિર્ધારિત છે
- વૃદ્ધિ એકાંગી ફેરફાર સૂચિત કરે છે
- વિકાસની પૂર્વ શરત વૃદ્ધિ છે

1.4 વિકાસ નો અર્થ અને વ્યાખ્યા

- વિકાસ નો અર્થ

માનવીય વિકાસને સમજવા માટેનું વૃદ્ધિ પદ્ધતિનો બીજો તબક્કો એ વિકાસ છે વિકાસનો અર્થ એ છે કે વૃદ્ધિના પરિણામે વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતું ક્રમબદ્ધ અને પ્રગતિશીલ રીતે થતું સામર્થ્ય એટલે વિકાસ આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે બાળકનો જન્મ થાય તે પહેલા માતાના ગર્ભમાં વિકાસની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જાય છે વિકાસનો અર્થ વધવું થાય છે એમ પણ આપણે સૌ જાણીએ છીએ વિકાસ એટલે પરિવર્તન અને આ જે પરિવર્તન છે તે આજીવન ચાલતું રહે છે

ઉદાહરણ તરીકે બાળકના પગનું કદ વધે છે તો તે વૃદ્ધિ છે પરંતુ તે પગ દ્વારા તે ઉભા રહીને સમતોલન જાળવતા શીખે છે પછી તે ચાલતા શીખે છે ઝડપથી ચાલતા શીખે છે એ વિકાસ છે એટલે કે વિકાસમાં પરિપક્વતા તરફ જવાનો ચોક્કસ એક ક્રમ હોય છે

- વિકાસની વ્યાખ્યા

“વિકાસ એ ગુણાત્મક ફેરફાર છે પરિપક્વતાના લક્ષ્ય તરફ લઈ જતા ક્રમબદ્ધ અને પ્રગટ્યાત્મક ફેરફારો એટલે વિકાસ “ - એલિઝાબેથ હરલોક

“વિકાસની પ્રક્રિયા ક્રમિક પણ છે અને સતત ચાલતી પ્રક્રિયા પણ છે “ - સ્કીનર

“સમગ્ર દેહ તંત્રમાં થતો ફેરફાર એ વિકાસ છે” - કો અને કો

વિકાસ છે તે એક ગુણાત્મક ફેરફાર છે તે ચોક્કસ દિશામાં ક્રમબદ્ધ અને સુસંવાદી રીતે થાય છે બાળકના શારીરિક વિકાસને જોઈએ તો તેમાં તબક્કા મુજબ શરીરના અંગો સૌપ્રથમ હલનચલન કરે છે બેસતા શીખે છે ચાલતા શીખે છે અને દોડતા શીખે છે બાળકના ભાષાકીય વિકાસના સંદર્ભમાં જોઈએ તો તેમાં ક્રમ પ્રમાણે બાળક રડતા બોલવાના અવાજ કરે છે શબ્દો બોલે છે પછી ધીમે ધીમે નાના નાના વાક્યો બોલતા શીખે છે અને ત્યારબાદ છેલ્લે બાળક મોટા અને લાંબા વાક્યો બોલતા શીખે છે અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે વાતચીત કરતા શીખે છે આમ બાળકની જે પણ વિકાસાત્મક ક્રિયાઓ થાય છે તે બધી ક્રમિક અને સુ સંવાદી હોય છે અને તે રીતે વિકસે છે

બાળ વિકાસના મુખ્યત્વે ચાર પાસા છે તેને ક્ષેત્રો તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે જેમાં એક શારીરિક વિકાસ બે માનસિક વિકાસ ત્રણ સાંવેગિક વિકાસ અને ચાર સામાજિક વિકાસ જ્યારે આ બધા પાસાઓનો સમતોલ વિકાસ થાય છે ત્યારે જ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ થયો છે તેમ કહી શકાય આપણે જે પાસાઓ ની વાત કરી તેનો ટૂંકમાં પરિચય નીચે મુજબ છે

1 શારીરિક વિકાસ :- જેમાં શરીરમાં સંતુલન હાથ પગ નું હલનચલન હાથ આંગળીઓનો ઉપયોગ આંખોનું હલનચલન ઉપરાંત પંચેન્દ્રિયોના ઉપયોગ અને જુદા જુદા સ્નાયુવિક કૌશલ્યોનો સમાવેશ થાય છે

2 માનસિક વિકાસ :- જેમાં બુદ્ધિ તર્ક ભાષા વિચાર કલ્પના શક્તિ સર્જન શક્તિ મૂલ્યાંકન નિર્ણય અને અમૂર્ત ચિંતન જેવી માનસિક શક્તિઓના વિકાસનો સમાવેશ થાય છે

3 સાંવેગિક વિકાસ :- જેમાં જુદી જુદી લાગણીઓની અનુભૂતિ કરવી બીજાઓ અનુભવતા લાગણીઓની ઓળખ થવી અને તેની પ્રતિક્રિયા આપવી ઉપરાંત માનવીય સંવેદનાઓ ના વિકાસનો સમાવેશ થાય છે

4 સામાજિક વિકાસ :- જેમાં કુટુંબમાં રહેલા સભ્યો જેવા કે માતા-પિતા સાથેના સંબંધો મિત્રો સાથેના સંબંધો પાડોશીઓ સાથેના વ્યવહાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે

1.5 વિકાસના લક્ષણો

- વૃદ્ધિના કારણે શરીરના અંગોની કાર્ય કરવાની શક્તિમાં થતો ફેરફાર એટલે વિકાસ
- પરિપક્વતા ના પરિણામે ઉદભવતી ફેરફારોની શૃંખલા વિકાસ એ આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા છે
- વિકાસ એ ગુણાત્મક અને આંતરિક ફેરફાર છે
- દરેક વ્યક્તિમાં વિકાસ અલગ અલગ જોવા મળે છે
- મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી વિકાસનું માપન થઈ શકે છે
- વારસો વાતાવરણ અને સાંસ્કૃતિક પરિબળોની વિકાસ પર અસર જોવા મળે છે
- વિકાસની સીધી અસર બાળકની ક્રિયા કે પ્રવૃત્તિ પર થાય છે
- વિકાસની સંભાવનાઓ સીમિત નથી
- વિકાસના પરિણામે વ્યક્તિના સામર્થ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે

1.6 પરિપક્વતા નો અર્થ અને વ્યાખ્યા

પરિપક્વતા એટલે શરીરમાં થતા વિકાસની પ્રક્રિયાઓનો અંત અન્ય રીતે જોઈએ તો શરીરનું પુખ્ત થવું તેને પણ પરિપક્વતા કહેવાય છે માનવ શરીર કે કોઈપણ જીવંત પ્રાણીના શરીરમાં સંપૂર્ણ વિકાસ સિદ્ધ કરવાની કુદરતી પ્રક્રિયા તરીકે પણ પરિપક્વતાને ઓળખવામાં આવે છે માનવીમાં અમુક ઉંમરે પહોંચ્યા પછી વૃદ્ધિ અને વિકાસ અટકી જાય છે 18 થી 21 વર્ષની ઉંમર સુધીમાં વ્યક્તિ પુખ્ત થઈ જાય છે એમ કહી શકાય છે કારણ કે આ ઉંમર બાદ શરીરના હાડકાઓ સ્નાયુઓ તેમજ ઊંચાઈમાં ફેરફાર થતો નથી પરિપક્વતા એ વિકાસની જ એક પ્રક્રિયા છે જે પરિણામ સૂચવે છે બાળક ઉંમર પ્રમાણે જે કાર્ય કરવા માટે શારીરિક અને માનસિક રીતે તૈયાર હોય ત્યારે તે કાર્ય કરવા માટે પરિપક્વ છે એમ કહેવાય પરિપક્વતા ના શૈક્ષણિક અર્થ એ છે કે બાળક શારીરિક અને માનસિક રીતે પરિપક્વ ન હોય ત્યાં સુધી શીખવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે

1.7 પરિપક્વતા ના લક્ષણો

- ચોક્કસ ઉંમરે સ્વયં પ્રગટ થતાં આનુવંશિક લક્ષણોનું પ્રગટિ કરણ એટલે પરિપક્વતા
- બાળકની કાર્ય કરવા માટે વિકાસની પુખ્તતા બતાવે છે
- ઉંમર અનુસાર કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય પણ પ્રાપ્ત કરે છે
- પરિપક્વતાના લક્ષણો શીખવાની ક્રિયાને અસર કરે છે
- પરિપક્વતા મુજબ બાળકને જો અનુભવો આપવામાં આવે તો બાળકની શીખવાની ક્રિયા ઝડપી બને છે

1.8 વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત

વૃદ્ધી	વિકાસ
શરીરના વજન,કાળ અને આકારમાં થતા ફેરફાર એટલે વૃદ્ધી	વૃદ્ધિના કારને શરીરના અંગોની કાર્ય કરવાની ક્ષમતા માં થતો ફેરફાર એટલે વિકાસ
વૃદ્ધી એ ચોક્કસ સમયગાળા ની પ્રક્રિયા છે	વિકાસ આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા છે.
વૃદ્ધિની સંબંધ શરીરમાં થતા શારીરિક ફેરફાર સાથે છે.	વિકાસનો સંબંધ મનોશારીરિક શક્તિઓ સાથે છે.
વૃદ્ધિ એ પ્રમાણાત્મક અને સાંખ્યિક ફેરફાર	વિકાસ એ ગુણાત્મક ફેરફાર છે.
વૃદ્ધિ એ શારીરિક અને બાહ્ય રીતે જોઈ શકાય તેવો ફેરફાર છે.	વિકાસ એ આંતરિક રીતે અનુભવી શકાય તેવો ફેરફાર છે.
વૃદ્ધિ એ સ્થૂળ શારીરિક પરિવર્તન છે.	વિકાસ એ પરિપક્વતાના કારણે થતાફેરફારોની શૃંખલા છે.
વૃદ્ધિ પર મહદંશે વારસાની અસર જોવા મળે છે.	વિકાસ પર વારસા ઉપરાંત વાતાવરણની અસર જોવા મળે છે.
વૃદ્ધિનું માપન ભૌતિક માપ પદ્ધતિઓ વડે થઈ શકે.	વિકાસનું માપન મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ થઈ શકે.

વૃદ્ધિ એ વિકાસની પૂર્વ શરત છે.	વિકાસ વૃદ્ધિની અનુગામી ઘટના છે.
વૃદ્ધિ એકાંગી ફેરફાર સૂચવે છે.	વિકાસ સર્વાંગી ફેરફાર સૂચવે છે.
વૃદ્ધિએ સરળ પ્રક્રિયા છે.	વિકાસ એ સંકુલ પ્રક્રિયા છે.
વૃદ્ધિનો બાહ્ય ક્ષમતાઓ સાથે વિશેષ સંબંધ છે.	વિકાસનો આંતરિક ક્ષમતાઓ સાથે વિશેષ સંબંધ છે.

1.9 વૃદ્ધિ અને વિકાસ પર અસર કરતા પરિબળો

વૃદ્ધિ અને વિકાસ પર અસર કરતા બે પરિબળો છે એક વારસો અને બે વાતાવરણ જેની સમજૂતી નીચે મુજબ છે

1 વારસો

બધા પ્રાણીઓમાં માનવીને શ્રેષ્ઠ પ્રાણી માનવામાં આવે છે માનવીમાં એટલી વધારે વિશેષતાઓ છે કે તે કલ્પીયામાં ન આવે તેવા પણ કાર્યો કરી શકે છે તેનાથી એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે આ વિશેષતાઓ એટલે કે ગુણો તેનામાં ક્યાંથી અને કેવા રૂપમાં આવે છે સામાન્ય પણ એ જોવામાં આવે છે કે સંસારના બધા જ સ્ત્રી પુરુષો એકબીજા સાથે કેટલીક સમાનતાઓ રાખે છે અને કેટલીક અસમાનતાઓ રાખે છે

એનાસ્ટીના ક્યા પ્રમાણે વ્યક્તિગત ભેદ કોઈ એક વારસા અંતર્ગત વાતાવરણની ભિન્નતાથી પ્રભાવિત થાય છે તેથી આપણે એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચીએ છીએ કે વારસો માનવ વિકાસને પ્રભાવિત કરે છે વારસો એટલે આનુવંશિક રીતે પ્રાપ્ત થતા લક્ષણોનો સમૂહ વારસાની સીધી અસર વૃદ્ધિ અને વિકાસ પર થતી જોવા મળે છે એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીને મળતા જૈવિક લક્ષણો એટલે વારસો જેને અનુવંશ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે માતા-પિતા દ્વારા બાળકોને વારસામાં જનીન તત્વો મળે છે આ જનીન તત્વો બાળકની શારીરિક અને માનસિક લાક્ષણિકતાઓ નક્કી કરે છે વારસાની અસરો બાળકના રંગ વજન ઊંચાઈ સ્વભાવ બુદ્ધિ આનુવંશિક ખાસિયતો અને આવડતો પર પડે છે ગર્ભધારણ સમયે સંતાનને માતા પિતા પાસેથી મળેલા 23 23 એમ કુલ 46 રંગસૂત્રો એટલે માનવ વારસો આ રંગસૂત્રોમાં જનીન તત્વો રહેલા હોય છે અને આ જનીન તત્વો એ વારસાના વાહકો છે બાળ શરીરના કોષના બંધારણમાં જનીન તત્વો હોય છે કોઈપણ પ્રજાતિ હોય તેના મૂળભૂત કોષોમાં જનીન તત્વો એકસરખા હોય છે ઉદાહરણ તરીકે માનવીના જનીન તત્વોમાંથી માનવ ગર્ભ ની રચના થાય છે અને આ ગર્ભને પર્યાવરણ મળતા તેનો વિકાસ થાય છે જે તે પ્રકારના જનીન કોષો દ્વારા જે તે પ્રકારની પ્રજાતિ ઉદભવે છે દાખલા તરીકે માનવીમાંથી માનવ અને પ્રાણીમાંથી પ્રાણી જન્મ લે છે

2 વાતાવરણ

વાતાવરણ શબ્દના સ્થાને આજે પર્યાવરણ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જો વાતાવરણ જોડણી શબ્દના આધારે વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો પરી આવરણ બરાબર પર્યાવરણ ચારે બાજુઓથી ઘેરાવા વાળી અથવા ઢાંકવા વાળી વસ્તુ અને તેથી આપણે કહી શકીએ કે વાતાવરણ એવી વસ્તુ છે જે વ્યક્તિને ચારે બાજુથી ઢાંકીને આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી જ બાળકના વિકાસ માટે વાતાવરણ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે વુડવર્ક અને માર્કસના મત મુજબ વાતાવરણમાં તે બધા જ બાહ્ય તત્વો આવે છે જેમણે વ્યક્તિને પોતાનું જીવન શરૂ કર્યાના સમયથી જ પ્રભાવિત કર્યા છે

બોરિંગ લઈગફિલ્ડ તથા વેલ્ડ ના મત મુજબ એક વ્યક્તિના વાતાવરણથી તાત્પર્ય તે બધા ઉત્તેજનાઓથી છે જેને તે જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધી ગ્રહણ કરે છે

જનીન તત્વો સિવાયના વ્યક્તિને અસર કરનારા બધા પરિબલોને વાતાવરણ કહે છે

વાતાવરણની મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવેલ છે

1 જન્મ પૂર્વે નું વાતાવરણ જેમાં ગર્ભધારણ થયા પછી નવ મહિના સુધી આ વાતાવરણમાં બાળક રહે છે માતાનું શરીર ખોરાક માતાના રોગો માતાના ગર્ભવિસ્થા સમયના આવીઘાત્મક અનુભવોનો સમાવેશ થાય છે

2 જન્મ પછીનું વાતાવરણ જન્મ પછીના આ વાતાવરણના ત્રણ વિભાગો છે

- 1 આંતરિક શરીરનું તાપમાન શરીરની રાસાયણિક ક્રિયાઓ ચયાપચય હોર્મોન્સ સ્ટ્રાવ હોજરીનું આંકુચન પ્રસરણનો સમાવેશ થાય છે
- 2 ભૌતિક જેમાં આબોહવા ગ્રામીણ શહેરી વિસ્તાર જંગલ દરિયા કિનારો શાંત કે ઘોંઘાટ રહેણાંક વિસ્તારનો સમાવેશ થાય છે
- 3 સામાજિક જેમાં કુટુંબ સગા વાલા પડોશીઓ મિત્રો જ્ઞાતિ વ્યવસાય આર્થિક પરિસ્થિતિ સંસ્કૃતિનો સમાવેશ થાય છે

ઉપસંહાર પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે વૃદ્ધિ અને વિકાસ અંગેની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે જેના દ્વારા વૃદ્ધિ અને વિકાસ અંગેની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે ઉપરાંત પરિપક્વતા વિશેનો ખ્યાલ પણ આપણને તેમાંથી જાણવા મળે છે વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેના તફાવત દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને બંને વચ્ચે રહેલો જે ભેદ છે તે અંગેની જાણકારી પણ પ્રાપ્ત થાય છે

1.10 ઉપસંહાર

આ પ્રકરણમાં આપણે વૃદ્ધિ અને વિકાસની સંકલ્પનાને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો. આપણે જાણ્યું કે વૃદ્ધિનો સંબંધ શારીરિક ફેરફારો સાથે છે. જ્યારે વિકાસ એ વૃદ્ધિ અને પરિપક્વતાના કારણે પ્રાપ્ત થતું મનોશારીરિક સામર્થ્ય છે. આપણે પંચકોષાત્મક વિકાસને પણ સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો. અહીં આપણે એ પણ શીખ્યા કે વૃદ્ધિ અને વિકાસ પર અસર કરનાર મુખ્ય પરિબલો વારસો અને વાતાવરણ છે. વૃદ્ધિ અને વિકાસના જુદા જુદા તબક્કાઓ પૈકી આપણે ગર્ભવિસ્થા, બાલ્યાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા અને તરુણાવસ્થાનો વિગતે પરિચય મેળવ્યો. તેમજ ગર્ભવિસ્થા અને બાલ્યાવસ્થાની વિકાસ તરેહની ઓળખ દ્વારા આ અવસ્થામાં વૃદ્ધિ અને વિકાસનું સ્વરૂપ કે દિશાઓને પણ આપણે સમજ્યા. આમ, આ સમગ્ર પ્રકરણમાં વૃદ્ધિ અને વિકાસની પ્રક્રિયાનો મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી સમજવાનો પ્રયાસ થયો છે.

1.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો .

(1) વૃદ્ધિ એટલે

(અ) પ્રમાણાત્મક ફેરફાર	(બ) ગુણાત્મક ફેરફાર
(ક) આંતરિક ફેરફાર	(ડ) સર્વાંગી ફેરફાર

(2) વિકાસ એટલે.....

- (અ) પ્રમાણાત્મક ફેરફાર (બ) એકાંગી ફેરફાર
(ક) શારીરિક ફેરફાર (ડ) સર્વાંગી ફેરફાર

(3) માતા-પિતા પાસેથી સંતાનોને કેટલા રંગસૂત્રો ની જોડ મળે છે.

- (અ) 23 – 23 (બ) 22-22
(ક) 24-24 (ડ) 27-27

(4) પરિપક્વતાએ છે.

- (અ) સર્વાંગી ફેરફાર (બ) વિકાસ પ્રક્રિયાઓની પૂર્ણતા
(ક) કોષોનો ગુણાકાર (ડ) શારીરિક ફેરફાર

(5) નીચેનામાંથી કયું પરિબળ વૃદ્ધિ અને વિકાસને અસર કરે છે ?

- (અ) માત્ર વારસો (બ) માત્ર વાતાવરણ
(ક) પરિપક્વતા (ડ) વારસો અને વાતાવરણ

(6) જન્મ પછીના વાતાવરણ માં નીચેનામાંથી કોનો સમાવેશ થાય છે

- (અ) આર્થિક (બ) સામાજિક
(ક) આંતરિક વિભાગ (ડ) ઉપરોક્ત કોઈ નહિ

1.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો.

- 1 (અ) પ્રમાણાત્મક ફેરફાર
2 (ક) શારીરિક ફેરફાર
3 (અ) 23 – 23
4 (બ) વિકાસ પ્રક્રિયાઓની પૂર્ણતા
5 (ડ) વારસો અને વાતાવરણ
6 (ક) આંતરિક વિભાગ

1.13 ચાવીરૂપ શબ્દો

- વૃદ્ધી : શરીરમાં થતો પ્રમાણાત્મક ફેરફાર
વિકાસ : શરીરમાં થતો ગુણાત્મક ફેરફાર
પરિપક્વતા : શરીરની વિકાસની પ્રક્રિયાઓ નો અંત
વારસો : પેઢી દર પેઢી મળતા જૈવીય લક્ષણો
જનીન તત્વો : વારસાના વાહકો

1.14 સ્વાધ્યાય

1) વૃદ્ધી નો અર્થ અને વ્યાખ્યા આપી તેની લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

2) વિકાસનો અર્થ અને વ્યાખ્યા આપી તેની લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

3) પરિપક્વતાનો અર્થ અને વ્યાખ્યા આપી તેની લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

4) વૃદ્ધી અને વિકાસને અસર કરતા પરિબળો વિષે સમજૂતી આપો.

.....
.....
.....
.....

1.15 પ્રવૃત્તિ :-

વૃદ્ધી અને વિકાસનો તફાવત દર્શાવતો ચાર્ટ તૈયાર કરવો.

1.16 કેસસ્ટડી :-

તમારા ગામની આંગણવાડી ની મુલાકાત લેવી અને ત્યાના બાળકોનો વૃદ્ધી અને વિકાસ અંગેનો ચાર્ટ બનાવી ને તેની વિશેની સમજ મેળવવી

1.17 સંદર્ભસૂચિ

- 1) મનોવિજ્ઞાન ધોરણ 11 નું પુસ્તક, ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ, 'વિધ્યાયન' સેક્ટર 10 – એ ગાંધીનગર.
- 2) ડીપ્લોમાં ઈન પરી-સ્કુલ એજ્યુકેશન અભ્યાસક્રમ, મોડ્યુલ, પ્રથમ વર્ષ કોર્સ -2 (બાળક અને બાળવિકાસ) જી.સી.ઈ.આર.ટી, વિદ્યાભવન, ઉદ્યોગભવન સામે, સેક્ટર – 12, ગાંધીનગર.
- 5) અધ્યેતાનો વિકાસ અને અધ્યાપન અધ્યયન પ્રક્રિયા, વારીબેણ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- 6) વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન, યોગેન્દ્ર દેસાઈ યુનીવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
- 7) બાળ મનોવિજ્ઞાન, કઠિયારા મોહમંદ હનીજ.એ, અક્ષર પ્રકાશન.

∴ માળખું:-

- 2.0 ઉદ્દેશો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.3 બાળકનો અર્થ
- 2.4 બાળ કલ્યાણની વિભાવના
- 2.5 ભારતમાં બાળકોની સમસ્યાઓ
- 2.6 સારાંશ
- 2.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 2.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 2.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.10 સંદર્ભ સૂચિ

2.0 ઉદ્દેશો

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે.....

- બાળકનો અર્થ સમજી શકશો.
- બાળ કલ્યાણની વિભાવના સમજી શકશો.
- ભારતમાં બાળકોની વિવિધ સમસ્યાઓ વિશે માહિતગાર થશો.

2.1 પ્રસ્તાવના

ભારતમાં બાળ કલ્યાણ અને બાળકોની સમસ્યાઓ ખૂબ જ ગંભીર અને વ્યાપક વિષય છે. આ દેશમાં વિશ્વમાં સૌથી વધુ બાળકો છે અને આ માટે ભારતને જવાબદાર બનાવતી સંસ્થાઓ અને નીતિઓ સર્વોપરી હોવી જોઈએ. બાળ કલ્યાણનો અર્થ છે શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક વિકાસ સહિત બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટે જરૂરી શરતો અને વલણ પ્રદાન કરવું. પરંતુ ભારતના ઘણા ભાગોમાં બાળકોને ભૂખમરો, ગરીબી, શિક્ષણનો અભાવ, બિનજરૂરી મજૂરી અને તેના આધારે શારીરિક-માનસિક અત્યાચાર જેવી આફતોનો સામનો કરવો પડે છે. આ સમસ્યાઓ માત્ર દેશના વિકાસમાં અવરોધરૂપ નથી, પરંતુ બાળકોના અસુરક્ષિત વાતાવરણને પણ નષ્ટ કરી રહી છે, જે દેશના ભવિષ્ય માટે ગંભીર ચિંતાનો વિષય છે.

2.3 બાળકનો અર્થ

બાળ કલ્યાણની વિભાવના સમજતા પહેલા, 'બાળક' શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કારણ કે વય મર્યાદાના આધારે, ભારતના જુદા જુદા કાયદા હેઠળ બાળકની વ્યાખ્યા વિવિધ સ્વરૂપોમાં આપવામાં આવી છે.

ભારતીય બંધારણની કલમ 24, ભારતીય કારખાના અધિનિયમ, 1948 અને બાળ મજૂરી (પ્રતિબંધ અને નિયમન) અધિનિયમ, 1986 હેઠળ, 14 વર્ષથી ઓછી ઉંમરની વ્યક્તિને બાળક તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે.

ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ 361 મુજબ, છોકરાઓ અને છોકરીઓની ઉંમર અનુક્રમે 16 વર્ષ અને 18 વર્ષ છે; રસીકરણ અધિનિયમ, 1880 માં અનુક્રમે 14 વર્ષ અને 18 વર્ષ; બાળલગ્ન નિષેધ અધિનિયમ, 1929 હેઠળ અનુક્રમે 21 વર્ષ અને 18 વર્ષ; જુવેનાઇલ જસ્ટિસ એક્ટ, 1986માં, વય મર્યાદા અનુક્રમે 16 વર્ષ અને 18 વર્ષથી ઓછી રાખવામાં આવી છે.

ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ 82 અને 83 અનુસાર, ફોજદારી જવાબદારી નક્કી કરવાના હેતુથી, અનુક્રમે 7 વર્ષથી ઓછી અને 12 વર્ષથી ઓછી ઉંમરની વ્યક્તિને બાળક ગણવામાં આવે છે. કલમ 361 માં અપરાધોના સંદર્ભમાં છોકરાની ઉંમર 16 વર્ષથી ઓછી અને છોકરીની ઉંમર 18 વર્ષથી ઓછી રાખવામાં આવી છે.

પ્લાન્ટેશન લેબર એક્ટ, 1952 હેઠળ 12 વર્ષથી ઓછી ઉંમરના વ્યક્તિને બાળક એવું મનાય છે.

ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ 27 હેઠળ, બાળકની ઉંમર 16 વર્ષથી ઓછી રાખવામાં આવી છે અને ખાણ અધિનિયમ, 1952 માં, 16 વર્ષથી ઓછી ઉંમરના લોકોને ગ્રાઉન્ડ ફ્લોરની નીચે કામ કરવા માટે બાળક ગણવામાં આવે છે.

2.4 બાળ કલ્યાણની વિભાવના

‘બાળ કલ્યાણ’ એ ખૂબ જ મત્વપૂર્ણ અને વ્યાપક ખ્યાલ છે, જે બાળકોના એકંદર શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ પર ભાર મૂકે છે. આ અભિગમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે દરેક બાળકને સારા અને સફળ જીવન માટે તૈયાર કરવા માટે શ્રેષ્ઠ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, સંભાળ અને સંસાધનો મળી રહે. બાળ કલ્યાણ દ્વારા, બાળકોને આરોગ્ય, શિક્ષણ, સલામતી અને પ્રેમથી ભરેલા વાતાવરણમાં સ્વતંત્ર અને સ્વસ્થ જીવન જીવવાની તક મળે છે. આ ખ્યાલ માત્ર એક કાર્યક્રમ કે યોજના નથી, પરંતુ એક સિદ્ધાંત છે, જે સમાજ, રાજ્ય અને પરિવારના દરેક ક્ષેત્રના સમન્વયિત પ્રયાસોને માર્ગદર્શન આપે છે. બાળ કલ્યાણ બાળકોના અમૂલ્ય અધિકારો અને સ્વતંત્રતાઓનું રક્ષણ કરવા માટે કાર્ય કરે છે, જેથી તેઓ કોઈપણ પ્રકારની વેદના, આઘાત, ભેદભાવ અથવા શોષણથી મુક્ત સુખી અને અર્થપૂર્ણ જીવન જીવી શકે.

વિદ્વાન કવિવર વોલ્ટર સ્કોટે સાચું જ કહ્યું છે, “Child is a Father of Man” એટલે કે બાળક એ મનખનો બાપ છે. અર્થાત અનેક આવનારી પેઢીઓનો પિતામહ છે. આજના બાળકોને આપણે આવતીકાલના નાગરિકો કહીએ છીએ. સ્વ. જવાહરલાલ નહેરુએ કહ્યું છે કે “બાળકો આવતીકાલના ભારતનું ભવિષ્ય છે. જો બાળકોનું ભાવિ અંધકારમય હોય તો દેશ કદાપિ પ્રગતિ કરી શકશે નહીં.” બાળકો રાષ્ટ્રના ભાવિ કર્ણધાર હોય છે. આ સત્ય હકીકત હોવા છતાં વિશ્વના કરોડો બાળકોની હાલત અત્યંત કરૂણાજનક જોવા મળે છે. આ બાળકો દયનીય જીવન જીવી રહ્યાં છે. સંસ્કૃતિ સદ્ધરતા અને સમૃદ્ધિ તરફ અવિરત ગતિ કરતાં આપણાં દેશમાં પણ બાળકોની દુઃદશાં જોવા મળે છે.

ફેડરેશન ક્વાડ્રીનાં મત મુજબ બાળકલ્યાણનું તાત્પર્ય એવી પ્રક્રિયાઓ છે જે સાર્વજનિક અથવા વ્યક્તિગત સંસ્થાઓ કે મધ્યમથી અવલંબનાત્મક સંકર્ષણાત્મક તથા પૂરક સહાયતાઓનો તથા સેવાઓ દ્વારા રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક તથા સ્થાનિક સ્તરે બાળકો તથા યુવકોની ભલાઈ માટે વધારો કરે છે.

ડેવિડ હેમશૈલના મત મુજબ વિસ્તૃતરૂપમાં બાળકલ્યાણ શબ્દ વિભિન્ન પ્રકારનાં રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક તથા સ્થાનિક સ્તર પર પ્રયત્નોને સંદર્ભિત કરે છે. જે બાળકોનાં સ્વાસ્થ્ય વિકાસ માટે સંરચિત કરવામાં આવે છે.

ભારતીય યોજના આયોગે બાળ કલ્યાણનો અર્થ બાળકનો સંપૂર્ણ કલ્યાણ કર્યો છે. એના અંતર્ગત એ સંપૂર્ણ આર્થિક વહીવટી, રાજકીય કાયદાકીય શૈક્ષણિક અને સામાજિક પ્રયત્નો આવે છે. જેમનો ઉદ્દેશ્ય પ્રત્યેક બાળકનો વિકાસ અને વૃદ્ધિથી સમાન તક આપવી એમ છે.

“બાળ વિકાસના ક્ષેત્રમાં ચોક્કસ પ્રકારની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે જે બાળકોના વિકાસનું રક્ષણ કરે છે અને પ્રોત્સાહિત કરે છે.”- સ્મિથ અને ગીટ્સ (1964:9)

“બાળ વિકાસ એ હાથની યુસ્તતાની ગુણવત્તા સાથેનો શબ્દ છે. કેટલાક માટે તે ક્રિયાના સાંકડા ક્ષેત્રને સૂચિત કરે છે, જેમ કે બાળકનું સ્થાન, પરંતુ ક્ષેત્ર કામદારો માટે તે સૂચિત કરે છે. બાળકના જીવનના દરેક પાસાઓનો સમાવેશ થાય છે જે વૃદ્ધિ અને યોગ્ય વિકાસ સાથે સંબંધિત છે તેનો અર્થ છે બાળકનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને તેના સામાજિક, બૌદ્ધિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ.-હેઝલ ફેડરિક્સન (1957:7)

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના (પંત 1963:8 માંથી અવતરિત) માટે રચાયેલ સામાજિક કલ્યાણ કાર્યના બાળ વિકાસ સંબંધિત પેટા જૂથ અનુસાર, “બાળ વિકાસનો અર્થ છે (જો આર્થિક યોજના ધ્યાનમાં લેવી હોય તો) ઉપરાંત બાળકની સંપૂર્ણ સુખાકારીમાં તેના વિકાસ અને વિકાસ માટે દરેક વ્યક્તિને સમાન તકો પૂરી પાડવા માટેના તમામ આર્થિક, વહીવટી, શૈક્ષણિક અને સામાજિક પ્રયાસો શામેલ છે.

“બાળ વિકાસનો અર્થ એવી પ્રવૃત્તિઓ છે જે સરકારી અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા સહાયક, રક્ષણાત્મક અને પૂરક સહાયક પ્રણાલીઓ પ્રદાન કરે છે) અને સેવાઓ કે જે સારી રીતે સુધારે છે.” રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક સ્તરે બાળકો અને યુવાન લોકોના હોવા.”- ફેડેલ્લી કેડારી (મિશ્રા, 1996: 249

“મોટા ભાગે, ‘બાળ વિકાસ’ શબ્દ વિવિધ પ્રકારના રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક સ્તરના પ્રયત્નોનો સંદર્ભ આપે છે જે બાળકોના સ્વસ્થ વિકાસ માટે કરવામાં આવે છે.” - ડેવિડ ફેન શેલના અભિપ્રાયમાં (મિશ્રા, 1996: 249 માંથી અવતરિત),

“બાળ વિકાસનો અર્થ બાળકનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય છે. આ હેઠળ, તે તમામ સેવાઓ આવે છે જે શારીરિક, બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક અને સામાજિક સમાનતા પ્રદાન કરે છે. બાળકમાં.” સંપૂર્ણ વિકાસ માટે જરૂરી છે.”- સિંધુ ફડકે (સામાજિક કાર્યનો જ્ઞાનકોશ: વોલ્યુમ-1, 1968: 84)

“પશ્ચિમી વિશ્વમાં, ખાસ કરીને મોટા શહેરોમાં, બાળ વિકાસમાં ઉચ્ચ વિશિષ્ટ સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે જે ભૌતિક અસ્તિત્વ (સર્વાઈવલ) ને ટેકો આપે છે અને સમસ્યાઓ ઉકેલવા સાથે સંબંધિત છે. વ્યક્તિત્વ વિકાસ, વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન અને મફત સમયનો ઉપયોગ. “બાળકોને જીવંત

રાખવા માટેના જરૂરી પગલાંઓ, જેમ કે કટોકટી ખોરાકની જોગવાઈ, આશ્રયની જોગવાઈ અને સામાન્ય જાહેર આરોગ્ય સાવચેતીઓ.”- ધ ન્યૂ એનસાયક્લોપીડિયા બ્રિટાનીકા (પૃષ્ઠ 841) બાળ વિકાસ (કલ્યાણ)

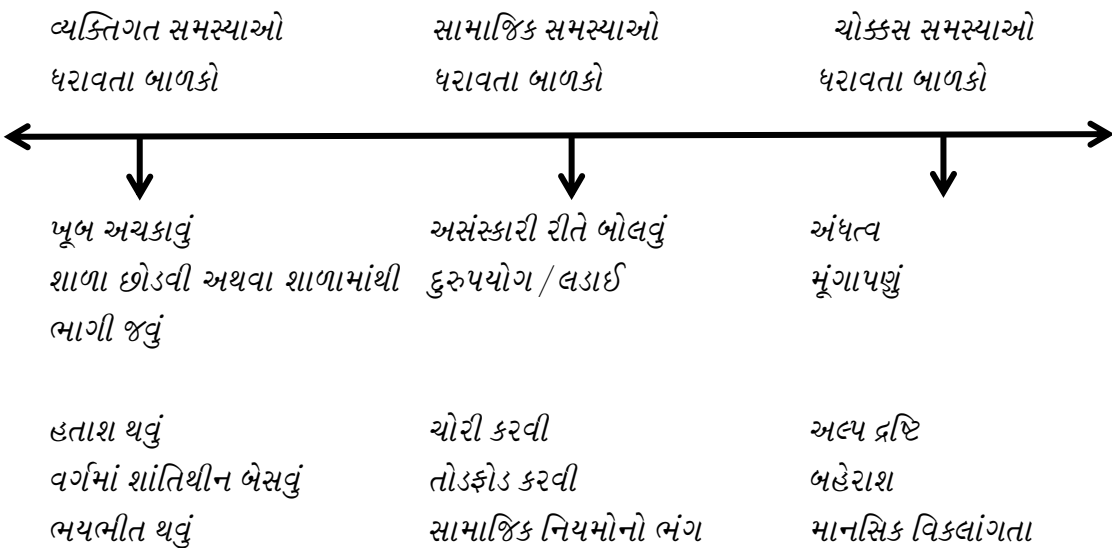
“બાળકોના માનસિક, શારીરિક અને નૈતિક સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે તમામ સંસ્કારી દેશો દ્વારા ભૂતકાળમાં બાળ વિકાસની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે, બંને સત્તાવાર રીતે રાજ્ય દ્વારા અને તેમના દ્વારા. માં વિવિધ સેવાભાવી સંસ્થાઓ કરવામાં આવી છે.- ચેમ્બર્સ એનસાયક્લોપીડિયા વોલ્યુમ-III (પૃષ્ઠ 400)

આમ, બાળ કલ્યાણની વિભાવના સમાજ માટે મત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે આ પરિપ્રેક્ષ્ય પીડિત, શોષણ અથવા તકોથી વંચિત બાળકો માટે સમાન અધિકારો અને સુખી જીવનને પ્રોત્સાહન આપે છે, જેનાથી તેમનો સર્વાંગી વિકાસ શક્ય બને છે.

2.5 ભારતમાં બાળકોની સમસ્યાઓ

ભારતમાં બાળકોની સમસ્યાઓ એ અત્યંત ગંભીર અને ચિંતાજનક વિષય છે, જે સમગ્ર સમાજ માટે એક મોટો પડકાર બની રહ્યો છે. ભારત દેશમાં બાળકો એ દેશનું ભવિષ્ય અને શક્તિ છે, પરંતુ આ પ્રજાવર્ગને ઘણા પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે, જે તેમના સ્વસ્થ અને સુખી જીવન માટે અવરોધરૂપ છે. આ સમસ્યાઓમાં શૈક્ષણિક અસમર્થતા, આરોગ્ય સંબંધિત સમસ્યાઓ, ગરીબી, બાળકર્મ, શોષણ, ખોરાકની અછત, અને માનસિક દબાણ સહિત અનેક મુદ્દાઓ સામેલ છે. ભારતમાં ઘણી જગ્યાઓ પર બાળકો માટે પોષણ અને આરોગ્ય સેવાઓનો અભાવ છે, જેના પરિણામે તેઓ વિકલાંગતા, રોગો, અને ખોરાકના અભાવ જેવી સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે. એ સિવાય, શૈક્ષણિક અવસરોથી વંચિત રહેતા બાળકો પોતાના ભવિષ્ય માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન અને વિકસનની તક ગુમાવી રહ્યા છે. ગરીબી અને પોષણની અછત બાળકોને શારીરિક અને માનસિક વિકાસમાં અવરોધિત કરી રહી છે. ભારત એક એવો દેશ છે જ્યાં બાળકોને ભગવાનનું સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે, પરંતુ આ નાના ભગવાન સામાજિક જીવનમાં ખૂબ જ ગંભીર સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા છે.

સમસ્યાવાળા બાળકોનું વર્ગીકરણ:

અંગૂઠો ચૂસવો
બીમાર થવું
ચિંતિત રહેવું
દિવાસ્વપ્ન

શાળાનું કામ છોડવું
જૂઠું બોલવું
ગુસ્સો આવવો

વંચિતતા

ભારતમાં બાળકો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી કેટલીક મત્વની સમસ્યાઓ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

1. બાળ શ્રમ

‘બાળ શ્રમ એ એક ગંભીર અને દુઃખદ પરિસ્થિતિ છે, જેમાં બાળકો તેમના વય અને વિકાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાંથી વિમુક્ત રહી કામ કરવા મજબૂર થાય છે. આ સમસ્યા વિશેષ કરીને વિકસિત અને વિકસતા દેશોમાં જોવા મળે છે, અને ભારતમાં, તે એક અત્યંત ચિંતાજનક સમસ્યા બની રહી છે. જ્યારે બાળકોએ પોતાનું જીવન રમતા, શીખતા અને પોષિત થતું જોઈએ, ત્યારે ખરાબ પરિસ્થિતિઓમાં તેઓ મજૂરીના કામ માટે મજબૂર થાય છે, જે તેમના સ્વાસ્થ્ય, મનોવિજ્ઞાનિક અને શારીરિક વિકાસ પર ગંભીર અસર કરે છે. બાળ શ્રમ એ માત્ર એક સામાજિક સમસ્યા નથી, પરંતુ તે બાળકોના માનવાધિકારોની અવગણના પણ છે. આ સ્થિતિમાં, બાળકોને વયના અનુરૂપ કઠોર કામોમાં લગાવવામાં આવે છે. તેઓ મકાન બાંધકામ, ખાણોમાં કામ, સ્કેપ મજૂરી, હોમ વર્ક, અને ક્યારેક તો ખેતરોમાં પણ શ્રમ કરતાં હોય છે. આ પરિસ્થિતિમાં, બાળકોને યોગ્ય શિક્ષણ, આરોગ્ય, અને સ્વચ્છતા જેવી મત્વપૂર્ણ જરૂરિયાતો ગુમાવવી પડે છે. બાળ શ્રમ નું મુખ્ય કારણ ગરીબી છે. જ્યારે કોઈ પરિવાર આર્થિક સંકટનો સામનો કરે છે, ત્યારે બાળકોને મજૂરીમાં જોડવા માટે મજબૂર થવું પડે છે. બાળ મજૂરીના કારણે બાળકોનો માનસિક અને શારીરિક વિકાસ અટકાઈ જાય છે.

બાળશ્રમ પર નિયંત્રણ લાવવાનો પ્રયત્ન સમુદાય, સરકાર અને સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવતો રહેવો જોઈએ. સૌથી અગત્યનું છે કે, બાળકના અધિકારોનું સન્માન કરવામાં આવે અને તેને ભવિષ્ય માટે એક ઉત્તમ અને સ્વસ્થ જીવન પ્રદાન કરવામાં આવે. શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવી મૌલિક સેવાઓ દરેક બાળકને મળે, અને સમાજમાં એ જાગૃતિ લાવવી કે બાળકનો કામકાજમાં ઉપયોગ માનવાધિકારની તુચ્છતા છે.

2. બાળલગ્ન

બાળલગ્ન એ એક એવી પરંપરાગત પ્રથા છે, જે આજે પણ ભારતમાં ઘણા વિસ્તારોમાં પ્રચલિત છે. આ પ્રથા હેઠળ, નાની વયના છોકરીઓ અને છોકરાઓનું લગ્ન થાય છે, જે તેમના શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક વિકાસ માટે હાનિકારક છે. જ્યારે બાળકો પરિપૂર્ણ રીતે જીવનનો અર્થ સમજી શકતા નથી અને તેમના ભવિષ્ય માટે યોગ્ય નિર્ણયો લઈ શકતા નથી, ત્યારે તેમને લગ્નની પકડમાં ફસાવવું તેમના સ્વતંત્રતા અને અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે. બાળલગ્ન ના મુદ્દા પર વિચાર કરતાં, સૌથી પહેલા આ અંગેના કાનૂની અને સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યને સમજવું મત્વપૂર્ણ છે. ભારત સરકાર દ્વારા 1978માં મિનિમમ એજ ફોર મેરેજ (લગ્ન માટે ન્યૂનતમ વય) કાનૂન બનાવવામાં આવ્યું હતું, જે છોકરીઓ માટે 18 અને છોકરાઓ માટે 21 વર્ષની વયનું નિર્ધારણ કરે છે. જોકે આ કાનૂનના હોવા છતાં, ઘણીવાર સમાજમાં પરંપરાગત ધોરણો અને પરિવારની સમસ્યાઓની અવગણના થતી છે, જેના પરિણામે બાળકોના લગ્ન થયા છે.

બાળલગ્નને રોકવા માટે સરકાર અને સામાજિક સંસ્થાઓએ સખત કાનૂની પગલાં લેવા જોઈએ. આ સાથે જ, શિક્ષણ અને જાગૃતિ પ્રસારિત કરવાની જરૂર છે, જેથી લોકો તેમના દ્રષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન લાવી શકે. બાળક માટે યોગ્ય જીવન, શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સત્વરીક તકો જેઓનું ભવિષ્ય શ્રેષ્ઠ રીતે અનુકૂળ કરે, તે બાળકો માટે મૌલિક અધિકારો હોવા જોઈએ.

3. સ્ટ્રીટ ચિલ્ડ્રન

ભારત વિશ્વમાં શેરી બાળકોની સૌથી વધુ વસ્તીનું ઘર છે, આ બાળકો પારિવારિક સંભાળ અને રક્ષણથી વંચિત છે અને તેઓને બગીચાઓમાં અથવા શેરીઓમાં રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. તેઓ યાત્રી દુકાનો અને ઢાબાઓમાં કે બાળકોના સ્ટ્રીટ શોમાં રેગપીકર, જૂતા વેચનાર અથવા વિકેતા તરીકે કામ કરે છે અને કેટલાક નાના બાળકો ટ્રાફિક સિગ્નલ પર ભીખ માંગે છે. તેની પાછળનું એક મોટું કારણ ભારતમાં ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતા લોકો છે, આ તે જ લોકો છે જેઓ રેલવે ટ્રેક, ડમ્પ યાર્ડ અથવા વેસ્ટ મટિરિયલવાળી જગ્યાઓ પર જોવા મળે છે. શેરી બાળકો કુપોષણ, ભૂખમરો, આરોગ્ય સમસ્યાઓ, ચોરી અને જાતીય શોષણથી પીડાય છે, તેઓ તેમના આશ્રય અને ખોરાક શેરી પ્રાણીઓ સાથે પણ વહેંચે છે.

4. બાળ અત્યાચાર

ભારત દેશમાં મહિલાઓની સ્થિતિ ખૂબ જ દયનીય છે અને દેશ જે બીજી સૌથી ખરાબ સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યો છે તે છે છોકરીઓ સામેનું જાતીય શોષણ. દરરોજ અખબારોમાં બાળ અત્યાચારનો ઓછામાં ઓછો એક કિસ્સો પ્રકાશિત થાય છે અને 90 ટકાથી વધુ શોષણગ્રસ્ત બાળકો છોકરીઓ છે. પાંચ વર્ષથી નાની વયની છોકરીઓ પર બળાત્કાર થાય છે, કેટલાક કિસ્સાઓમાં માતા-પિતા માત્ર પૈસા માટે છોકરીઓને વેચી દે છે. આ ખૂબ જ આઘાતજનક છે પરંતુ તે સાચું અને શરમજનક બંને છે.

5. શિક્ષણની પહોંચનો અભાવ

ભારત સહિત ઘણા વિકાસશીલ દેશોમાં શિક્ષણની પહોંચનો અભાવ ગંભીર સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યા બની ગયો છે. વિશ્વમાં ઘણી જગ્યાએ, ખાસ કરીને ગ્રામીણ અને ગરીબ વિસ્તારોમાં, ઘણા બાળકો માટે શિક્ષણ એક વિશેષાધિકાર બની ગયું છે, પરંતુ આ તકનો અભાવ તેમના માનવ વિકાસને રૂંધે છે. શિક્ષણ એ દરેક માનવીના મૂળભૂત અધિકારોમાંનો એક છે અને સારું શિક્ષણ વ્યક્તિના ભવિષ્ય માટે તમામ હકારાત્મક દિશાઓ અને શક્યતાઓ ખોલે છે. પરંતુ, શિક્ષણની પહોંચનો અભાવ આ અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને ઘણા બાળકો અને તેમના પરિવારોને આર્થિક અને સામાજિક અવરોધોનો સામનો કરે છે.

6. બળજબરીથી ભીખ માંગવી

બળજબરીથી ભીખ માંગવી એ આપણા દેશમાં કરોડો રૂપિયાનો ભૂગર્ભ ઉદ્યોગ છે જે લાખો બાળકોનું શોષણ કરે છે. તેઓ બાળકોને ભીખ માંગવા માટે દબાણ કરવા માટે ડ્રગની લતથી લઈને માનસિક, શારીરિક અને જાતીય હિંસા સુધીની તમામ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. રાષ્ટ્રીય માનવધિકાર આયોગ અનુસાર, ભારતમાં દર વર્ષે 40,000 બાળકોના અપહરણ પાછળ કાર્ટેલનો હાથ છે. બાળકોને

વધુ દયનીય બનાવવા માટે નિયમિત રીતે ઘાયલ અને અપંગ કરવામાં આવે છે અને સામાન્ય રીતે તેઓ ભીખ માગતા હોય ત્યારે તેમને મળવાનું લક્ષ્ય રાખે છે.

7. આરોગ્યલક્ષી સમસ્યાઓ

ગરીબી, કુપોષણ અને નબળી સ્વચ્છતા એ ઘણા ભારતીયો માટે મુખ્ય સમસ્યાઓ છે અને બાળ મૃત્યુદરમાં મુખ્ય ફાળો આપનાર છે. 40% થી વધુ બાળકો કુપોષિત અથવા સ્ટેટેડ છે. ... ભારતના કેરળ રાજ્યમાં સૌથી ઓછો બાળ મૃત્યુ દર છે. આ ગરીબી, કુપોષણ અને અસમાનતા ઘટાડીને હાંસલ કરવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં બાળ મૃત્યુદર પડોશી દેશ બાંગ્લાદેશ અને નેપાળ કરતાં વધુ છે, જે બંને ગરીબ છે અને ઓછા ડોક્ટરો છે.

8. બાળ વેશ્યાવૃત્તિ

ભારતમાં 15 વર્ષથી ઓછી વયની દર 40માંથી એક છોકરીને વેશ્યાવૃત્તિ માટે ફરજ પાડવામાં આવે છે. ભારતમાં 18 વર્ષથી ઓછી ઉંમરના આશરે 1.2 મિલિયન સેક્સ વર્કર છે, જેમાં 40 છોકરીઓને દરરોજ વેશ્યાવૃત્તિમાં ધકેલવામાં આવે છે. વેશ્યાવૃત્તિમાં 8% વધારા સાથે, ભારત બાળ વેશ્યાવૃત્તિમાં અગ્રણી નામ બની ગયું છે. સંશોધન સૂચવે છે કે વિશ્વભરમાં લગભગ 10 મિલિયન બાળકો વેશ્યાવૃત્તિમાં સામેલ હોઈ શકે છે. બાળ વેશ્યાવૃત્તિ દરેક દેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જોકે આ સમસ્યા દક્ષિણ અમેરિકા અને એશિયામાં સૌથી ગંભીર છે.

9. ગરીબી

ગરીબી એ એવી પરિસ્થિતિ છે જ્યારે બાળકો એવા પરિપ્રેક્ષ્યમાં જન્મતા અને પલતાં હોય છે જેમાં તેઓ જીવનના મૂળભૂત અવસરો જેવા કે ખોરાક, વસ્ત્રો, આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને અને સાવચેતીની જાગૃતિથી વિમુક્ત રહે છે. આ પ્રકારની ગરીબી, બાળકના મનોવિકાસ, ભવિષ્ય અને જીવનના દરેક ક્ષેત્રને નકારાત્મક રીતે પ્રભાવિત કરે છે. બાળ ગરીબી માત્ર આર્થિક અવગણના નહીં, પરંતુ સામાજિક અને શૈક્ષણિક અવરોધો પણ હોય છે, જે બાળકો માટે તેમના અધિકારોને પ્રાપ્ત કરવું અત્યંત મુશ્કેલ બનાવે છે.

2.6 સારાંશ

બાળ કલ્યાણ એ દરેક સમાજનો મુખ્ય ખ્યાલ છે, જે આપણા ભવિષ્યના મજબૂત અને સમૃદ્ધ પરિવારો અને રાષ્ટ્ર માટે મત્તવપૂર્ણ છે. ભારતમાં પોષણ, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને વિકાસ માટે યથાસ્થિતિને શ્રેષ્ઠ દિશામાં બદલવાનું વિશેષ મત્તવ છે. ભારતમાં બાળકોની સમસ્યાઓ જટિલ અને વૈવિધ્યસભર છે, જેમ કે બાળ મજૂરી, શિક્ષણનો અભાવ, બાળલગ્ન, આરોગ્ય સમસ્યાઓ, ગરીબી, શેરી બાળકો વગેરે, આ સમસ્યાઓ આપણા સામાજિક અને આર્થિક માળખાને પડકારે છે. આ સમસ્યાઓનો ઉકેલ એ માત્ર રાજ્ય જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર સમાજનો આવશ્યક ભાગ છે. શિક્ષણ, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવા પર વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે જેથી દરેક બાળક તેના અધિકારોનો સંપૂર્ણ આનંદ માણી શકે અને વિશ્વના સક્ષમ નાગરિક તરીકે પોતાનો વિકાસ કરી શકે. બાળ કલ્યાણના પ્રયાસોના વધુ મજબૂત અને વ્યાવસાયિક અમલીકરણ માટે સંપૂર્ણ સંસ્થાકીય અને સામાજિક સમર્થન જરૂરી છે. આ પ્રશ્નો પર વિચાર કરીને અને કામ કરીને જ આપણે એક

સમૃદ્ધ અને સુખી સમાજનું નિર્માણ કરી શકીએ છીએ, જ્યાં દરેક બાળકનું સુખી અને સમૃદ્ધ ભવિષ્ય હોય.

2.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- ભારતમાં નીચેનામાંથી કોની સમસ્યા સૌથી ગંભીર ગણાય છે.
A. બાળકોની B. પ્રાણીઓની C. યુવાનોની
- ભારતીય કારખાના અધિનિયમ ક્યારે અમલમાં આવ્યો.
A. 1948 B. 1940 C. 1945
- કયા વર્ષથી ઓછી ઉંમરના વ્યક્તિની બાળક તરીકે ગણના થાય છે.
A. 14 B. 18 C. 6
- ભારતીય દંડ સંહિતાની કઈ કલમ મુજબ, છોકરાઓ અને છોકરીઓની ઉંમર અનુક્રમે 16 વર્ષ અને 18 વર્ષ છે.
A. 361 B. 365 C. 261
- “Child is a Father of Man” આ વિધાન કોનું છે.
A. વોલ્ટર સ્કોટ B. સ્મિથ અને ગીટ્સ C. અન્ય
- “બાળ વિકાસના ક્ષેત્રમાં ચોક્કસ પ્રકારની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે જે બાળકોના વિકાસનું રક્ષણ કરે છે અને પ્રોત્સાહિત કરે છે.” આ વિધાન કોનું છે.
A. સ્મિથ અને ગીટ્સ B. વોલ્ટર સ્કોટ C. અન્ય

2.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

- A. બાળકોની
- A. 1948
- A. 14
- A. 361
- A. વોલ્ટર સ્કોટ
- A. સ્મિથ અને ગીટ્સ

2.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

- બાળક:** : બાળક એવી વ્યક્તિ છે જેણે તેના જીવનના પ્રાથમિક વર્ષો, સામાન્ય રીતે 18 વર્ષની ઉંમર પહેલા પૂર્ણ કર્યા નથી. આ તબક્કામાં બાળકનો શારીરિક, માનસિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ થાય છે.
- બાળ કલ્યાણ:** : બાળ કલ્યાણ એ બાળકના આરોગ્ય, શિક્ષણ, સલામતી અને વિકાસ માટે શ્રેષ્ઠ પરિસ્થિતિઓ પ્રદાન કરવાની પ્રક્રિયા છે. તેમાં બાળકને સમાજમાં સમાન

- અધિકારો અને સંસાધનો મળે તે સુનિશ્ચિત કરવાના પ્રયાસોનો પણ સમાવેશ થાય છે.
- બાળ મજૂરી:** : બાળ મજૂરી એવી પરિસ્થિતિ છે જેમાં બાળકને નાની ઉંમરે મજૂરી કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે, જે તેમને તેમના શૈક્ષણિક અને શારીરિક વિકાસથી વંચિત રાખે છે અને તેમના અધિકારોના ઉલ્લંઘનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
- બાળલગ્ન:** : નાની વયે થતા લગ્ન.
- ગરીબી** : ગરીબી એ એવી સ્થિતિ છે જેમાં વ્યક્તિને ખોરાક, કપડાં, આશ્રય અને આરોગ્ય સેવાઓ જેવી મૂળભૂત જરૂરિયાતોનો અભાવ હોય છે. આ સ્થિતિ બાળકોના વિકાસ અને સુખાકારીને ગંભીરપણે અવરોધે છે.

❖ સ્વાધ્યાય માટેના પ્રશ્નો

1. બાળકનો અર્થ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

બાળ કલ્યાણની વિભાવના સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

ભારતમાં બાળકોની વિવિધ સમસ્યાઓ વિશે લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

2.10 સંદર્ભસૂચિ

1. પ્રા. દવે. જે.કે., 'સામાજિક સમસ્યાઓ' (2010-11), અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ
2. MSW-303 કુંદુંબ, બાળ અને યુવા કલ્યાણ, (2021) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
3. એનસાયક્લોપિડીયા ઓફ સોશયલ વર્ક : સમાજકલ્યાણમંત્રાલય ભારત સરકાર
2. સમાજકાર્ય કે ક્ષેત્ર: ડૉ. ગિરીશ કુમાર
3. સમાજકાર્ય: ઓજલવીરત તેજસકાર પાંડે.
4. ડૉ. સુરેન્દ્ર સિંહ & ડૉ. પી. ડી. મિશ્ર, 'સમાજકાર્ય ઇતિહાસ, (૨૦૦૭) દર્શન એવં પ્રણાલિયા, ન્યૂ રૉયલ બુક કમ્પની, લખનઠુ.
5. ડૉ. સુરેન્દ્ર સિંહ & પ્રો. આર. બી. એસ. વર્મા, 'ભારત મે સમાજકાર્ય કા ક્ષેત્ર' (૨૦૦૧) ન્યૂ રૉયલ બુક કમ્પની, લખનઠુ.

: માળખું:-

- 3.0 હેતુઓ
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 બાળ અધિકારોનો પરિચય
- 3.4 બાળકો માટેની બંધારણીય જોગવાઈઓ
- 3.5 બાળકો માટેના કાયદાઓ
- 3.6 સારાંશ
- 3.7 તમારી પ્રગતિ ચકાશો
- 3.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 3.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.10 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો
- 3.11 સંદર્ભગ્રંથ

3.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે...

- બાળકોના અધિકારો વિશે જાણી શકશો.
- બાળકો માટે ભારતના બંધારણમાં કરવામાં આવેલ જોગવાઈઓ વિશે માહિતગાર થશો.
- બાળકોના માટેના કાયદાઓ વિશે સમજી શકશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તુત એકમ બાળકોના અધિકારો, બંધારણીય જોગવાઈઓ અને બાળકોના કાયદાઓ અંગે પરિચય કરાવે છે. બાળકો દેશનું ભવિષ્ય છે આથી અને પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં પ્રગતિ કરી શકે તે માટે બાળકોને અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. બાળકોને તેમના વિકાસ માટે સુરક્ષિત વાતાવરણ મળી રહે અને બાળકને ખોરાક, રહેઠાણ, શિક્ષણની તમામ જરૂરિયાત પૂર્ણ થાય તે માટે બાળ અધિકારો બનાવવામાં આવ્યા છે અને બાળકોને શોષણ સામે રક્ષણ મળી રહે તે માટે કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા છે જેના થકી બાળકોનો વિકાસ થઈ શકે છે. આથી સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થી તરીકે બાળકો સાથે કામ કરતી વખતે બાળકોના અધિકારો, બંધારણીય જોગવાઈઓ અને કાયદાઓ અંગે સમજ મેળવવી જરૂરી બને છે અને આ એકમના માધ્યમથી તમે પરિચિત થશો.

3.2 બાળ અધિકારોનો પરિચય

બાળકના અધિકારો એ વિશ્વના દરેક બાળકને મળવા યોગ્ય એવા મૂળભૂત અધિકારો છે. અધિકારો બાળકોના શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક વિકાસ માટે અગત્યના છે. બાળ અધિકારો બાળકને સુરક્ષા, વિકાસ અને શાંતિપૂર્ણ જીવન જીવવા માટે જરૂરી હોય એવા અધિકારો પ્રદાન કરે છે.

બાળકોના અધિકારો અથવા બાળકોના અધિકારો એ માનવ અધિકારોનો એક સબસેટ છે જેમાં સગીરોને આપવામાં આવતી વિશેષ સુરક્ષા અનેસંભાળના અધિકારો પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. 1989 નું કન્વેન્શન ઓન ધ રાઈટ્સ ઓફ ચાઈલ્ડ (ઝઈઝ) બાળકને”અઢાર વર્ષથી ઓછી ઉંમરના કોઈપણ વ્યક્તિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે, સિવાય કે બાળકને લાગુ પડતા કાયદા હેઠળ, હલુમતી વહેલા પ્રાપ્ત થઈ જાય.”

બાળકોના અધિકારોમાં માબાપ બંને સાથેના તેમના જોડાણનો અધિકાર માનવીય ઓળખ તેમજ શારીરિક સુરક્ષા, ખોરાક, સાર્વત્રિક શિક્ષણ, આરોગ્ય સંભાળ અને બાળકના વિકાસ માટે યોગ્ય ફોજદારી કાયદાઓ મૂળભૂત જરૂરિયાતોનો સમાવેશ થાય છે. બાળકના નાગરિક અધિકારોનું સમાન રક્ષણ અને બાળકની જાતિ, લિંગ, જાતીય અભિગમ , લિંગ ઓળખ, અપંગતા, વંશીયતા અથવા અન્ય લાક્ષણિકતાઓના આધારે ભેદભાવથી સ્વતંત્રતા.

આંતરરાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર કાયદા હેઠળ બાળકોને બે પ્રકારના માનવ અધિકારો છે . તેમની પાસે પુખ્ત વયના લોકો જેવા જ મૂળભૂત સામાન્ય માનવ અધિકારો છે, જો કે કેટલાક માનવ અધિકારો, જેમ કે લગ્ન કરવાનો અધિકાર તેઓ પરિપક્વ વયના ન થાય ત્યાં સુધી નિષ્ક્રિય રહે છે, બીજું, તેમની પાસે વિશેષ માનવ અધિકારો છે જે તેમની લઘુમતી દરમિયાન તેમની સુરક્ષા માટે જરૂરી છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા મુજબ, ‘બાળક’ એટલે 18 વર્ષની ઉંમર નીચેનો દરેક માનવી. આ સાર્વત્રિકપણે સ્વીકારેલી બાળકની વ્યાખ્યા છે અને બાળ અધિકારો પરના યુનાઈટેડ નેશન્સ કરાર પરથી આવી છે (UNCRC).

બાળક એટલે 18 વર્ષની ઓછી વયની વ્યક્તિ જે દેશોએ સીઆરસીનો અમલ કર્યો છે, તેમણે પુખ્તવયની વય જો 18 વર્ષથી નીચે નક્કી કરી હોય તો તેને વધારીને 18 વર્ષથી ઓછી વયના તમામ બાળકો માટે રક્ષણનું સ્તર વધારવા પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. સીઆરસીમાં સિદ્ધાંતો નક્કી કરવામાં આવે છે. તેના આધારે તમામ બાળકો પોતાના અધિકારો મેળવી શકે તે માટે તમામ કાયદા, અદાલતો દ્વારા અપનાવાયેલી પ્રક્રિયા, નીતિઓ, કાર્યક્રમો અને સેવાઓને માર્ગદર્શિત કરવામાં આવે છે.

CRC હેઠળ બાળકોના અધિકાર હેઠળ આવતા મૂળભૂત અધિકારોની વિગત સમાવિષ્ટ હોય છે. તેમાં દરેક બાળકના નાગરિક, રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારોનો સમાવેશ થાય છે. સીઆરસીએ અધિકારોને ચાર મુખ્ય વર્ગમાં વિભાજિત કર્યા છે.

- 1) જીવન જીવવાનો અધિકાર
- 2) વિકાસનો અધિકાર
- 3) રક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર
- 4) સહભાગિતાનો અધિકાર

1. જીવન જીવવાનો અધિકાર:

દરેક બાળકને જીવનનો અધિકાર છે અને અસ્તિત્વ ટકાવવા માટે જે જરૂરી હોય તે મળવું જોઈએ. આ અધિકાર તે ગર્ભસ્વરૂપમાં હોય ત્યારથી જ શરૂ થઈ જાય છે. માતા યોગ્ય આહાર લઈને આવશ્યક રચી લઈને કાળજી ન રાખે તો તેના ગર્ભમાં રહેલા બાળક પર નકારાત્મક અસર પડશે ગર્ભપાતનો કોઈપણ પ્રયાસ બાળકના અસ્તિત્વ ઘડાવવાના અધિકાર પર સીધો પ્રહાર ગણાય. એક વખત બાળકનો જન્મ થાય પછી તેને ખોરાક, સ્વચ્છ પીવાના પાણી, સ્વચ્છ અને સુરક્ષિત વાતાવરણ, કપડા, આરોગ્ય સુવિધા અને આવાસના લઘુત્તમ ધોરણો પ્રમાણે સુવિધા મળે તે જરૂરી છે, બાળકને એક નામ આપવું પણ જરૂરી છે જેથી તેને એક ઓળખ મળે અને તેના જન્મની નોંધણી કરવી આવશ્યક છે. બાળક સ્વમાનભેર જીવી શકે તે પણ મહત્વનું છે.

2. વિકાસનો અધિકાર:

બાળકના અસ્તિત્વની પાયાની જરૂરિયાતો સંતોષાઈ જાય પછી બાળકને તંદુરસ્ત વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે બીજી ઘણી ચીજોની જરૂર પડે છે. તેને તંદુરસ્ત શારીરિક, માનસિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ માટે તમામ સુવિધાઓ અને સવલતો મળવી જરૂરી છે. પ્રારંભિક વર્ષોમાં બાળકને પૂરતા પ્રમાણમાં પોષણનો ટેકો મળવો જોઈએ. બાળકને રસપ્રદ પ્રવૃત્તિ પણ કરવા દેવી જોઈએ, જેથી તે શીખી શકશે અને શીખવામાં તેનો રસ પણ જાગશે. બાળક એકવાર શાળાએ જવા માટે તૈયાર થયા પછી તેને એવી રીતે શિક્ષણ મળવું જોઈએ; જેને તે આનંદદાયક અનુભવ તરીકે માણી શકે અને શીખી પણ શકે. બાળકને તેના ઘરથી બહુ દૂર ન હોય તેવી શાળામાં શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે. અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણની પદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ, જેથી શાળા તેના માટે બોજારૂપ ન બને બાળક શિક્ષણની પ્રવૃત્તિમાં હિસ્સેદારી કરીને આનંદ મેળવી શકે. બાળકને તેમની ભાષા અને રીતભાતનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર છે. ભલે પછી તે શાળામાં મોટાભાગના બાળકોની રીતભાતથી તે અલગ હોય. શાળાએ આવા બાળકોને અનુવાદકોની મદદથી કે સ્થાનિક સ્વયંસેવકો દ્વારા તેમની ભાષામાં શિક્ષણ સામગ્રી પૂરી પાડવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. વિશેષ કાળજીની જરૂરિયાત હોય તેવા બાળકોને એવી સુવિધાઓ અને શિક્ષણ સામગ્રી મેળવવી જોઈએ. જેને તે વાંચી અને સમજી શકે. દાખલા તરીકે, સંપૂર્ણપણે દૃષ્ટિહિન હોય તેવા બાળકને બ્રેઈલમાં પુસ્તકો મળવા જોઈએ, હલનચલનની વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે ઘોડી, વ્હિલચેર, ટ્રાઈસિકલ વગેરે સુવિધા મળવી જોઈએ. શાળાની ઈમારત એવી હોવી જોઈએ કે જેથી બાળક આસપાસ મુક્તપણે વિચરણ કરી શકે. દરેક બાળકને હળવા થવાનો અને મુક્ત સમયનો આનંદ માણવાની તક મળવી જોઈએ. તેને રમવા અને મનોરંજન માટે સમય અને મોત મળવા જોઈએ. પરિવારના સ્થળાંતરના કારણે, શાળા અને ઘર વચ્ચેના અંતરના કારણે, વિકલાંગતા અથવા શાળામાં સુવિધાઓના અભાવના કારણે શાળાએ જઈ શકતા ન હોય એવાં બાળકોને સરકારે સુવિધા આપવી જોઈએ.

3. રક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર:

બાળકો દુર્વ્યવહાર ઉપેક્ષા અને શોષણને ભોગ બની શકે તેવા અસમર્થ હોય છે. આવી સ્થિતિનો સામનો કરવાની કે તેની સામે પ્રતિભાવ આપવા માટે તેમની પાસે સામર્થ્ય હોતું નથી. આંકડા દર્શાવે છે કે પરિવાર અને અજાણ્યા લોકો બાળકોને નુકશાન પહોંચાડી શકે છે. અનાથ અને નિરાધાર બાળકો, નિર્વાસિતોનાં બાળકો, કેદીઓ અને સેક્સ વર્કર્સના બાળકો, મજૂરી કરતા અને શેરીઓમાં રહેતા બાળકો

જેવા કેટલાંક બાળકો બીજા કરતા વધારે નિર્બળ સ્થિતિમાં હોય છે. છોકરીઓ તથા વિકલાંગતા ધરાવતાં બાળકો વધારે નિર્બળ સ્થિતિમાં હોય છે.

રક્ષણનો અધિકાર આવા બાળકોની નિર્બળ સ્થિતિને ધ્યાનમાં લે છે. સરકારે એવા કાયદા ઘડવા જોઈએ, જેથી બાળકોને તમામ શોષણ, હિંસા, દુર્વ્યવહાર, અમાનવીય વ્યવહાર, સામે વાલીઓ દ્વારા કે તેની કાળજી રાખતી બીજી કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા તેમને નુકશાન પહોંચાડવા સામે રક્ષણ આપી શકાય. જેમાં સારસંભાળ આપતી સંસ્થાો, રોજગાર દાતા અથવા જેલના કર્મચારીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. સંઘર્ષ, રમખાણ, આફત કે યુદ્ધની સ્થિતિમાં બાળકોને વિશેષ કાળજી અને રક્ષણનો અધિકાર છે. આવી પરિસ્થિતિના કારણે જે સેવાઓમાં વિક્ષેપ થયો હોય તેને ફરીથી પ્રસ્થાપિત કરવી જોઈએ, જેથી તે પહેલાની જેમ સ્થિતિ થઈ શકે.

કેટલાંક બાળકો એવી પ્રવૃત્તિમાં સામેલ થાય છે, જેમાં દેશના કાયદાનો ભંગ થતો હોય. આવી સ્થિતિમાં બાળકોને પુખ્તવયના લોકો તરફથી અલગ પ્રકારના વ્યવહારની જરૂર પડે છે. તેને તેમની કાર્યવાહીના પરિણામો અંગે સલાહ મળવી જોઈએ એ તેમને સમજાવવા જોઈએ. જેથી આવી કાર્યવાહીનું પુનરાવર્તન ન થાય.

4. સહભાગિતાનો અધિકાર :

બાળકોને શરૂઆતથી જ તેમની ક્ષમતા વિકાસવવાની તક આપવામાં આવે તો તેઓ તેમના વિચારો વ્યક્ત કરવાની અને નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા વિકસાવી શકે છે. ઘણી વખત પુખ્તવયના લોકો બાળકો માટે મોટાભાગના નિર્ણય લેવામાં આવતાં હોય છે. તેમાં બાળકોએ શું પહેરવું અને ગામનું દૃશ્ય કઈ રીતે દોરવું જેવી નાની બાબતોથી લઈને વાલીઓ છૂટાછેડા લે ત્યારે બાળકે કોની સાથે રહેવું, તેના મહત્વના નિર્ણયોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં બાળકોના વિચાર જાણવામાં નથી આવતા કારણ કે, વાલીઓ માને છે કે, બાળકો એટલા સમર્થ કે પરિપક્વ નથી. સહભાગિતા અધિકારનો અર્થ એ થયો કે તમામ બાળકોને પૂરતા પ્રમાણમાં મદદ અને તક મળવી જોઈએ; જેથી, તેઓ મંતવ્ય સાંભળી અને ચર્ચા કરી શકે તથા પોતાનો મત રચી શકે, બાળકોને એકબીજાને મળવાનો કે મંડળમાં અને જૂથમાં જવાનો અધિકાર હોય છે. તેમણે શું કરવું તે નક્કી કરવામાં તેમને મદદ કરી શકે એવી માહિતી પૂરી પાડવી જોઈએ. તેમને પોતે જે વિચારતા અને માનતા હોય તેને તથા પોતાના ધર્મને અનુસરવાનો અધિકાર છે. શાળા અને સમુદાયમાં તેઓ શિક્ષણ તથા શિક્ષણની સામગ્રી વિશે અને સમુદાયમાં તેઓ શિક્ષણ તથા શિક્ષણ સામગ્રી વિશે અને સમુદાયમાં જે સમસ્યાઓ તેઓ સહન કરતા હોય તેના વિશે પોતાનાં મંતવ્યો વ્યક્ત કરી એવા ફોરમ હોવા જોઈએ શવને પ્રત્સાહિત કરવા માણા જેવા મંચ તેનું બેઠાહરણ છે. ઘણી શાળાઓમાં બાળકોમાં નેતૃત્વના કૌશલ્યને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે બાળસમિતિમ ફઘવામાં આવતી હોય છે. ગામોમાં યુવા-જૂથો રચવામાં આવે છે. તેમાં તેઓ ગામના પ્રશ્નો અંગે ચર્ચા કરે છે. તેમજ માહિતી-અભિયાનનું સંચાલન, મહત્વના સ્તરોમાં સ્થાનિક સ્તરે કુશળતા વિકસાવવા કૌશલ્ય તાલીમમાં સહભાગિતા વગેરે જેવી વિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં મદદ કરે છે. બાળકની ક્ષમતામાં વધારો થાય તે સાથે તેમને પુખ્તવયની તૈયારીના ભાગરૂપે સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની વધુ ને વધુ તક મળવી જોઈએ.

3.4 બાળકો માટેની બંધારણીય જોગવાઈઓ

ભારતીય બંધારણ તમામ બાળકો માટે નિશ્ચિત અધિકારો માન્ય કરે છે, જે ખાસ કરીને તેમના માટે સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં સમાવેશ થાય છે:

- 6-14 વર્ષની ઉંમરના વર્ગના તમામ બાળકોને સ્વતંત્ર અને ફરજિયાત પ્રારંભિક શિક્ષણનો અધિકાર (લેખ 21 A).
- 14 વર્ષની ઉંમર સુધી કોઈપણ જોખમી નોકરીથી સંરક્ષિત થવાનો અધિકાર (લેખ 24).
- તેમની ઉંમર કે તેમની ક્ષમતાને અનુપયુક્ત વ્યવસાયોમાં દાખલ થવા માટે આર્થિક અનિવાર્યતા દ્વારા થતી જબરદસ્તી અને દુરુપયોગથી સંરક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર (લેખ 39(e)).
- સ્વતંત્રતા અને ગૌરવની સ્થિતિઓમાં અને શોષણ અને નૈતિક અને ભૌતિક સ્વચ્છંદો સામે બાળપણ અને યુવાવસ્થાની સલામત સુરક્ષામાં સ્વસ્થ રીતે વિકસિત થવા માટેની સમાન તકો અને સુવિધાઓ માટેનો અધિકાર. (લેખ 39 (ક)).
- આ સિવાય બીજો કોઈપણ પુખ્ત સ્ત્રી કે પુરૂષની જેમ જ, તેમને ભારતના સમાન નાગરિકો તરીકેના અધિકારો છે:
- સમાનતાનો અધિકાર (લેખ 14).
- ભેદભાવ સામેનો અધિકાર (લેખ 15).
- વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યતા અને કાયદામાન્ય કાર્યવાહીનો અધિકાર (લેખ 21).
- ગેરકાયદેસર વ્યાપારથી અને બળજબરીપૂર્વકની બંધવા મજૂરીથી સંરક્ષિત થવાનો અધિકાર (લેખ 23).
- લોકોના નબળા વિભાગોને સામાજિક અન્યાય અને શોષણના તમામ પ્રકારોથી બચવાનો અધિકાર (લેખ 46).
- મહિલાઓ અને બાળકો માટે ખાસ જોગવાઈઓ કરવી જોઈએ (લેખ 15 (3)).
- સગીરોના હિતોનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ (લેખ 29).
- લોકોના નબળા વિભાગોના શિક્ષણાત્મક હિતોને બઢતી આપવી જોઈએ (લેખ 46).
- તેની જનતાના જીવનધોરણ અને પોષણ સ્તરને વધારવું જોઈએ અને જનતાના સ્વાસ્થ્યમાં સુધારો લાવવો જોઈએ (લેખ 47).

3.5 બાળકો માટેના કાયદાઓ

1. પ્રોટેક્શન ઓફ ચિલ્ડ્રન ફ્રોમ સેક્સ્યુઅલ ઓફેન્સ એક્ટ (પોકસો)
2. બાળલગ્ન પ્રતિબંધ અધિનિયમ-2006
3. જુવેનાઈલ જસ્ટિસ (બાળકોની સારસંભાળ અને રક્ષણ) સુધારણા કાયદો 2006:
4. ચાઈલ્ડ લેબર (પ્રોહિબિશન એન્ડ રેગ્યુલેશન) એક્ટ- 1986 અને ચાઈલ્ડ લેબર (પ્રોહિબિશન એન્ડ રેગ્યુલેશન) એમેન્ડમેન્ટ બિલ 2012
5. બાળકોનો મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ-2009 :

1. પ્રોટેક્શન ઓફ ચિલ્ડ્રન ફોમ સેક્સ્યુઅલ ઓફેન્સ એક્ટ (પોકસો):

વિશ્વમાં સૌથી વધુ જાતીય ઉત્પીડિત બાળકોની સંખ્યા ભારતમાં છે. 'મહિલા અને બાળવિકાસ મંત્રાલય' દ્વારા 2007માં હાથમાં ધરાવમાં આવેલા એક અભ્યાસ મુજબ 50 ટકા કરતા વધુ બાળકો કોઈને કોઈ સ્વરૂપે જાતીય દુર્વ્યવહારથી પીડિત છે. 'નેશનલ કાર્ડમ રેકોર્ડ્સ બ્યૂરો' એનસીઆરબીના આંકડા દર્શાવે છે કે, 2012માં થયેલા કુલ દુષ્કર્મમાંથી 3.6 ટકામાં બાળકો ભોગ બન્યાં હતાં.

❖ પોકસો (POCSO) હેઠળ મૈત્રીપૂર્ણ બાળ કાર્યવાહીનો ઉપયોગ કરવાની જોગવાઈઓ :-

- પોલીસ દ્વારા ખાસ કરીને એક મહિલા પોલીસ અધિકારી દ્વારા એફઆઈઆર દાખલ કરવામાં આવે તે જરૂરી છે.
- કેસ બાળકને સમજાય એવી ભાષામાં દાખલ કરવામાં આવે. જો બાળકને ભાષા ના સમજાતી હોય તો પોલીસ દ્વારા અનુવાદકની નિમણૂક કરવાની રહેશે." બાળકનું નિવેદન તેના ઘરે અથવા બાળકની પસંદગીની જગ્યાએ રેકર્ડ કરવાનું રહેશે. બાળકનું
- નિવેદન બાળકના માતા-પિતાની હાજરીમાં અથવા તો બાળકની પસંદગીની વ્યક્તિની હાજરીમાં લેવાનું રહેશે.
- જો બાળક વિકલાંગતા ધરાવતું હોય અને તેને પોલીસ અધિકારી સાથે વાત કરવા માટે ખાસ શિક્ષકની જરૂર હોય તો, પોલીસે તેની વ્યવસ્થા કરવી જ પડે. બાળક ડરી ના જાય તે માટે પોલીસે બાળકના ઘરે ગણવેશમાં ન જવું જોઈએ.
- જો કોઈ બાળકને માતા-પિતાનો સહારો ન હોય અને તેને કાળજી અને રક્ષણની જરૂર હોય તો પોલીસ દ્વારા બાળકને કેસ દાખલ થયાના 24 કલાકમાં બાળકલ્યાણ સમિતિ (સીડબલ્યુસી) અથવા સેશન્સ કોર્ટમાં રજૂ કરવાનું રહેશે.
- બાળક કુટુંબમાં સલામત અને સુરક્ષિત છે કે તેને બાલ-ઘર કે આશ્રયસ્થાન જેવી વૈકલ્પિક સલામત જગ્યાએ મૂકવું એ સીડબલ્યુસીએ બાળક સાથે વાત કરીને નક્કી કરવાનું રહેશે. આ અંગેનો નિર્ણય ત્રણ દિવસમાં લેવાનો રહેશે. જેથી બાળકને લાંબા સમય સુધી માનસિક આઘાતના વાતાવણમાં ન રહેવું પડે.
- CWC (બાળ સુરક્ષા સમિતિ) એ તપાસ અને ટ્રાયલ દરમ્યાન બાળકને ક્યાં તો વ્યક્તિગતરૂપે, અથવા બાળ- અધિકારોના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી સંસ્થા દ્વારા અથવા બાળકને મૂકવામાં આવ્યું છે તે આશ્રય- સ્થાનના અધિકારી વડે અથવા જિલ્લા બાળ-સુરક્ષા એકમ (DCPU- District Child Protection Unit) દ્વારા નિમણૂક પામેલી વ્યક્તિ દ્વારા આધાર પૂરો પાડવાનો રહેશે.
- ગુના વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત થયાના 24 કલાકની અંદર જ તબીબી તપાસ થવી જ જોઈએ. પછી ભલે એફઆઈઆર દાખલ કરવામાં આવી હોય કે ન હોય. છોકરીના કિસ્સામાં મહિલા ડોક્ટર દ્વારા પરીક્ષણ થવું જોઈએ. બાળકનું પરીક્ષણ તેનાં માતા-પિતા અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ જેની પર બાળક વિશ્વાસ રાખતું હોય તેની હાજરીમાં થાય એ મહત્વનું છે; કારણ કે, બાળકને પણ માનસિક અને લાગણીશીલ આધાર જરૂરી હોય છે. જો કોઈ કારણોસર આ શક્ય ન બને તો બાળક સાથે સ્ત્રી-પરિચારિકા રહે, તે હોસ્પિટલે જોવાનું રહેશે.
- કોર્ટ દ્વારા ગુનાની નોંધ લીધાના 30 દિવસની અંદર કુટુંબના અન્ય અથવા બાળકને જેની પર વિશ્વાસ છે તેની હાજરીમાં ખાસ કોર્ટ/એશન્સ કોર્ટ દ્વારા બાળકનું નિવેદન રેકોર્ડ કરવાનું રહેશે.

- શક્ય હોય ત્યાં સુધી ગુનાની નોંધ લીધાની તારીખથી એક વર્ષની અંદર કોર્ટ દ્વારા ટ્રાયલ પૂરી કરવાની ખાતરી આપવામાં આવશે. બાળક દ્વારા કે બાળક વતી અન્ય દ્વારા થયેલી અરજીને આધારે કોર્ટ અથવા જિલ્લા કાનૂની
- સેવા બોર્ડ (ડિસ્ટ્રીક્ટ લીગલ સર્વિસ બોર્ડ) ભોગ બનનારને શરીરિક કે માનસિક આઘાત માટે, વળતર ચૂકવવા રાજ્યને કહી શકે છે. રાજ્ય સરકાર, વળતર ફંડ (વિક્ટીમ્સ કોમ્પેન્શન ફંડ) અથવા એવી અન્ય યોજનાઓમાંથી ચૂકવણી કરી શકે છે, જેની સ્થાપના ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડની કલમ 357-એ હેટળ, ભોગ બનેલી વ્યક્તિને વળતર આપાવ માટે કરવામાં આવી છે. હુકમ મળ્યાના 30 દિવસની અંદર આ રકમ ચૂકવવાની રહેશે.

2. બાળલગ્ન પ્રતિબંધ અધિનિયમ-2006:

છોકરીઓ માટે 18 વર્ષની ઉંમરથી પહેલાં અને છોકરાઓ માટે 21 વર્ષની ઉંમર પહેલાં લગ્ન કરવું એ (કોગ્નિઝેબલ) અને બિનજામીનપાત્ર ગુનો બને છે. ભારતમાં સન 1929 બાળલગ્ન અટકાયત આથી નિયમથી સૌ પ્રથમવાર બાળલગ્નને ગુનાહિત ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. આ કાયદો શારદા એક્ટ તરીકે પણ જાણીતો છે. આ કાયદા હેઠળ છોકરીઓ માટે લગ્નની ઉંમર 15 વર્ષની અને છોકરાઓની ઉંમર 18 વર્ષની રાખવામાં આવી હતી. વર્ષ 1978માં તેમાં ફેરફાર કરીને છોકરીઓની માટે 18 વર્ષ અને છોકરાઓ માટે 21 વર્ષની કરવામાં આવી. વર્ષ 2006માં કાયદાને વધુ વિસ્તૃત અને સીઆઈસીના સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ બનાવવા માટે બાળલગ્ન પ્રતિબંધ અધિનિયમ પસાર કરાવવામાં આવ્યો હતો.

3. જુવેનાઈલ જસ્ટિસ (બાળકોની સારસંભાળ અને રક્ષણ) સુધારણા કાયદો 2006:

જુવેનાઈલ જસ્ટિસનો વિચાર દાખલ કરવાનું કારણ એ હતું કે, નાની ઉંમરના ગુનેગારોને તેમના આવેશો ઉપર પ્રમાણમાં ઓછો અંકુશ હોય છે. એમના ગુનાની ગંભીરતા એમને ખબર નથી અને તેમનાં કાર્યોનાં પરિણામ વિશેની સમજણ પણ મર્યાદિત હોય છે. તેઓ જે સામાજિક-આર્થિક વાતાવરણમાં મોટા થયાં હોય છે એની અસર પણ એમની વૃત્તિઓ અને વર્તણૂક પર પડે છે. કાયદો તો નાની ઉંમરની વ્યક્તિ ગુનો કરે પછી જો તેને સંભાળ એ રક્ષણની જરૂર પડે ત્યારે સંભાળ લેવાની અને રક્ષણ પુરું પાડવાની જોગવાઈ કરે છે; પરંતુ, આવી પરિસ્થિતિ જ ઊભી ન થાય તે માટે સમાજ અને સરકારે પગલાં લેવાની જરૂર છે.

ભારતમાં જુવેનાઈલ જસ્ટિસ માટે પહેલો એક સરખો કાયદો 1986માં પસાર કરવામાં આવ્યો. તે પહેલાં રાજ્યોમાં જુદી-જુદી જોગવાઈઓ અને બાળકની જુદી-જુદી વ્યાખ્યાઓ ધરાવતા એમના પોતાના ચિલ્ડ્રન્સ એક્ટ હતાં. વર્ષ 1985માં પહેલી વખત આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદામાં “જુવેનાઈલ જસ્ટિસ” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો અને તેનાથી પ્રભાવિત થઈને ભારતમાં પહેલી જ વખત જુવેનાઈલ જસ્ટિસ (જે.જે.) એક્ટ પસાર કરાવવામાં આવ્યો, ગુનો આચરનાર નાની ઉંમરના લોકો સાથે, વયસ્ક ગુનેગારો કરતાં જુદો વર્તાવ કરવાની જરૂરિયાત તરફ ધ્યાન ખેંચવા માટે અને કલ્યાણના દષ્ટિકોણને બદલે ન્યાયના દષ્ટિકોણ તરફ જવા માટે “જુવેનાઈલ જસ્ટિસ” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો, ન્યાયના દષ્ટિકોણ દ્વારા આવી પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલાં બાળકોને કાયદાકીય સલામતી પૂરી પાડી શકાય. વર્ષ 1986ના જે. જે. એક્ટમાં ઉપેક્ષિત અને ગુનાખોર બાળકોને આવરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. અને બંનેને તપાસ ચાલતી હોય તે દરમ્યાન ઓબ્ઝર્વેશન હોમ્સમાં આશ્રય આપવામાં આવતો હતો.

બદલાયેલી સામાજિક પરિસ્થિતિ તથા નાની ઉંમરની વ્યક્તિઓ ઉપર તેની અસરને અનુરૂપ થવા માટે અને 2000નો જુવેનાઈલ જસ્ટિસ (કેર એન્ડ પ્રોટેક્શન ઓફ ચિલ્ડ્રન) એક્ટ પાર કરાવમાં આવ્યો હતો. આ એક્ટથી છોકરા-છોકરીઓ બંને માટે એક્સરબી ઉંમર રાખવામાં આવી હતી અને તે વધારીને 18 વર્ષની કરવામાં આવી હતી. અસંગતિઓ દૂર કરવા માટે અને પ્રેક્ટિસમાં જરૂરી જણાયેલા નવા સુધારાનો સમાવેશ કરવાના હેતુથી 2006 વર્ષમાં એક્ટમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

જુવેનાઈલ જસ્ટિસ એક્ટમાં બાળકોને બે પ્રકારમાં આવરી લેવામાં આવ્યાં છે.

1) સંભાળ અને રક્ષણની જરૂર હોય એવા બાળકો:

એવા બાળકો કે જેમને 18 વર્ષ પૂર્ણ કર્યા નથી કે જે કોઈ ઘર, સ્થાયી જગ્યા કે રહેઠાણ વગરનું રસાયું હોય, જેની પાસે જીવનનિર્વાહનું કોઈ સાધન ન હોય, ભીખ માંગતું જણાયું હોય, રસ્તા પર રહેતા અને કામ કરતાં બાળકો અને વયસ્કો સાથે મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં રહેતું નીચ જેમનું જીવન અને વિકાસ, જોખમમાં હોય એવા બાળકો, વિકલાંગ બાળકો, નાગરિક આંદોલન અને કુદરતી હોનારતનો ભોગ બનેલા બાળકો.

2) કાયદા સાથે સંઘર્ષમાં આવેલા બાળકો :

જે બાળકે ગુનો કર્યો હોવાનો આરોપ હોય અને આવો ગુનો થયાની તારીખે જેને 18 વર્ષ પૂરા ન થયા હોય એવો બાળ-ગુનેગાર, સંભાળ અને રક્ષણની જરૂર હોય એવા બાળકો અને કાયદા સાથે સંઘર્ષમાં આવેલાં બાળકો, અને સંભાળ અને રક્ષણની આવશ્યકતા હોવાનું, જે. જે. એક્ટ 2000 દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. તપાસ ચાલતી હોય તે દરમિયાન બંને પ્રકારને બાળકો માટે સુનાવણી, ટ્રાયલ અને આશ્રય માટે અલગ પદ્ધતિથી જોગવાઈ આ કાયદા દ્વારા કરવામાં આવી છે.

જુવેનાઈલ જસ્ટિસ બોર્ડ (જેજેબી) કે સીડબલ્યુસી દ્વારા લેવામાં આવતા બધા નિર્ણયોમાં બાળકોનું મહત્તમ હિત ધ્યાનમાં રાખવું પડે એનો અર્થ એ થાય કે બાળકની /બાલગુનેગારની પશ્ચાદભૂમિ, કુટુંબ, સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિ બીજા સંબંધો, આ પરિસ્થિતિ ઊભી થવા માટેનાં કારણો વગેરે વિશે પૂરી હકીકતો મેળવવામાં આવશે. બાળકના પુનર્વસવાટ માટે પ્રાપ્ય વિકલ્પો તપાસીને આ બધી માહિતી ધ્યાનમાં લેતાં બાળકનાં રક્ષણ સલામતી અને પુનર્વસવાટ માટે જે વિકલ્પ સૌથી સારો હોય તે નક્કી કરવામાં આવશે. બાળકની પુષ્ટતાનું સ્તર ધ્યાનમાં રાખીને એના મંતવ્યો પણ સાંભળવામાં આવશે. બાળકને કોઈપણ પ્રકારનું નુકશાન ન પહોંચે તે માટે એની વિગતો ગુપ્ત રાખવામાં આવશે. જેજેબી કે સીડબલ્યુસી કોઈપણ બાળક સાથે કોઈપણ કારણસર ભેદભાવ રાખશે નહિ.

❖ કાયદાના સંઘર્ષમાં આવેલ બાળકોનો કેસ હાથ ધરવાની પ્રક્રિયા :

- સ્પેશ્યલ જુવેનાઈલ પોલીસ યુનિટ અથવા તો પોલીસ તહોમતનામુ ફાઈલ કરશે અને જુવેનાઈલ જસ્ટિસ બોર્ડ સમક્ષ બાળગુનેગારનો કેસ રજૂ કરશે અને સાક્ષીઓ રજૂ કરશે.
- કોઈપણ સરકારી કર્મચારી, ચાઈલ્ડલાઈન પ્રતિનિધિ, સામાજિક કાર્યકર અથવા તો બાળક સહિત કોઈપણ નાગરિક જુવેનાઈલ જસ્ટિસ બોર્ડ સમક્ષ બાળગુનેગારનો કેસ રજૂ કરી શકે છે. સંભાળ અને રક્ષણની આવશ્યકતા વાળા બાળકનો કેસ હોય તો તેને/તેણીને ચાઈલ્ડ વેલ્ફેર કમિટિ સમક્ષ રજૂ કરવાનો / કરવાની રહેશે.

- જુવેનાઈલ જસ્ટિસ બોર્ડ મેટ્રોપોલિટન કે ફર્સ્ટ ક્લાસ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ અને બે સામાજિક કાર્યકરો, કે જેમાંના એક મહિલા હોવા જોઈએ, એમનું બનેલું હશે. ગુનો ખરેખર બન્યો છે કે કેસમાં તેનો નિર્ણય મેજિસ્ટ્રેટ લેશે. સામાજિક-કાર્યરકર બાળ ગુનેગારના વિસ્તૃત પુનર્વસન માટે શું કરવું જોઈએ એ નિર્ણય લેવામાં મદદ કરશે.
- સંભાળ અને રક્ષણની જરૂર હોય એવા બાળકનો કેસ હાથ ધરવાની પ્રક્રિયા :
- બાળકલ્યાણ સમિતિ (સીડબલ્યુસી) એ પાંચ સભ્યોની બનેલી સમિતિ છે અને સંભાળ અને રક્ષણ જરૂર હોય એવા બાળકના કેસ માટેની સત્તા એમની એકલાની પાસે છે. ફર્સ્ટ ક્લાસ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટની સત્તાઓ તે ધરાવે છે. અધિનિયમ પ્રમાણે દરેક જિલ્લામાં આવી બે સમિતિઓ રચવામાં આવશે.
- બાળકલ્યાણ સમિતિ બાળકના હિત માટે શું શ્રેષ્ઠ છે તેનો નિર્ણય લઈને બાળકને તેની સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યું હોય એ જ મહિનાની અંદર તેના મટે દત્તક લેનારના ઘરમાં, ફોસ્ટર હોમમાં કે સંસ્થામાં યોગ્ય સ્થાન શોધી કાઢશે. તબીબી તપાસ કરવામાં આવે છે અને બાળકને સલાહકીય તથા અન્ય ટેકારૂપ સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે એનું એ ધ્યાન રાખશે.
- પોલીસ જેવા સંબંધિત અધિકારી દ્વારા બાળકને કનડગત થાય તો તેમ કરનાર સામે કેસ દાખલ કરવામાં સીડબલ્યુસી મદદ કરશે. બાળકનું હિત સધાય તે માટે પછીનાં જરૂરી પગલાં તે લેશે.

4. ચાઈલ્ડ લેબર (પ્રોહિબિશન એન્ડ રેગ્યુલેશન) એક્ટ- 1986 અને ચાઈલ્ડ લેબર(પ્રોહિબિશન એન્ડ રેગ્યુલેશન) એમેન્ડમેન્ટ બિલ 2012.

6 થી 14 વર્ષની વયજૂથનાં શાળાએ ન જતાં તમામ બાળકોને વાસ્તવિક કે શક્ય બાળમજૂર ગણવામાં આવે છે. વિશ્વમાં ભારતમાં સૌથી વધુ બાળમજૂરી છે. 2001ની વસ્તી ગણતરીના આંકડા પ્રમાણે 5 થી 14 વર્ષની વયજૂથમાં 1.25 કરોડ બાળકો કામે જતાં હતાં. શહેરી વિસ્તાર કરતાં મામીકલ વિસ્તારોમાં કામે જતાં બાળકોની સંખ્યા વધારે છે.

દા.ત. જો માતા-પિતા તહેવાર પ્રસંગે બાળકને ઘર શણગારવાનું કહે. અથવા તો થોડી વાર માટે ઘરકામમાં કશી મદદ કરવાનું કહે તો તેને મજૂરી ન ગણાય; પરંતુ, આવું કામ બાળકને શાળામાં હાજરી આપવામાં અંતરાયરૂપ ન થવું જોઈએ. એવી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ જે બાળકને કામે લગાડે અને જેનાથી એનું શોષણ થતું હોય તેને બાળમજૂરી કહેવાય.

માલિકો, ગામડામાંથી અને બીજા શક્યતાવાળા વિસ્તારોમાંથી કામ કરવા માટે બાળકોને લઈ આવવા માટે દલાલ રાખતા હોય છે. એમને એમાંથી પૈસા મળતા હોવાથી નાની ઉંમરે કામ કરાવને લીધે થતી વિપરીત અસરોને તેઓ પણ ગણકારતા નથી.

આ કાયદાનો હેતુ “કેટલાક જોખમી ગણાતા વ્યવસાયોમાં બાળકોને નોકરીએ રાખવા પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો અને કેટલીક નોકરીઓમાં બાળકોની કામની પરિસ્થિતિ પર નિયંત્રણ મૂકવાનો આ કાયદાકીય ફેક્ટરીઝ એક્ટ, 1948 પી પ્લાન્ટેશન લેબર એક્ટ 1951 અને ધી માર્ઈન્સ એક્ટ 1952માં બાળકોને લગતી જે જોગવાઈઓ છે, તે ચાલુ રાખેલ છે અને તે ઉપરાંત આ 1986ના કાયદામાં વધારાની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

1986ના ચાર્ટર્ડ લેબર અંગેના કાયદાની મહત્વની જોગવાઈઓ નીચે મુજબ છે:

1. આ કાયદા મુજબ જે વ્યક્તિએ 14 વર્ષની ઉંમર પૂરી કરી નથી તેને 'બાળક' ગણવામાં આવેલ છે.
2. આ કાયદાના ક્ષેત્રમાં કૌટુંબિક એકમો અને તાલીમ કેન્દ્રોનો સમાવેશ થતો નથી.
3. આ કાયદામાં એવી સ્પષ્ટ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે કોઈપણ બાળક પાસે દિવસમાં 6 કલાકથી વધારે કામ લઈ શકાશે નહિ. 3 કલાક કામ કર્યા પછી 1 કલાકનો આરામની સમય આપવાનો રહેશે. અઠવાડિયે એક દિવસની રજા આપવાની રહેશે.
4. સાંજના 7 થી સવારના 8 વાગ્યાના વચ્ચેના ગાળામાં કોઈપણ બાળકને કામ કરવાની છૂટ રહેશે નહીં. બાળકને ઓવરટાઈમ આપવાની છૂટ નથી.
5. કાયદામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે, કોઈપણ સ્થળે જ્યાં બાળકોને કામ કરવાની છૂટ આપવામાં નથી એ ત્યાં તેમના આરોગ્ય અને સલામતી અંગેના નિયમો સરકાર બનાવી શકરી. આ બાબતોમાં સ્વચ્છતા, હવા-ઉજાસ, પ્રકાશ પીવાનું પાણી અને સેનેટરી સુવિધા વગેરે અંગેની બાબતોને લેવામાં આવશે.
6. નિમણૂંક પામેલા નિરીક્ષકની જઈ શકે અને માલિકને, તેમણે કામે રાખેલા તમામ બાળકો વિશે માહિતી માંગી શકે. કાયદાની જોગવાઈઓનું પાલન ન કરતા લોકો વિશે જાણવા માટે તેઓ બીજા પણ રસ્તા અપનાવી શકે.

5. બાળકોનો મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ-2009 :

શિક્ષણ મેળવવાની તક વ્યક્તિની જિંદગીની ગુણવત્તા માટે અને સમાજ માટે કંઈક સારું કરવાની તથા સામાજિક સમાનતા, સમાન ભાગીદારી અને ન્યાય લાવવાની ક્ષમતા વધારે છે. દેશના વિકાસને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટેની એ ચાવી છે. આંબેડકર, ભારતીય બંધારણના ઘડવૈયાઓમાંના એક હતાં. તેઓ શિક્ષણને સામાજિક-પરિવર્તનના એક સાધનરૂપ માનતા હતાં. શિક્ષણને સામાજિક-પરિવર્તનના એક સાધનરૂપ માનતા હતાં. શિક્ષણ મેળવવાની ખાસ કરીને પછાતવર્ગ સશક્ત અને બંધનમુક્ત બનશે. તથા એમને લોકશાહીમાં સહભાગી થવા અને યોગ્ય જાણકારીથી નિર્ણય લેવા માટે પ્રેરિત કરશે. શિક્ષિત નાગરિકો, માત્ર આર્થિક વિકાસમાં જ ભાગીદાર નથી થતા, પણ માનવ-વિકાસના અપેક્ષિત આયુષ્ય, આરોગ્ય અને પોષણ જેવા બીજા સૂચકાંકો પર પણ સકારાત્મક અસર કરે છે. એટલે નાગરિકોને સમાન શિક્ષણ મળે અને વગર ભેદભાવે મળવાનું ચાલુ રહે તે સુનિશ્ચિત કરાવવામાં રાજ્ય મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

કાયદા હેઠળ બાળકની વ્યાખ્યા પ્રમાણે 6 થી 14 વર્ષ સુધીના બાળકને મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણનો અધિકાર (આરટીઈ) કાયદો પ્રાથમિક શિક્ષણના બાળકોના અધિકારને કેવી રીતે પ્રોત્સાહિત કરશે ?

કાયદા હેઠળ 6 થી 14 વર્ષનાં બધા બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. એટલે હવે રાજ્યો પ્રવેસોત્સવ ઉપર ભાર આવે છે. તેમાં ગામાન 6 થી 14 વર્ષના બાળકોને શોધીને તેમની નોંધણી કરવામાં આવે છે. ભણવામાં સારું નથી કરી શકતા એ શાળા છોડી દે છે. કાયદા હેઠળ સાતમાં ધોરણ સુધી કોઈપણ બાળકને એ જ ધોરણમાં ન રોકી સમય ન બગાડી શકાય અને તેને કોઈપણ બોર્ડની પરીક્ષા પાસ કરવાની જરૂર નથી.

છ વર્ષથી મોટું બાળક જો શાળાનાં દાખલ ન થયું હોય અને થયું હોય, તો એને તેની ઉંમર પ્રમાણેના ધોરણમાં દાખલ કરવામાં આવે નિયમ પ્રમાણે, જેમણે શાળામાં મોડો પ્રવેશ લીધો હોય અને સીધા એમની ઉંમર પ્રમાણેના ધોરણમાં દાખલ થયાં હોય એવા બાળકોને ખાસ તાલીમ આપવામાં આવશે. અને 14 વર્ષ પછી પણ મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવશે.

અગાઉ, જેમની પાસે ઉંમરના પુરાવા તરીકે જન્મનું પ્રમાણ પત્ર નહોતું, એવા ઘણાં બાળકોને શાળામાં પ્રવેશ નહોતો મળ્યો. હવે કોઈપણ બાળકને ઉંમરના પુરાવાના અભાવે શાળાઓમાં પ્રવેશ માટે ઈકાર નહીં કરી શકે.

શિક્ષણ મેળવવાનો અને સમાન તકનો અધિકાર બધાં બાળકોને છે. જો કે, ફી વધારે હોવાને કારણે મોટા ભાગનાં સામાજિક આર્થિક પછાત વર્ગના બાળક ખાનગી શાળાઓમાં જઈ શકતા નથી. બધાને સમાન હક્ક અને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે ખાનગી શાળાઓમાં ધોરણ 1માં આર્થિક પછાત વર્ગના બાળકો માટે 25 ટકા જગ્યા અનામત છે.

શાળાની કામગીરીની દેખરેખ રાખવી પ્રવેશ મેળવવામાં અને નિયમિતતામાં મદદરૂપ થવું એ એસએનસી પાસેથી અપેક્ષિત છે. જો કોઈ બાળકને પ્રવેશ ન આપવામાં આવ્યો હોય, શોષણ અથવા ભેદભાવ કરવામાં આવ્યો હોય, મફત સેવાઓનો લાભ ન મળતો હોય અથવા હેરાન કરવામાં આવતું હોય તો તે ફરિયાદનું નિવારણ કરવું, બાળકોને ગુણવત્તાવાળું ભણતર મળે તે માટે શું જરૂર છે તે ધ્યાનમાં રાખીને આયોજન કરવા શાળાને ટેકો આપવો.

3.6 સારાંશ

ભારતના બંધારણમાં મૂળભૂત અધિકારોની વાત કરી છે જે મનુષ્યને લાગુ પડે છે. બાળકલ્યાણ માટે બાળકોની જરૂરિયાતો અને તે માટેનાં બાળોના અધિકારો વિશે જાણકારી મેળવવી જોઈએ. જે આ એકમમાં મળેલ છે. બીજા કલ્યાણ માટે સ્વતંત્રતા જરૂરી છે. આ એકમમાં તમામ માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી છે. સમાજકાર્યનાં વિદ્યાર્થી તરીકે આ અંગેની માહિતી જાણવી ખબ અગત્યની છે, જે અહીં માર્ગદર્શન પૂરું પાડશે.

3.7 તમારી પ્રગતિ ચકાશો.

1. બાળ અધિકારોમાં કોનો સમાવેશ નથી થતો?
 - A. જીવન જીવવાનો અધિકાર
 - B. વિકાસનો અધિકાર
 - C. સહભાગીદારીનો અધિકાર
 - D. મજૂરી કરવાનો અધિકાર
2. બાળકોના મૂળભૂત અધિકારો કેટલા છે.
 - A. ચાર
 - B. પાંચ
 - C. બે
 - D. એક
3. POCSO (પોક્સો) એક્ટનું પૂરું નામ શું છે.
 - A. પ્રોટેક્શન ઓફ ચિલ્ડ્રન ફ્રોમ સેક્સ્યુઅલ ઓફેન્સ એક્ટ
 - B. ચિલ્ડ્રન ફ્રોમ સેક્સ્યુઅલ પ્રોટેક્શન ઓફેન્સ એક્ટ

- C. સેક્સ્યુઅલ ઓફેન્સ એક્ટ ફોર ચિલ્ડ્રન
D. ચાઈલ્ડ રાઈટ એક્ટ

4. બાળલગ્ન પ્રતિબંધ અધિનિયમ ક્યારે અમલમાં આવ્યો.

- A. E., 1986 B. E., 2006
C. E., 1974 D. E., 2005

3.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. (D) મજુરી કરવાનો અધિકાર
2. (A) ચાર
3. (A) પ્રોટેક્શન ઓફ ચિલ્ડ્રન ફોમ સેક્સ્યુઅલ ઓફેન્સ એક્ટ
4. (B) ઈ.સ 2006

3.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

1. બાળક : 18 વર્ષથી ઓછી વયના વ્યક્તિઓને બાળક કહેવામાં આવે છે.
2. અધિકાર : દરેક મનુષ્ય પોતાના જીવનને ગોરવવંતુ બનાવી શકે તેવા અધિકારો.
3. બંધારણ : નિયમોના વ્યવસ્થિત સંગ્રહને બંધારણ કહે છે.
4. POCSO : પ્રોટેક્શન ઓફ ચિલ્ડ્રન ફોમ સેક્સ્યુઅલ ઓફેન્સ એક્ટ (પોક્સો)
5. JJA : જુવેનાઈલ જસ્ટીશ એક્ટ

3.10 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

1. બાળ અધિકારોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.
2. ભારતના બંધારણમાં બાળકો માટે કરવામાં આવેલ જોગવાઈઓ વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.
3. પોક્સો એક્ટ વિશે ચર્ચા કરો.
4. ભારતમાં બાળકોના કાયદા અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

3.11 સંદર્ભસૂચી

1. સંકલિત બાળ સુરક્ષા યોજના માર્ગદર્શિકા – ગુજરાત રાજ્ય સરકાર
2. કુંટુંબ, બાળ અને યુવા કલ્યાણ : MSW- 303-2021, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
3. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Children's_rights
4. <https://gu.vikaspedia.in/education/ab6abfa95acdab7aa3>
5. <https://sje.gujarat.gov.in/dsd/Child-welfare>
6. <https://sje.gujarat.gov.in/dsd/Laws-and-Rules>
7. <https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text-childrens-version>

-: માળખું:-

- 4.0 ઉદ્દેશ્યો
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 બાળ કલ્યાણની વ્યાખ્યા અને ખાસિયત
- 4.3 બાળ કલ્યાણની ટુંકી સમજ
- 4.4 બાળ કલ્યાણ માટેની નીતિ અને યોજનાઓ
- 4.5 બાળ કલ્યાણમાં આવતા પડકારો
- 4.6 સારાંશ
- 4.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 4.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 4.9 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ
- 4.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

4.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- બાળ કલ્યાણની વ્યાખ્યા અને ખાસિયત વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- બાળ કલ્યાણની ટુંકી સમજ જાણી શકશો.
- બાળ કલ્યાણ માટેની નીતિ અને યોજનાઓની સમજૂતી મેળવશો.
- બાળ કલ્યાણમાં આવતા પડકારો વિશે ચર્ચા કરી શકશો.

4.1 પ્રસ્તાવના

એક સ્વસ્થ અને સુખી સમાજ માટે બાળકોનું સર્વાંગી વિકાસ અત્યંત જરૂરી છે. ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારો બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકી રહી છે. આ યોજનાઓનું મુખ્ય લક્ષ્ય બાળકોને સ્વસ્થ, શિક્ષિત અને સુરક્ષિત વાતાવરણ પૂરું પાડવાનું છે. બાળ કલ્યાણ નીતિઓ અને યોજનાઓના અમલીકરણથી બાળલગ્ન, બાળ મજૂરી, બાળ દુરુપયોગ જેવી સામાજિક સમસ્યાઓને ઘટાડવામાં મદદ મળી છે. આ યોજનાઓ દ્વારા બાળકોને પોષણયુક્ત આહાર, મફત શિક્ષણ, આરોગ્ય સુવિધાઓ અને રમત-ગમતની સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે માતા-પિતા અને શિક્ષકોને જાગૃત કરવાના પ્રયાસો પણ કરવામાં આવી રહ્યા છે. જોકે, હજુ પણ ઘણું બધું કરવાનું બાકી છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, ખાસ કરીને બાળકોના કલ્યાણ માટેની યોજનાઓ સુધી પહોંચવું એ એક મોટો પડકાર છે. આ ઉપરાંત, બાળકોના અધિકારો વિશે જાગૃતિ ફેલાવવાની જરૂર છે. સમાજના દરેક વર્ગના લોકોને બાળકોના સુખ અને સુરક્ષા માટે જવાબદાર

બનવું જોઈએ. બાળ કલ્યાણ નીતિઓ અને યોજનાઓના અસરકારક અમલીકરણ માટે સરકાર, સમાજ સંગઠનો અને નાગરિકોનું સંયુક્ત પ્રયાસ જરૂરી છે.

4.2 બાળ કલ્યાણની વ્યાખ્યા અને ખાસિયત

બાળ કલ્યાણ એ માત્ર શબ્દ નથી, પરંતુ એક સંકલ્પ છે, એક પ્રતિજ્ઞા છે, જે દરેક બાળકને તેના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે જરૂરી તમામ તકો પૂરી પાડવાની છે. આ એક એવી વિભાવના છે જે બાળકના શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક વિકાસને સુનિશ્ચિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

બાળ કલ્યાણ એટલે બાળકોને એક એવું વાતાવરણ પૂરું પાડવું જ્યાં તેઓ સુરક્ષિત, સ્વસ્થ અને ખુશ રહી શકે. તેમને શિક્ષણ, આરોગ્ય સેવાઓ, પોષણ અને રમતગમત જેવી તમામ મૂળભૂત સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી. બાળકોને તેમના અધિકારો વિશે જાગૃત કરવા અને તેમને તેમના અધિકારોનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા.

બાળ કલ્યાણ એટલે બાળકોને એક એવું ભવિષ્ય બનાવવામાં મદદ કરવી જ્યાં તેઓ પોતાની પૂરી ક્ષમતાથી વિકસી શકે અને સમાજના ઉત્તમ નાગરિક બની શકે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશ મુજબ, બાળ કલ્યાણ એટલે બાળકના સર્વાંગી વિકાસને સ્પર્શતી વિભાવના.

બાળ કલ્યાણની ખાસિયત:

બાળકોનાં કલ્યાણ માટે કેટલીક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ મત્વનાં કાર્યો કર્યાં છે. આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંસ્થાએ બાલકલ્યાણક્ષેત્રે ચળવળ ચાલુ કરી, જેની બાલસુરક્ષા, વૃદ્ધિ અને બાલકલ્યાણ પર સારી અસર પડી. યુનિસેફ, એફ.એ.ઓ.; એ.આર.ઈ., તથા વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ બાળકોના પોષણક્ષમ આહારના ક્ષેત્રે અગત્યનાં પગલાં લીધાં તથા પૂરક પોષણ કાર્યક્રમને અમલમાં મૂક્યો. 1956માં જિનીવામાં રાષ્ટ્રસંઘે બાળકોના અધિકાર સંબંધી ઘોષણા કરી. તેમાં 16 વર્ષની વયનાં બાળકોનો સમાવેશ કર્યો હતો.

1. સમાજનું ભવિષ્ય: બાળકો ભવિષ્યના નાગરિકો છે. તેમનું સર્વાંગી વિકાસ એ સમાજના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે. સુશિક્ષિત, સ્વસ્થ અને સંસ્કારી બાળકો એક સુખી અને સમૃદ્ધ સમાજનું નિર્માણ કરે છે.
2. રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય: બાળકો એક રાષ્ટ્રની સૌથી મૂલ્યવાન સંપત્તિ છે. તેમનું શારીરિક અને માનસિક વિકાસ એ રાષ્ટ્રના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે. સુશિક્ષિત અને સ્વસ્થ બાળકો એક મજબૂત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરે છે.
3. માનવ અધિકાર: દરેક બાળકને સ્વસ્થ રહેવા, શિક્ષણ મેળવવા, પ્રેમ અને સંભાળ મેળવવાનો અધિકાર છે. બાળ કલ્યાણ એ માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનો એક માર્ગ છે.
4. સમાજમાં સુમેળ: બાળકોને સારું વાતાવરણ આપીને આપણે સમાજમાં સુમેળ અને સહકારની ભાવના વધારી શકીએ છીએ.
5. આર્થિક વિકાસ: સુશિક્ષિત અને સ્વસ્થ બાળકો દેશના આર્થિક વિકાસમાં મત્વનો ફાળો આપે છે.

❖ આઝાદી પહેલાં બાળકોના રક્ષણાર્થે કેટલાક કાનૂનો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા; દા.ત.,

1. 'એપ્રેન્ટિસ એક્ટ 1850', જેના અન્વયે 10થી 16 વર્ષનાં બાળકોને ઉદ્યોગ શીખવી શકાય છે.
2. 'ધ ગાર્ડિયન એન્ડ વોર્કસ એક્ટ 1890', જેના અન્વયે ઓછી ઉંમરનાં બાળકોની સંભાળ માટે સંરક્ષકોની નિયુક્તિ કરી શકાય છે.
3. 'રિફોર્મેટરી સ્કૂલ એક્ટ 1897', જેના હેઠળ 15 વર્ષની વયના બાલગુનેગારોને જેલમાં ન મોકલતાં શાળામાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.
4. 'ચાઇલ્ડ મેરેજ પ્રિવેન્શન એક્ટ 1921', જેના અન્વયે બાલલગ્ન પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો.
5. 'ઇન્ડિયન મર્યન્ટ શિપિંગ એક્ટ 1923', જેના અન્વયે 14 વર્ષથી ઓછી વયનાં બાળકોને જહાજો પર મજૂરી કરવા દેવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો.
6. 'ધ ચિલ્ડ્રન પ્લેજિંગ ઓવ લેબર એક્ટ 1933' જેના અન્વયે બાલમજૂરી કરવા દેવા પર પ્રતિબંધ મુકાયો.
7. 'ધી એમ્પ્લોયમેન્ટ ઓવ ચિલ્ડ્રન એક્ટ 1938', જેની હેઠળ ઉદ્યોગ તથા કારખાનાંઓમાં બાળકોને કામ કરવા દેવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો.
8. આ ઉપરાંત બાલઅધિનિયમ, બોસ્ટલે સ્કૂલ તથા સુધારક વિદ્યાલયના કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા.

પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં બાલકલ્યાણ-પ્રવૃત્તિઓને વધારે વિસ્તૃત બનાવવામાં આવી. આ દરમિયાન વિવિધ તજજ્ઞોની સમિતિઓની રચના અને નિમણૂક કરવામાં આવી; જેવી કે ભોરે સમિતિ (1943); સારજન્ટ સમિતિ (1944), હેલ્થ સર્વે એન્ડ પ્લાનિંગ કમિટિ (1954) : ચાઇલ્ડ કેર કમિટિ (1960), કમિટિ ઓન પ્રોગ્રામ્સ ફોર ચાઇલ્ડ વેલ્ફેર (1968) તથા સ્ટડી ગ્રૂપ ઓન ધ પ્રીસ્કૂલ ચાઇલ્ડ (1972) વગેરે.

4.3 બાળ કલ્યાણ ની ટુંકી સમજ:

સમાજ સુરક્ષા, ગુજરાત સરકારમાં દર્શાવ્યું છે તે મુજબ, રાજ્યમા સંકલિત બાળ સુરક્ષા યોજના હેઠળ બાળકો માટેની વિવિધ યોજનાઓને એક છત્ર નીચે લઈ જવામાં આવેલ છે. ગુજરાત રાજ્યમાં અનાથ નિરાધાર રખડતા ભટકતા અને કાયદા સાથે સંઘર્ષમાં આવેલા બાળકોને વિવિધ કલ્યાણકારી યોજનાઓ અને કાયદા હેઠળ સુરક્ષા જુવેનાઇલ જસ્ટિસ એક્ટ 2015ની જોગવાઈઓ મુજબ આપવામાં આવે છે. ભારત સરકારની સંકલીત બાળ સુરક્ષા યોજના હેઠળ રાજ્યકક્ષાએ બાળકોના કલ્યાણ માટે ગુજરાત રાજ્ય બાળ સુરક્ષા એકમ અને જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા બાળ સુરક્ષા એકમ હાલમાં કાર્યરત છે. બાળ કલ્યાણ ક્ષેત્રે અનાથ નિરાધાર રખડતા ભટકતા અને કાયદા સાથે સંઘર્ષમાં આવેલા બાળકોના રક્ષણ આશ્રય માટે કાર્યરત હાલ કુલ : 126 સંસ્થાઓની નોંધણી જુવેનાઇલ જસ્ટિસ એક્ટ 2015ની કલમ 41 (1) ની જોગવાઈઓ મુજબ થયેલ છે. જેમાંથી કાયદાના સંઘર્ષમાં આવેલા બાળકો માટે 03 સરકારી અને 03 બીન સરકારી (ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ) ઝોનલ ઓબ્ઝર્વેશન હોમ કાર્યરત છે. તેમજ ગંભીર ગુનામાં સંકળાયેલા બાળકો માટે રાજ્યમાં 03 સરકારી પ્લેસ ઓફ સેફ્ટી અને 03 સરકારી સ્પેશ્યલ હોમકાર્યરત છે. જેમાં જુવેનાઇલ જસ્ટિસ બોર્ડના આદેશથી બાળકોને રાખવામાં આવે છે. રાજ્યમાં 7 થી 18 વર્ષના

અનાથ અને નિરાધાર બાળકો માટે 26 સરકારી ચિલ્ડ્રન હોમ અને 24 બીન સરકારી (ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ) ચિલ્ડ્રન હોમ અને 51 સ્વૈચ્છિક(અનુદાન ન મેળવતી) હાલમાં કાર્યરત છે. તેમજ 0 થી 6 વર્ષના અનાથ અને ત્યજાયેલા બાળકો માટે 08 સરકારી શિશુગૃહ (SAA) અને 05બીન સરકારી (ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ) શિશુગૃહ (SAA) અને 03 સ્વૈચ્છિક (અનુદાન ન મેળવતી) શિશુગૃહ કાર્યરત છે. જેમાં રક્ષણ અને સંભાળની જરૂરિયાતવાળા બાળકોને ચિલ્ડ્રન હોમમાં ચાઈલ્ડ વેલફેર કમિટીના આદેશથી રાખવામાં આવે છે. રાજ્યમાં કુલ 35 સરકારી અને 36 બીન સરકારી (ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ)તથા 55 સ્વૈચ્છિક (અનુદાન ન મેળવતી) સંસ્થાઓ દ્વારા એમ કુલ 126 બાળ કલ્યાણ સંસ્થાઓ કાર્યરત છે.બાળ કલ્યાણ સંસ્થાઓમાં બાળકોને મફત રહેવા જમવાનું , આરોગ્યપ્રદ સુવિધાઓ અને શિક્ષણ અને જીવનલક્ષી તાલીમ આપવામાં આવે છે. રાજ્યમાં દિકરીઓ માટે વડોદરા ખાતે પ્લેસ ખોફ સેફ્ટી / સ્પેશ્યલ હોમ તથા છોકરાઓ માટે રાજકોટ અને મહેસાણા ખાતે ચાલે છે. તેઓ ત્યાં રહે તે દરમ્યાન તેમનું કુટુંબ સામાજિક જીવન, ઇતિહાસ વગેરે એકત્ર કરવામાં આવે છે. અને તેમની યોગ્ય કાળજી લેવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. આ બાળકો પૈકી જેમને સંસ્થાકીય જીવનની જરૂરિયાત જણાય તેમને સંસ્થાકીય આશ્રય આપી સ્પેશ્યલ તાલીમ આપવામાં આવે છે. સંભાળ અને રક્ષણની જરૂરિયાતવાળા બાળકોના ન્યાય અને નિર્ણય માટે રાજ્યમાં કુલ 33 ચાઈલ્ડ વેલફેર કમિટી તથા કાયદા સાથે સંઘર્ષમાં આવેલ બાળકોના ન્યાય અને નિર્ણય માટે કુલ 29 જુવેનાઈલ જસ્ટિસ બોર્ડની રચના કરવામાં આવેલ છે

સંભાળ અને રક્ષણની જરૂરિયાત વાળા બાળકોને ચાઈલ્ડ વેલફેર કમિટીના આદેશથી તથા કાયદા સાથે સંઘર્ષમાં આવેલ બાળકોને જુવેનાઈલ જસ્ટિસ બોર્ડના આદેશથી સંસ્થામાં પ્રવેશ આપવામાં આવેલ છે. સંસ્થામાં બાળકોને પ્રવેશ સમયે મેડિકલ કરાવવામાં આવે છે. સંસ્થામાં તાત્કાલિક વૈદકીય સારવાર મળી રહે તે હેતુ થી જિલ્લાઓમાં સંસ્થાઓ ધ્વારા નજીકના સિવિલ સેન્ટર, અર્બન હેલ્થ સેન્ટરો અને નજીકના સરકારી હોસ્પિટલો ધ્વારા મેડિકલ સારવાર લેવામાં આવે છે. તથા જુવેનાઈલ જસ્ટિસ એક્ટ મુજબ આરોગ્ય પ્રદ જમવાનું આપવામાં આવે છે. હાલ રાજ્યમાં ચિલ્ડ્રન હોમ, ઓબ્ઝર્વેશન હોમ, પ્લેસ ઓફ સેફ્ટી, સ્પેશ્યલ એડોપ્શન એજન્સી(શિશુગૃહ), સ્પેશ્યલ હોમ ઓપન શેલ્ટર હોમ , ઘોડીયાઘર વિગેરે પ્રકારની સરકારી અને સ્વૈચ્છિક બાળ કલ્યાણ સંસ્થાઓ કાર્યરત છે.

4.4 બાળ કલ્યાણ માટેની નીતિ અને યોજનાઓ

1. સંકલિત બાળ સુરક્ષા યોજના (ICPS):

ગુજરાત રાજ્યમાં વર્ષ 2011-12થી ભારત સરકાર નીસંકલિત બાળ સુરક્ષા યોજના રાજ્યમાં અમલમાં આવેલ છે. જે હેઠળ રાજ્યકક્ષા એ ગુજરાત સ્ટેટ ચાઈલ્ડ પ્રોટેક્શન સોસાયટી (GSCPS) અને ગુજરાત સ્ટેટ એડોપ્શન એજન્સી (SARA) રચના કરવામાં આવેલ છે. જેના અધ્યક્ષમાન. અગ્રસચિવશ્રી, સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ અને મુખ્ય કારોબારી અધિકારીશ્રીતરીકે નિયામકશ્રી, સમાજ સુરક્ષા ખાતું હોદ્દાની રૂએ કામગીરી કરે છે. જિલ્લા કક્ષાએ તમામ 33 જિલ્લાઓમાં જિલ્લા બાળ સુરક્ષા એકમની રચના થયેલ છે. જેના અધ્યક્ષજેતે જિલ્લાના માન. કલેક્ટરશ્રી અને સભ્યસચિવ તરીકે જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીશ્રી હોદ્દાની રૂએ કામગીરી કરે છે. જુવેનાઈલ એક્ટની કલમ-106 ની જોગવાઈ મુજબ રાજ્ય અને જિલ્લાકક્ષા એ બાળ સુરક્ષા એકમ કામગીરી કરે છે.

2. સ્પેશ્યલાઈઝડ એડોપ્શન એજન્સી (SAA):

સ્પેશ્યલાઈઝડ એડોપ્શન એજન્સી (SAA) જુવેનાઈલ જસ્ટિસ એક્ટ 2015ની જોગવાઈ કલમ 65(1) - સદર સંસ્થામાં 0 થી 6વર્ષના સંભાળ અને રક્ષણ માટેની જરૂરીયાતવાળા બાળકોને ચાઈલ્ડ વેલ્ફેર કમિટીના આદેશથી પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. હાલરાજ્યમાં 08 સરકારી શિશુગૃહ (SAA) અને 05 બીન સરકારી (ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ) શિશુગૃહ (SAA) અને 03સ્વૈચ્છિક (અનુદાન ન મેળવતી) શિશુગૃહ કાર્યરત છે. તેમજ 04 સ્વૈચ્છિક સ્પેશ્યલ એડોપ્શન એજન્સી (SAA) સંસ્થાઓ પરદેશમાં બાળકોને દત્તક આપવાની કામગીરી કરવા માટે સરકારશ્રીની માન્યતા આપવામાં આવેલ છે. સમગ્ર દેશમાં બાળદત્તકની કામગીરી અને નિયંત્રણ માટે સેન્ટ્રલ એડોપ્શન રીસોર્સ ઓથોરીટી (CARA) અને રાજ્યમાંસ્ટેટ એડોપ્શન રીસોર્સ ઓથોરીટી (SARA) કાર્યરત છે. બાળકને દત્તક/ઉછેર લેવા માટે ઈચ્છા ધરાવનાર અરજદાર દંપતિના આર્થિક, સામાજિક, કૌટુંબિક, શૈક્ષણિક આરોગ્ય વિગેરે વિવિધ પાસાઓની ચકાસણી કરી સેન્ટ્રલ એડોપ્શન રીસોર્સ ઓથોરીટી (CARA) ની ગાઈડ લાઈન તથા નામ.સુપ્રીમ કોર્ટ અને નામ.હાઈકોર્ટ ધ્વારા વખતો વખત આપવામાં આવતા માર્ગદર્શક સૂચનો મુજબ બાળદત્તક/બાળઉછેરની કામગીરી કરવામાં આવે છે.

3. ચિલ્ડ્રન હોમ (બાળ સંભાળ ગૃહ):

જુવેનાઈલ જસ્ટિસ એક્ટ 2015ની જોગવાઈ કલમ 50(1) મુજબ, લાંબા સમય તેમજ ટુંકા સમય માટે 7 થી 18 વર્ષના સંભાળ અને રક્ષણ માટેની જરૂરીયાતવાળા બાળકોને ચિલ્ડ્રન હોમ ખાતે ચાઈલ્ડ વેલ્ફેર કમિટીના આદેશથી દ્વારા 18 વર્ષની ઉંમર સુધી પ્રવેશ આપવામાં આવે છે હાલમાં રાજ્યમાં 26 સરકારી ચિલ્ડ્રન હોમ અને 24 બીન સરકારી (ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ) ચિલ્ડ્રન હોમ અને 51 સ્વૈચ્છિક (અનુદાન ન મેળવતી) હાલમાં કાર્યરત છે.

4. ઓબ્ઝર્વેશન હોમ:

જુવેનાઈલ જસ્ટિસ એક્ટ 2015ની જોગવાઈ કલમ 47 (1) મુજબ, કાયદા સાથે સંઘર્ષવાળા બાળકોને ઓબ્ઝર્વેશનહોમ ખાતે જુવેનાઈલ જસ્ટિસ બોર્ડના આદેશથી 18 વર્ષની ઉંમર સુધી પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. હાલ રાજ્યમાં મહેસાણા, રાજકોટ ખાતે સરકારી અને અમદાવાદ, સુરત ખાતે બીન સરકારી (ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ)છોકરાઓ માટે તેમજ સરકારી ઓબ્ઝર્વેશન હોમ વડોદરા ખાતે છોકરીઓ માટે કાર્યરત છે.

5. પાલક માતા-પિતાની યોજના:

જે બાળકના માતા અને પિતા બન્ને અવસાન પામેલ હોય અથવા પિતા અવસાન પામેલ હોય અને માતાએ પુન:લગ્ન કરેલ હોય તેવા અભ્યાસ કરતાં અનાથ બાળકોની સંભાળ રાખતા નજીકના સગા, વાલી કે સંબંધીને માસિક રૂ.3000/- સહાય પેટે ચુકવવામાં આવે છે.

જે બાળકોના માતા-પિતા હયાત નથી અથવા પિતા મૃત્યું પામ્યા હોય અને માતાએ પુન:લગ્ન કરેલ હોય તેવા 0 થી 18 વર્ષની ઉંમરના બાળકોનો આ યોજનામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પાલક માતા-પિતાની વાર્ષિક આવક ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રૂ.27,000/- થી વધારે તથા શહેરી વિસ્તારમાં રૂ.36,000/- થી વધારે હોવાનો મામલતરદારશ્રીનો દાખલો અરજી સાથે રજુ કરવાનો રહે છે. પાલક માતા-પિતાએ ઉછેર માટે લીધેલ 03 થી 06 વર્ષની ઉંમરના બાળકોને આંગણવાડીમાં પ્રવેશ અપાવવાનો

છે અને 06 વર્ષથી મોટી ઉંમરના બાળકોને ફરજિયાત શાળાનું શિક્ષણ આપવાનું રહે છે. દર વર્ષે અભ્યાસ ચાલું હોવાનું શાળા/સંસ્થાનું પ્રમાણપત્ર અરજદાર વાલીએ રજુ કરવાનું રહે છે.

રાજ્ય કક્ષાએથી નિયામક, સમાજ સુરક્ષા ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર અને જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીની કચેરી/ જિલ્લા બાળ સુરક્ષા અધિકારીની કચેરી મારફત કરવામાં આવે છે. દરેક જિલ્લાસ્તરે જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીશ્રીની અધ્યક્ષ સ્થાને રચાયેલ સ્પોન્સરશીપ એન્ડ એપ્રુવલ સમિતિ (SFCAC) દ્વારા રજુ કરેલ અરજીઓની સમીક્ષા કરી સરકારશ્રીના નિયમોનુસાર પાત્રતા ધરાવતાં પાલક માતા-પિતાને સહાય ચુકવવા માટે જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારી દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવે છે.

6. પ્લેસ ઓફ સેફ્ટી:

જુવેનાઈલ જસ્ટિસ એક્ટ 2015ની જોગવાઈ કલમ 49 (1) મુજબ, કાયદાના સંઘર્ષમાં આવેલ 16 થી 18 વર્ષના અતિગંભિર ગુનામાં સંકળાયેલ હોય તેમજ નામ.કોર્ટદ્વારા સજા જાહેર કરેલ બાળકોને 21વર્ષસુધી પ્લેસ ઓફ સેફ્ટીમાં જુવેનાઈલ જસ્ટીસ બોર્ડના આદેશ થીરાખવામાં આવે છે. મહેસાણા અને રાજકોટ ખાતે છોકરાઓ માટે અને વડોદરા ખાતે છોકરીઓ માટે સરકારી પ્લેસ ઓફ સેફ્ટી કાર્યરત છે.

7. સ્પેશ્યલ હોમ:

જુવેનાઈલ જસ્ટિસ એક્ટ 2015ની જોગવાઈ કલમ 48 (1) મુજબ, 18 વર્ષથી ઉપર અને 21 વર્ષ સુધીના કાયદા સાથે સંઘર્ષવાળા છોકરાઓને મહેસાણા અને રાજકોટ ખાતે જ્યારે છોકરીઓને વડોદરા ખાતે સ્થપાયેલ અલગ અલગ સરકારી સ્પેશ્યલ હોમમાં જુવેનાઈલ જસ્ટીસ બોર્ડના આદેશ દ્વારા મોકલી આપવામાં આવે છે.

8. ઓપન શેલ્ટર હોમ:

જુવેનાઈલ જસ્ટિસ એક્ટ 2015ની જોગવાઈ કલમ 65(1) મુજબ, રખડતા, ભટકતા, અનાથ, તરછોડાયેલા, શોષણયુક્ત, ઘરવિહોણા બાળકોને ટુંકાગાળાની મફત આશ્રય, ભોજન, તબીબી સારવાર અને શિક્ષણ તાલિમ આપવામાં આવે છે. હાલ રાજ્યમાં અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરત ખાતે ઓપન શેલ્ટર હોમ મંજૂર કરવામાં આવે છે.

9. ઘોડીયાઘર:

સમાજ સુરક્ષા ખાતા ના ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ કોડ નિયમ સંગ્રહ-43માં સરકારી સંકુલમાં/ સરકારી-અર્ધ સરકારી કચેરીઓના વિભાગમાં/સરકાર પ્રેરિત જાહેર સાહસો કે પ્રતિષ્ઠાનોની કચેરીમાં બોર્ડ /કોર્પોરેશન નિગમની કચેરીના સંકુલમાં સંબંધિત કચેરીમાં નોકરી કરતી કર્મચારી બહેનોના 0-5 વર્ષના બાળકોની સંભાળ માટે શિશુ કેન્દ્રો (ઘોડીયાઘર) શરૂ કરવા માટેની જોગવાઈ છે. હાલમાં ગાંધીનગર 03 અને અમદાવાદ 01 કુલ 04 બીન સરકારી (ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ) ઘોડીયાઘર કાર્યરત છે.

10. શેરો પોઝીટીવ ઈલનેસ યોજના (100% રાજ્ય સરકાર પુરસ્કૃત)

શેરો પોઝીટીવ ઈલનેસ યોજના વર્ષ-2009 થી અમલમાં આવેલ છે. શેરો ઈલનેસ પોઝીટીવ બાળક હોય અથવા તેના માતા-પિતા બન્ને અથવા માતા-પિતા બન્નેમાંથી કોઈ એક શેરો ઈલનેસ પોઝીટીવ થી પીડાતા હોય તેવા અભ્યાસ કરતાં બાળકને લાભ મળવા પાત્ર છે.

ક્રમ	કક્ષા	શિષ્યવૃત્તિનો દર
1	ધોરણ 1 થી 5 સુધીના	રૂ.500/- (માસિક રૂ.50 લેખે દસ માસ માટે) સ્કુલ યુનિફોર્મના ખર્ચપેટે રૂ.1500/- વાર્ષિક ઉચ્ચક લેખે
2	ધોરણ 6 થી 10 સુધીના	રૂ.1000/- (માસિક રૂ.100 લેખે દસ માસ માટે) સ્કુલ યુનિફોર્મના ખર્ચપેટે રૂ.1500/- વાર્ષિક ઉચ્ચક લેખે
3	હાયર સેકન્ડરી ધોરણ-11 અને 12 કે સ્કોલર માટે	રૂ.4,000/- (ફી અને પુસ્તકો માટે માસિક રૂ. 400/- પ્રમાણે દસ માસ માટે)
	હોસ્ટેલર માટે	રૂ.10,000/- (ફી અને પુસ્તકો માટે માસિક રૂ. 400/- પ્રમાણે દસ માસ માટે તથા માસિક રૂ.600/- ભોજન તથા હોસ્ટેલ ચાર્જસ)
4	બી.એ./બી.કોમ./બીએસી અને સમકક્ષ ડીગ્રી અભ્યાસ ક્રમ માટે કે સ્કોલર માટે	રૂ.6,000/- (ફી અને પુસ્તકો માટે માસિક રૂ. 600/- પ્રમાણે દસ માસ માટે)
	હોસ્ટેલર માટે	રૂ.12,000/- (ફી અને પુસ્તકો માટે માસિક રૂ. 600/- પ્રમાણે દસ માસ માટે તથા માસિક રૂ.600/- ભોજન તથા હોસ્ટેલ ચાર્જસ)
5	તબીબી અને આયુર્વેદિક તથા હોમીયોપેથીક અભ્યાસક્રમમાં ડીગ્રી કોર્સ જેવા કે બી.ઈ., બી.ટેક, એલ.એલ.બી., એમબીએ તથા સમકક્ષ અભ્યાસક્રમ તેમજ ડીપ્લોમાં અભ્યાસક્રમના કે સ્કોલર માટે	રૂ.10,000/- (ફી અને પુસ્તકો માટે માસિક રૂ. 1,000/- પ્રમાણે દસ માસ માટે)
	હોસ્ટેલર માટે	રૂ.16,000/- (ફી અને પુસ્તકો માટે માસિક રૂ. 1,000/- પ્રમાણે દસ માસ માટે તથા માસિક રૂ.600/- ભોજન તથા હોસ્ટેલ ચાર્જસ)
6	અનુસ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસક્રમ જેવા કે એમએસસી/ એમ.ફીલ/ એલએલએમ/ એમએડ/ એમ.બી.એ. વગેરે. કે સ્કોલર માટે	રૂ.10,000/- (ફી અને પુસ્તકો માટે માસિક રૂ. 1,000/- પ્રમાણે દસ માસ માટે)
	હોસ્ટેલર માટે	રૂ. પુસ્તકો માટે માસિક રૂ. 1,000/- પ્રમાણે દસ માસ માટે તથા માસિક રૂ.600/- ભોજન તથા હોસ્ટેલ ચાર્જસ)

રાજ્ય કક્ષાએથી નિયામક, સમાજ સુરક્ષા ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર અને જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીની કચેરી/ જિલ્લા બાળ સુરક્ષા અધિકારીની કચેરી મારફત કરવામાં આવે છે. દરેક જિલ્લાસ્તરે જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીશ્રીની અધ્યક્ષ સ્થાને રચાયેલ સ્પોન્સરશીપ એન્ડ એપ્રુવલ સમિતિ (SFCAC) દ્વારા રજુકરેલ અરજીઓની સમીક્ષા કરી સરકારશ્રીના નિયમોનુસાર પાત્રતા ધરાવતાં શેરો પોઝીટીવ ઈલનેસ યોજનાની શિષ્યવૃત્તિ યુક્તવવા માટે જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારી દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવે છે.

4.5 બાળ કલ્યાણમાં આવતા પડકારો

આજના સમયમાં બાળકો અનેક પડકારોનો સામનો કરી રહ્યા છે. આ પડકારો તેમના શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક વિકાસને અસર કરે છે.

1. **ગરીબી અને કુપોષણ:** ગરીબ પરિવારોમાં બાળકોને પૂરતું પોષણ મળતું નથી, જેના કારણે તેઓ કુપોષણનો ભોગ બને છે. કુપોષણથી બાળકોમાં રોગપ્રતિકારક શક્તિ ઓછી થાય છે, જેના કારણે તેઓ વારંવાર બીમાર પડે છે. કુપોષિત બાળકોનો શારીરિક વિકાસ ધીમો થાય છે અને તેઓ તેમના સાથીદારો કરતાં નાના અને નબળા દેખાય છે. કુપોષણનો બાળકોના મગજના વિકાસ પર પણ ખૂબ જ ખરાબ અસર પડે છે. કુપોષિત બાળકો ઓછા બુદ્ધિશાળી હોય છે અને તેમને શીખવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ગરીબીના કારણે બાળકોને શિક્ષણથી વંચિત રહેવું પડે છે. ઘણા બાળકોને શાળા છોડીને કામ કરવું પડે છે જેથી તેઓ પોતાના પરિવારનું ગુજરાન ચલાવી શકે. શિક્ષણથી વંચિત રહેવાના કારણે બાળકોના ભવિષ્ય પર ખૂબ જ ખરાબ અસર પડે છે. તેઓ ગરીબીના ચક્રમાં ફસાઈ જાય છે અને તેમના માતા-પિતાની જેમ જ ગરીબ રહે છે. ગરીબી અને કુપોષણ એ બાળકોના માનવાધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે. દરેક બાળકને સ્વસ્થ રહેવાનો, શિક્ષણ મેળવવાનો અને સુખી જીવન જીવવાનો અધિકાર છે. આપણે બધાએ મળીને ગરીબી અને કુપોષણ જેવા પડકારોનો સામનો કરવા માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.
2. **શિક્ષણનો અભાવ:** શિક્ષણ એ બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે. પરંતુ આજે પણ આપણા દેશમાં લાખો બાળકો શાળાએ જઈ શકતા નથી. ગરીબી, જાતિવાદ, લિંગ ભેદભાવ અને ભૌગોલિક અંતર જેવા કારણોસર બાળકો શિક્ષણથી વંચિત રહે છે. શિક્ષણનો અભાવ બાળકોને ગરીબીના ચક્રમાં ફસાવી દે છે અને તેમના ભવિષ્યને અંધકારમય બનાવે છે.
3. **બાળ મજૂરી:** બાળ મજૂરી એ બાળકોના હકોનું એક ગંભીર ઉલ્લંઘન છે. બાળ મજૂરીના કારણે બાળકો શારીરિક અને માનસિક ત્રાસ સહન કરે છે. બાળ મજૂરીમાં લગાડવામાં આવેલા બાળકોને શિક્ષણ મળતું નથી અને તેઓ અનેક પ્રકારની બીમારીઓનો શિકાર બને છે. બાળ મજૂરી બાળકોના ભવિષ્યને બરબાદ કરે છે.
4. **બાળલગ્ન:** ભારતમાં હજુ પણ ઘણા ગામડાઓમાં બાળલગ્ન થાય છે. બાળલગ્નને કારણે બાળકોના શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક જીવન પર ખરાબ અસર પડે છે. નાની ઉંમરે લગ્ન કરવાથી બાળકોનું શારીરિક અને માનસિક વિકાસ અટકી જાય છે. તેમને પૂરતું પોષણ મળતું નથી અને તેઓ વિવિધ રોગોનો ભોગ બને છે. બાળલગ્નથી બાળકોનું શિક્ષણ અધૂરું રહી જાય છે અને તેઓ ગરીબી

અને અજ્ઞાનતાના ચક્રમાં ફસાઈ જાય છે. બાળલગ્નથી બાળકોને માનસિક ત્રાસ પણ મળે છે. તેઓ ઘણીવાર ઘરકામ અને સંતાન સંભાળ જેવી જવાબદારીઓથી દબાયેલા રહે છે.

5. **બાળ દુરુપયોગ:** બાળ દુરુપયોગના કારણો અને પરિણામો વિવિધ હોઈ શકે છે જેમ કે પરિવારમાં હિંસા, આર્થિક સંકટ, માતા-પિતાની બેદરકારી, સમાજમાં પ્રચલિત ખોટા વિચારો, સત્તાનો દુરુપયોગ વગેરે. બાળ દુરુપયોગનો ભોગ બનેલા બાળકોમાં માનસિક આઘાત, ડિપ્રેશન, ચિંતા, ગુસ્સો, અપરાધની ભાવના, આત્મહત્યા કરવાના વિચારો, વ્યક્તિત્વમાં ફેરફાર, શારીરિક બીમારીઓ, શાળામાં નિષ્ફળતા, સામાજિક સંબંધોમાં મુશ્કેલીઓ વગેરે જેવી સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. આ બાળકો મોટા થઈને પણ આ ઘટનાઓની આઘાતજનક અસરોથી પીડાતા રહે છે. તેઓ પોતે પણ દુરુપયોગ કરનાર બની શકે છે અથવા તેમના સંબંધોમાં સમસ્યાઓનો સામનો કરી શકે છે.
6. **સામાજિક અન્યાય:** જાતિ, લિંગ, આર્થિક સ્થિતિ, ધર્મ, કુટુંબની સામાજિક સ્થિતિ જેવા પરિબળો બાળકો સામે થતા સામાજિક અન્યાયના મુખ્ય કારણો છે. દાખલા તરીકે, ગરીબ બાળકોને સારી શિક્ષણ સુવિધાઓ મળતી નથી. ગ્રામીણ વિસ્તારોના બાળકોને શહેરી વિસ્તારોના બાળકો જેટલી સુવિધાઓ મળતી નથી. છોકરીઓને છોકરાઓ જેટલી તક મળતી નથી. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના બાળકોને સામાજિક ભેદભાવનો સામનો કરવો પડે છે. આ સામાજિક અન્યાયના પરિણામ સ્વરૂપે, બાળકો શારીરિક અને માનસિક રીતે પીડાય છે. તેઓ કુપોષણ, રોગચાળા અને અશિક્ષિતતાનો ભોગ બને છે. તેમનું બાળપણ ચૂરાઈ જાય છે. તેઓ બાળલગ્ન, બાળ મજૂરી અને બાળ દુરુપયોગ જેવા ગુનાઓના શિકાર બને છે.
7. **ટેકનોલોજીના દુષ્પ્રભાવ:** આધુનિક યુગમાં બાળકો સ્માર્ટફોન, ટેબ્લેટ અને કમ્પ્યુટર જેવા ઉપકરણોથી ઘેરાયેલા છે. ટેકનોલોજીના અતિશય ઉપયોગથી બાળકોમાં શારીરિક નિષ્ક્રિયતા વધે છે. તેઓ કલાકો સુધી ગેજેટ્સ પર જોયા કરે છે, જેના કારણે તેઓ શારીરિક રમતો અને પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહે છે. આના કારણે બાળકોમાં સ્થૂળતા, ડાયાબિટીસ અને ષ્ઠ્ઠદય રોગ જેવા રોગોનું જોખમ વધી જાય છે. બાળકોના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર પણ ખરાબ અસર પડે છે. સોશિયલ મીડિયા અને ઓનલાઈન ગેમ્સ જેવી વસ્તુઓ બાળકોમાં એકલતા, ચિંતા અને હતાશા જેવી લાગણીઓ પેદા કરી શકે છે. તેઓ વાસ્તવિક જીવનના સંબંધોને નજરઅંદાજ કરીને વર્ચ્યુઅલ દુનિયામાં વધુ સમય વિતાવે છે. આના કારણે તેમના સામાજિક કૌશલ્યોનો વિકાસ થતો નથી અને તેઓ અન્ય બાળકો સાથેના સંબંધોમાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. ટેકનોલોજીના દુરુપયોગથી બાળકો સાયબર બુલિંગ, ઓનલાઈન શોષણ અને અન્ય પ્રકારના જોખમોનો સામનો કરી શકે છે. ઈન્ટરનેટ પર ઘણી બધી હાનિકારક સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે, જે બાળકોના માનસિક વિકાસને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે.

બાળકોનું કલ્યાણ સમાજનું કલ્યાણ છે. બાળકોને સુરક્ષિત અને સ્વસ્થ વાતાવરણ પૂરું પાડવું આપણી સૌની જવાબદારી છે. સરકાર, સમાજ અને પરિવાર સૌએ મળીને બાળકો સામે ઉભા થયેલા પડકારોનો સામનો કરવો પડશે. આ માટે શિક્ષણ, જાગૃતિ અને કાયદાનો અમલ જરૂરી છે.

4.6 સારાંશ

બાળ કલ્યાણ નીતિ અને યોજનાઓ એ સમાજના સર્વાંગી વિકાસ માટેનું મત્ત્વનું સાધન છે. આ નીતિઓ અને યોજનાઓ બાળકોના શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાનું

લક્ષ્ય રાખે છે. ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારો બાળકોના હિતમાં અનેક પ્રકારની યોજનાઓ અમલમાં મૂકી રહી છે. જોકે, હજુ પણ ઘણા બધા બાળકો મૂળભૂત સુવિધાઓથી વંચિત છે. બાળ કલ્યાણ નીતિઓ અને યોજનાઓના અમલીકરણમાં ઘણી બધી પડકારો છે. જેમ કે, ગરીબી, અશિક્ષણ, સામાજિક કુરિવાજો, લિંગ ભેદભાવ વગેરે. આ પડકારોને દૂર કરવા માટે સરકારી એજન્સીઓ, સમાજ સેવાકારો અને નાગરિક સમાજની સંયુક્ત પ્રયાસોની જરૂર છે. માતા-પિતા, શિક્ષકો, સમાજ સેવકો અને સરકારી અધિકારીઓ સહિત સૌને બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે કામ કરવું જોઈએ. બાળ કલ્યાણ એ સમાજનું સૌથી મત્તવનું કાર્ય છે. બાળકો એ દેશનું ભવિષ્ય છે અને તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે સમાજે સંપૂર્ણ પ્રયાસો કરવા જોઈએ. બાળકોને સ્વસ્થ અને સુરક્ષિત વાતાવરણ પૂરું પાડવું, તેમને શિક્ષણ આપવું, તેમના પોષણનું ધ્યાન રાખવું અને તેમના અધિકારોનું રક્ષણ કરવું એ આપણા સૌની જવાબદારી છે.

4.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

● વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર લખો.

1. બાળ કલ્યાણની વ્યાખ્યા અને ખાસિયત વિશે માહિતી આપો.
2. બાળ કલ્યાણની ટુંકી સમજ દર્શાવો.
3. બાળ કલ્યાણ માટેની નીતિ અને યોજનાઓની સમજૂતી આપો.
4. બાળ કલ્યાણમાં આવતા પડકારો વિશે ચર્ચા કરો.

● યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તરો આપો.

1. _____ એટલે બાળકોને એક એવું વાતાવરણ પૂરું પાડવું જ્યાં તેઓ સુરક્ષિત, સ્વસ્થ અને ખુશ રહી શકે.
(અ) યુવા કલ્યાણ (બ) બાળ કલ્યાણ (ક) વૃદ્ધ કલ્યાણ
2. _____ વિશ્વકોશ મુજબ, બાળ કલ્યાણ એટલે બાળકના સર્વાંગી વિકાસને સ્પર્શતી વિભાવના.
(અ) ગુજરાતી વિશ્વકોશ (બ) બ્રિટીશ વિશ્વકોશ (ક) અમેરિકન વિશ્વકોશ
3. 'ચાઇલ્ડ મેરેજ પ્રિવેન્શન એક્ટ _____', જેના અન્વયે બાલલગ્ન પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો..
(અ) 1901 (બ) 1911 (ક) 1921
4. SAAનું આખું નામ _____ છે.
(અ) સાર્પ એક્શન એજન્સી (બ) સ્પેશ્યલાઇઝડ એડોપ્શન એજન્સી
(ક) સિકેટ એડોપ્ટ એજન્સી
5. કાયદા સાથે સંઘર્ષવાળા બાળકોને ઓબ્ઝર્વેશનહોમ ખાતે જુવેનાઇલ જસ્ટીસ બોર્ડના આદેશથી _____ વર્ષની ઉંમર સુધી પ્રવેશ આપવામાં આવે છે.
(અ) 12 (બ) 15 (ક) 18
6. શેરો પોઝીટીવ ઈલનેસ યોજના વર્ષ- _____ થી અમલમાં આવેલ છે.
(અ) 2009 (બ) 1999 (ક) 1989

4.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

1. બાળ કલ્યાણ (Child Welfare) : બાળકોના શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ માટેના પ્રયાસો.
2. નીતિ (Policy) : કોઈ ચોક્કસ વિષય અંગે સરકાર અથવા સંસ્થા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલ નિયમો અને માર્ગદર્શન.
3. યોજના (Scheme): : કોઈ ચોક્કસ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે અમલમાં મૂકવામાં આવતો કાર્યક્રમ.
4. બાળક (Child) : 18 વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો વ્યક્તિ.
5. અધિકાર (Right) : કોઈ પણ વ્યક્તિને જે મળવા જોઈએ તેવી વસ્તુ અથવા સુવિધા.
6. સંરક્ષણ (Protection) : બાળકોને હિંસા, શોષણ અને અન્ય કોઈપણ પ્રકારના નુકસાનથી બચાવવા.
7. વિકાસ (Development) : બાળકના શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં થતો વૃદ્ધિ અને પરિવર્તન.
8. શિક્ષણ (Education) : બાળકને જ્ઞાન અને કૌશલ્યો પ્રદાન કરવાની પ્રક્રિયા.
9. સ્વાસ્થ્ય (Health) : શારીરિક અને માનસિક રીતે સારું રહેવું.
10. સમાવેશ (Inclusion) : સમાજના તમામ બાળકોને શિક્ષણ અને અન્ય સુવિધાઓમાં સમાવિષ્ટ કરવા.

4.9 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ

1. દવે હર્ષિદા (2000) 'બાલકલ્યાણ' ગુજરાતી ભાષાનો સર્વપ્રથમ વિશ્વકોશ (એન્સાઈક્લોપીડિયા) <https://gujarativishwakosh.org/> બાલકલ્યાણ /
2. નિયામક, સમાજ સુરક્ષા, ગુજરાત સરકાર (2021) <https://sje.gujarat.gov.in/dsd/Child-welfare>

4.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. (બ) બાળ કલ્યાણ
2. (અ) ગુજરાતી વિશ્વકોશ
3. (ક) 1921
4. (બ) સ્પેશ્યલાઈઝડ એડોપ્શન એજન્સી
5. (ક) 18
6. (અ) 2009

-: માળખું:-

5.0 હેતુઓ

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 બાળકલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરોની ભૂમિકા

5.3 બાળ કલ્યાણ માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા

5.4 સારાંશ

5.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

5.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

5.7 સ્વાધ્યાય

5.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

5.9 સંદર્ભસૂચિ

5.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે..

- આ એકમના અભ્યાસ બાદ વિદ્યાર્થીઓ બાળ કલ્યાણનો અર્થ સમજી શકશે
- આ એકમના અભ્યાસ બાદ વિદ્યાર્થીઓ બાળ કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરોની ભૂમિકા સમજી શકશે.
- બાળ કલ્યાણમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા સમજી શકશે.

5.1 પ્રસ્તાવના

ભારતના બંધારણમાં રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં કલમ 39 (છ) અનુસાર રાજ્ય, બાળકોને સ્વસ્થ રીતે અને સ્વાતંત્ર્ય તથા ગૌરવભરી સ્થિતિમાં વિકસવાની તકો અને સગવડો આપવામાં આવે અને બાળકો તથા કિશોરોને શોષણ સામે અને તેમની આર્થિક અને નૈતિક ઉપેક્ષા સામે રક્ષણ મળે એવી નીતિ અખત્યાર કરશે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. બાળ કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરો અને સંસ્થાઓની ખૂબ જ મત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા હોય છે. તે બાળકના સર્વાંગી વિકાસ અને સુરક્ષા માટેના પ્રયાસો કરે છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય બાળકોને યોગ્ય જીવનશૈલી, શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સંસ્કાર આપીને તેમને સામાજિક રીતે સુસ્થિર બનાવવા છે.

5.2 બાળ કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરોની ભૂમિકા

1. શિક્ષણ અંગે જાગૃતિ ફેલાવવી

બાળ કલ્યાણમાં સમાજકાર્યકરોની ભૂમિકામાં શિક્ષણ અંગે જાગૃતિ ફેલાવવી એ ખૂબ મત્વપૂર્ણ છે. સમાજકાર્યકરો તે લોકો છે, જેમણે સમાજના વિકાસ માટે કામ કરવાનો નિષ્ઠાવાન નિર્ણય લીધો હોય છે અને તેમને બાળકોના અધિકારો અને કલ્યાણને પ્રોત્સાહિત કરવાનો મત્વપૂર્ણ કાર્ય સોંપવામાં આવે છે.

શિક્ષણ અંગે જાગૃતિ ફેલાવવાની કેટલીક રીતો:

1. શિક્ષણનો મત્વ વિષે પ્રચાર-પ્રસાર:

- સમાજકાર્યકરોને સ્કૂલોમાં અને સ્થાનિક સમુદાયોમાં શિક્ષણના મત્વ વિશે સમજાવવું જોઈએ.
- બાળકો માટે શિક્ષણ એ ન માત્ર રોજગારના અવસર પરિચય કરાવવું છે, પરંતુ તે માનસિક, શારીરિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ માટે પણ મત્વપૂર્ણ છે.

2. બાળકોના અધિકાર વિશે માહિતી આપવી:

- સમાજકાર્યકરો બાળકોના અધિકાર અંગે ખાસ જાગૃત હોવા જોઈએ, જેમ કે બિનમુલ્ય શિક્ષણ, શિક્ષણ માટેનો સમય, અને યોગ્ય શાળાનું વાતાવરણ.
- તેઓનો મુખ્ય કાર્ય બાળકોના શિક્ષણ માટે જાગૃતતા લાવવાનો હોય છે, જેથી બાળકોના જીવનને સુધારી શકાય.

3. વિશેષ અભિયાન ચલાવવું:

- લઘુત્તમ શિક્ષણના સ્તરે, ગામો અને નગરોમાં ખાસ અભિયાન ચલાવવું, જેનાથી લોકો શિક્ષણને એક આવશ્યક હક તરીકે માન્ય કરે.
- નોકરી કરવા માટે અથવા ઘરકામ માટે મજબૂર એવા બાળકોના શિક્ષણ અંગે પ્રેરણા આપવી.

4. શિક્ષણ અંગેનું પ્રદર્શન:

- બાળકો અને તેમના માતા-પિતાને શિક્ષણના લાભ અને મહત્વ અંગે ખાસ કાર્યક્રમો, કાર્યશાળા, અને સામાજિક કાર્યક્રમો દ્વારા અવગત કરાવવું.

5. સમાજના તમામ સ્તરે શિક્ષણ માટે પ્રેરણા આપવી

- શિક્ષણ માટે જરૂરી સક્ષમ અને પોષક વાતાવરણ તૈયાર કરવું, જે દ્વારા માતા-પિતાને બાળકોને શાળા મોકલવા માટે પ્રેરિત કરી શકાય.
- તેઓ શિક્ષણ, બાળકોના અધિકારો અને રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓના સંબંધો પર ધ્યાન આપે છે.

6. શિક્ષણના હક્ક વિષે જાગૃતિ લાવવી

- મૂળભૂત હક્ક : “બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ અધિનિયમ” (RTE Act,2009) અંતર્ગત 6-14 વર્ષના તમામ બાળકોને શિક્ષણનો અધિકાર છે. આ અંગે સમાજમાં જાગૃતિ ફેલાવવી .
- ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોમાં માતા-પિતાને બાળકોના શિક્ષણના ફાયદા સમજાવી બાળકોને કામગીરી કરતાં શિક્ષણ તરફ વાળવા.
- શિક્ષણ માટે બાળકોને જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડી જેવી કે શિક્ષણ માટે આધારભૂત જરૂરી વસ્તુઓ જેમ કે પુસ્તકો, પેન, શાળાનો યુનિફોર્મ અને શાળાની ફીસ માટે સહાય પ્રદાન કરવી. શિક્ષણ અંગે જાગૃતિ ફેલાવવાની આ પ્રક્રિયાઓ દરેક બાળકને મૂળભૂત હક તરફ તેમજ તેમના ઉજવવળ ભવિષ્ય તરફ દિશા સૂચનનું કાર્ય કરે છે.

2. અનાથ અને જરૂરિયાતમંદ બાળકો માટે સહાય

અનાથ અને જરૂરિયાતમંદ બાળકો માટે સહાય પૂરી પાડવામાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા છે. આવા બાળકોને અનાથ આશ્રમ અને દત્તક લેવાના માધ્યમથી બાળકોને આશરો મળે તે અંગેનું કાર્ય સમાજ કાર્યકર કરે છે. ગરીબ અથવા જરૂરિયાતમંદ બાળકોને ખોરાક, કપડાં અને ચિકિત્સાની સુવિધા પૂરી પાડવાનું કાર્ય સમાજકાર્યકર બાળ કલ્યાણ માટે કરે છે. ઘણા બાળકો માટે ખોરાક, કપડા, શિક્ષણ અને આરોગ્ય માટે આર્થિક મદદની જરૂર હોય છે. દાન આપવું, સ્પોન્સરશિપ પ્રોગ્રામમાં જોડાવું અથવા છાત્રાલયો અને ચેરિટી ઓર્ગેનાઈઝેશનમાં યોગદાન આપવું મદદરૂપ થઈ શકે છે.

3. બાળકલ્યાણ માટે સમાજ કાર્યકર સમાજમાં સંવેદનશીલતા લાવવાની ભૂમિકા ભજવે છે.

સમાજ કાર્યકરો બાળકોના કલ્યાણ માટે મત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે અને તેઓ સમાજમાં સંવેદનશીલતા લાવવાની માટે ઘણી રણનીતિઓ અને કામગીરીઓ સાથે જોડાયેલા હોય છે. તેઓ અન્ય લોકો સાથે સામાજિક, આર્થિક અને માનસિક સ્તરે સંબંધો અને સમજણ રચતા હોય છે, જે બાળકોના હિતમાં અને કલ્યાણ માટે અસરકારક બને છે.

❖ સમાજ કાર્યકરોની ભૂમિકા:

1. જાગૃતિ અને સંવેદનશીલતા પેદા કરવી: સમાજ કાર્યકર પોતાની હાજરી અને કાર્ય દ્વારા લોકોમાં અનુમતી અને સમજણ લાવે છે. તેઓ લોકો અને સમાજને અનાથ અને જરૂરિયાતમંદ બાળકોના હક, અધિકારો, અને જરૂરિયાતોની મહત્વતા વિશે માહિતગાર કરે છે.
2. વિશ્વાસ અને જોડાણ સ્થાપિત કરવું: બાળકો અને તેમના કટોકટી સ્થિતિમાં રહેલા પરિવાર સાથે વિશ્વાસપૂર્ણ સંબંધ સ્થાપિત કરવો. આ શ્રેષ્ઠ રીતે કામ કરવા માટે એ મત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે એવું સંવાદ બાળકોની લાગણીઓ અને જરૂરિયાતો માટે એક સલામત અને ખૂલું મંચ પ્રદાન કરે છે.
3. શિક્ષણ અને તાલીમ પ્રદાન કરવી: બાળકો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ, કૌશલ્ય, અને સંવેદનશીલતા પર પોષણ, આર્થિક સહાય, અને મનોવિજ્ઞાનિક સંભાળ પણ ખૂબ જ મત્વપૂર્ણ છે. સમાજ કાર્યકરો આ ક્ષેત્રોમાં જોડાવા માટે કામગીરી કરી શકે છે.

4. **તાત્કાલિક સહાય પ્રદાન કરવી:** જ્યારે બાળકોના શારીરિક, મનોવિજ્ઞાનિક અથવા આર્થિક માહોલમાં તાત્કાલિક મદદની જરૂર પડે છે, ત્યારે સમાજ કાર્યકરો તેમને જરૂરી સંસાધનો ઉપલબ્ધ કરે છે. તેમને મકાન, ખોરાક, શિક્ષણ, આરોગ્ય, અને કાઉન્સેલિંગ સહિતની સેવાઓ પૂરી પાડવામાં મદદ કરે છે.
5. **અધિકારોનું રક્ષણ અને ઉઠાવવું:** બાળકોના અધિકારોની રક્ષા કરવા માટે સમાજ કાર્યકરો કાયદેસર અને સામાજિક પ્રયાસો કરી શકે છે. તેઓ કાયદા, નીતિ અને સરકાર સાથે સકારાત્મક રીતે જોડાવા, તેમજ બાળકોની હિતમાં દ્રષ્ટિ પેદા કરવા માટે કામ કરી શકે છે.
6. **સામાજિક પ્રેરણા અને નીતિ પરિબળો:** સમાજ કાર્યકરો તેમના પ્રયત્નોથી સમાજને એફેક્ટીવ બનાવવા માટે કામ કરે છે. તેઓ બાળકોના કલ્યાણ માટે હકીકતમાં જરૂરી સેવાના આધારે નીતિ ફેરફારો માટે પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.

અંતે, સમાજ કાર્યકરો એ સંવેદનશીલતા લાવવાના મોખરે પ્રયત્નો સાથે સમાજમાં પરિવર્તન લાવવા માટે ખૂબ જ મત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, ખાસ કરીને એવા બાળકો માટે જેમણે અનાથ, ગરીબી અને અન્ય સંકટોની તંગદિલીનો સામનો કરવો પડે છે.

4. શોષણ અને દુર્વ્યવહાર સામે રક્ષણ પૂરું પાડવું.

બાળક કલ્યાણ માટે સમાજકાર્યકર શોષણ અને દુર્વ્યવહાર સામે બાળકને રક્ષણ મળે તે માટે વિવિધ મત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકાઓ ભજવે છે. આ ભૂમિકાઓ તેમના કાર્યને વધુ અસરકારક બનાવે છે, અને તેમના પ્રયત્નોથી બાળકોના હક્કો અને કલ્યાણને પ્રોત્સાહન મળે છે.

1. **બાળકોના હક અને અધિકારોની બચાવ:** સમાજકાર્યકર બાળકોના કાનૂની હક્કોને સમજાવે છે અને આ અંગે સમાજને જાગૃત કરે છે. તે બાળમજૂરી, બળાત્કાર, શારીરિક દુર્વ્યવહાર, માનસિક શોષણ, અને મૌલિક હક્કોની બાબતો પર લોકોને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ માટે કાયદાઓ, નીતિઓ અને સંસ્થાઓ સાથે જોડાવા માટે કામ કરે છે.
2. **ખોટા અને દુશ્મન વર્તનોનું વિરુદ્ધ વિધાન કરવું:** સમાજકાર્યકર બાળકોની સુરક્ષા માટે કામ કરે છે, જેથી તેઓ ખોટા વ્યવહારો અને દુર્વ્યવહારથી બચી શકે. તે બાળકો સાથે દુર્વ્યવહાર કે શોષણ થતો હોય તો તેમને છુપાવવાનું, દબાવવાનું અથવા એ માટે ઊભા થવા માટે લોકો સાથે સંલગ્ન થવું આવશ્યક છે.
3. **બાળકો માટે સલામત જગ્યા અને સંરક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવું:** જ્યાં પણ બાળક દુર્વ્યવહારનો ભોગ બને છે, ત્યાં સમાજકાર્યકર તેમને સલામત સ્થાન આપવા અને અવગણના સામે તેમને રક્ષિત કરવા માટે કાર્ય કરે છે. તેમને આશ્રમો, સંસ્થાઓ અથવા પુનર્વસન કેન્દ્રોમાં મોકલવા માટે પ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવે છે.
4. **જાગૃતિ અને તાલીમ આપવી:** સમાજકાર્યકર સ્કૂલ, સમાજ અને પરિવારના સ્તરે લોકો માટે શોષણ, દુર્વ્યવહાર અને તેમના પરિણામોની જાગૃતિ વધારવા માટે તાલીમ અને સેમિનારોનું આયોજન કરે છે. આ રીતે, તેઓ એ પ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલા લોકોને સમજાવવાનું કામ કરે છે અને સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવામાં મદદ કરે છે.

5. માનસિક અને ભાવનાત્મક સહાય પ્રદાન કરવી: બાળકો જેમણે દુર્વ્યવહારનો અનુભવ કર્યો હોય, તેમને માનસિક અને ભાવનાત્મક મદદની જરૂર હોય છે. આ માટે સમાજકાર્યકર મનોવિજ્ઞાનિક સહાય પૂરી પાડે છે, તેમજ કાઉન્સેલિંગ સેશન અને મનોવિજ્ઞાનિક પરીક્ષણો દ્વારા બાળકના અનુભવનો નિરીક્ષણ કરે છે અને તેમને પુનર્વસિત કરવા માટે જરૂરી માર્ગદર્શન આપે છે.
6. અધિકારીક અને કાયદેસર દબલઅંદાજ: જ્યારે બાળક પર દુર્વ્યવહાર થાય છે, ત્યારે સમાજકાર્યકર કાયદાકીય દબલગીરી માટે કામ કરે છે. તે કાયદા અને સલાહકાર સાથે કામ કરીને બાળકને સલામત બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ માટે પોલીસ, ન્યાયવિદ, અને સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકલન કરવું મત્ત્વપૂર્ણ છે.
7. પુનર્વસન અને પુનઃપ્રશિક્ષણ માટે માર્ગદર્શન: સમાજકાર્યકર બાળકોના પુનર્વસન માટે કાર્ય કરે છે. તે બાળકોને શિક્ષણ, કૌશલ્ય, અને રોજગાર માટે માર્ગદર્શન પ્રદાન કરે છે, જેથી તેઓ સમાજમાં સાથોસાથ અને સ્વતંત્ર રીતે જીવન જીવવા માટે તૈયાર થઈ શકે.
8. ગ્રાઉન્ડ લેવલ પર આધાર આપવું: સમાજકાર્યકર બાળકોને વધુ મદદથી તેમના અવસરોને ઓળખાવે છે. આ ઉપરાંત, તેઓ સમાજના સ્તરે બાળકોના ભવિષ્ય માટે નવી નીતિઓ અને સગવડો લાવવામાં મદદ કરે છે.
9. રિપોર્ટિંગ અને અનુસંધાન કરવું: જ્યારે કોઈ બાળક શોષણ અથવા દુર્વ્યવહારનો ભોગ બને છે, ત્યારે તેને યોગ્ય એજન્સીઓ અને સત્તાવાળાઓને રિપોર્ટ કરવા અને સૂચિત પગલાં લેવા માટે માર્ગદર્શન આપવું, તેમજ તેમનો અનુસંધાન કરવો એ પણ સમાજકાર્યકરની મત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા છે.
10. સમાજમાં આંદોલન અને અવાજ ઊંચો કરવો: સમાજકાર્યકર સમાજમાં અવાજ ઉઠાવે છે, એવી જાગૃતિ લાવે છે. નીતિ અને કાયદાની બદલી માટે પ્રેરણા આપે છે. આ રીતે તે બાળકોના શોષણ અને દુર્વ્યવહાર સામે વધારે કટોકટીથી કામ કરી શકે છે.

5. પ્રારંભિક બાળવિકાસ માટે કામગીરી

સમાજ કાર્યકર પ્રારંભિક બાળ વિકાસ માટે મત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પ્રારંભિક બાળ વિકાસ એટલે બાળકના જન્મથી પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધીનો સમયગાળો, જેમાં શારીરિક, મનોવિજ્ઞાનિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક વિકાસના તમામ દ્રષ્ટિઆ સાથે અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે છે. સમાજ કાર્યકર આ ક્ષેત્રમાં વિવિધ રીતે મદદ કરે છે. નીચે એ કેટલીક મુખ્ય કામગીરીઓ છે, જે સમાજ કાર્યકર પ્રારંભિક બાળ વિકાસ માટે કરે છે:

1. શિક્ષણ અને તાલીમ પ્રદાન કરવી

- પ્રારંભિક શિક્ષણ: સમાજ કાર્યકર બાળકોને શિક્ષણના પ્રથમ સ્તરે, જેમ કે પ્રી-સ્કૂલ અને બાળવિશ્વાસ કેળવણી કાર્યક્રમોમાં જોડાવા માટે મદદ કરે છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓ અને માતાપિતા માટે સ્કૂલ અને શિક્ષણની મત્ત્વતા વિશે જાગૃતિ લાવે છે.
- શિક્ષકો અને પેરેન્ટ્સ માટે તાલીમ: સમાજ કાર્યકર પેરેન્ટ્સ અને શિક્ષકોને બાળકોના વિકાસ માટે યોગ્ય રીતે સલાહ આપે છે, જેમ કે અભ્યાસની રીતો, સંવાદના આકારો, અને હવામાન કે જે બાળકના પ્રારંભિક વિકાસ માટે સકારાત્મક છે.

2. માતાપિતા અને પરિવારો સાથે કામ કરવું

- જાગૃતિ અને માર્ગદર્શન: પ્રારંભિક બાળ વિકાસ માટે, માતાપિતા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે. સમાજ કાર્યકર પેરેન્ટિંગ કૌશલ્યો પર તાલીમ આપે છે, જેમ કે સંતાનના ખોરાક, આરોગ્ય, અને માનસિક વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે.
- સામાજિક પ્રોત્સાહન: માતાપિતાને ભવિષ્ય માટે મજબૂત આધાર આપવા માટે, સમાજ કાર્યકર સામાજિક, આર્થિક અને મનોવિજ્ઞાનિક રીતે મદદ કરે છે, જે તેમને પોતાના બાળકો માટે પ્રોત્સાહક વાતાવરણ પ્રદાન કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

3. શારીરિક અને મનોવિજ્ઞાનિક વિકાસની ખ્યાલ રાખવો

- મોટર સ્કિલ્સ અને મસ્તિષ્કના વિકાસ માટે માર્ગદર્શન: પ્રારંભિક અવસ્થામાં બાળકોના મસ્તિષ્ક અને દેહના વિકાસ માટે યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ વિશે જણાવવું. આમાં શારીરિક રમતો, વાંચન, સંગીત, અને કલાકૃતિઓ જેવી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.
- મનોવિજ્ઞાનિક સલાહ: જો કોઈ બાળક માનસિક અથવા ભાવનાત્મક રીતે સંઘર્ષ કરી રહ્યો હોય, તો સમાજ કાર્યકર મનોવિજ્ઞાનિક સેવા પ્રદાન કરે છે અને કાઉન્સેલિંગ માટે યોગ્ય દિશામાં માર્ગદર્શન આપે છે.

4. સુરક્ષા અને કલ્યાણ સુનિશ્ચિત કરવું

- આરોગ્ય અને પોષણ: પ્રારંભિક બાળકો માટે યોગ્ય પોષણ અને આરોગ્ય સેવાનો આયોજન કરવો. તેઓ બાળકોને મોખરે રાખી ખોરાક, રોગ પ્રતિરોધક કામગીરી અને એપ્રોપ્રિએટ હેલ્થ ચેક-અપ પ્રદાન કરવામાં મદદ કરે છે.
- બાળ રક્ષણ: સમાજ કાર્યકર બાળકના મૌલિક હક્કો અને સુરક્ષા માટે કામ કરે છે, જેમ કે બાળકને શારીરિક, મનોવિજ્ઞાનિક અથવા સેક્સ્યુઅલ દુર્વ્યવહારથી રક્ષણ આપવામાં.

5. સમાજમાં જાગૃતિ અને તાલીમ જ્ઞાત કરવી

- બાળ વિકાસ પર જાગૃતિ કેમ્પેન: સમાજ કાર્યકર સમાજમાં, જેમ કે સ્કૂલ, હોસ્પિટલ, અને કોમ્યુનિટી સેન્ટરોમાં જાગૃતિ અભિયાન ચલાવે છે, જ્યાં તેઓ પ્રારંભિક બાળ વિકાસ, પોષણ, અને આરોગ્ય માટે જરૂરીતાઓ વિશે વાત કરે છે.
- પેરેન્ટિંગ અને સમાજ માટે પ્રોગ્રામ્સ: બાળકના શારીરિક, માનસિક અને મનોવિજ્ઞાનિક વિકાસ માટે યોગ્ય પેરેન્ટિંગ અભિગમો પર સેમિનાર, વર્કશોપ અને તાલીમ પ્રોગ્રામ્સ યોજે છે.

6. આર્થિક અને સામાજિક સહાય પ્રદાન કરવી

- અર્થિક સહાય: ગરીબી, પોષણની ખોટ, અને આરોગ્ય સેવાની સમસ્યાઓને પહોંચી વળવા માટે, સમાજ કાર્યકર પરિવારોને આર્થિક સહાય અથવા સંસાધનો પ્રદાન કરે છે.
- સામાજિક સહાય: તેઓ જરૂરી સેન્ટરોમાં દવાની સલાહ, શૈક્ષણિક મૌલિક સેવાઓ, અને પરિવાર માટે સમુદાય આધાર પ્રદાન કરે છે.

7. આર્થિક અને સામાજિક સગવડાઓ સાથે સંકલન કરવું

- સમાજમાં રિસોર્સીસનો સંપર્ક કરવું: સમાજ કાર્યકર પ્રારંભિક બાળ વિકાસ માટે પ્રોગ્રામ્સ અને સેવાઓનો સંપર્ક કરે છે, જેમ કે આર્થિક, શૈક્ષણિક, આરોગ્ય અને કલ્યાણ સેવાઓ. આમાં સંસ્થાઓ, સરકારી એજન્સીઓ અને પ્રાઇવેટ ઓર્ગનાઇઝેશન્સનો સમાવેશ થાય છે.

8. કાયદેસર અને નીતિ આધાર પર કાર્ય કરવું

- કાયદાની માહિતી આપવી: સમાજ કાર્યકર બાળકના હક્કોને સુરક્ષિત કરવાના માટે કાયદાઓ પર માહિતી પ્રદાન કરે છે, જેમ કે બાળધારા કાયદો અને માનવ અધિકાર કાયદા. તે આ કાયદાઓની ઓળખ કરી, જે બાળકના વિકાસ માટે અનુકૂળ હોય.

પ્રારંભિક બાળ વિકાસ એ આદર્શ, આરોગ્યપ્રદ અને મનોવિજ્ઞાનિક રીતે મજબૂત બાળકોના ઉછેર માટેની ખૂબ જ મત્ત્વપૂર્ણ સમયમર્યાદા છે. સમાજ કાર્યકર તેમના સંવેદનશીલ અને વ્યાવસાયિક અભિગમથી બાળકોના આ મત્ત્વપૂર્ણ અવસ્થામાં દ્રષ્ટિ, માર્ગદર્શન અને સહાય પૂરી પાડે છે, જેથી તેમના માનસિક અને શારીરિક વિકાસમાં સકારાત્મક ફળ મળે.

5.3 બાળ કલ્યાણ માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા

ઘણી વખત એક સામાજિક કાર્યકરોનો સમૂહ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાસાથે જોડાઈને બાળકલ્યાણ એજન્સીઓ અને કુટુંબો માટે ખૂબ મદદગાર સાબિત થઈ શકે છે. અને આવા સામાજિક કાર્યકરો દ્વારા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ બાળકલ્યાણ કાર્યક્રમોમાં ખૂબ મહત્વનો ફાળો આપે છે. આવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ બાળકો તથા કુટુંબો સાથે સારો સંપર્ક ધરાવતી હોય છે. તે હંમેશા જોખમી પરિસ્થિતિમાં બાળકો એ કુટુંબોને મદદ કરવાની પરિસ્થિતિમાં હોય છે. બાળકોનું શોષણ અને તેમની ઉપેક્ષાને રોકવામાં તે ખૂબ જ ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે. બાળકોના સંવર્ધનની સંભાળ માટે ખૂબ જ અગત્યનું સંશોધન છે.

1) કુટુંબોને મદદરૂપ થવું અને બાળકોનો દુરુપયોગ અને ઉપેક્ષાને અટકાવવી એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થા તરીકે

બાળકોનો દુરુપયોગ અને ઉપેક્ષા થતી અટકાવવામાં અત્યંત મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. જ્યારે બાળક જોખમી પરિસ્થિતિમાં હોય કે તેની સાથે ખરાબ વ્યવહાર થતો હોય ત્યારે તે તેની પડખે હોય છે. બાળકના જીવનમાં માત્ર આવી રીતે મદદરૂપ થઈ તેની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિસ્થાપકતા વધારવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તે બાળકોના માતા- પિતાને કટોકટીમાં માર્ગદર્શન આપવા, શિક્ષણ આપવા, વિધાયક શિસ્તના પાઠ ભણાવવા તથા ઘર બહારની સંભાળ લેવામાં અત્યંત મદદરૂપ થાય છે.

2) બાળકોની શક્યતા:

ઉપેક્ષા અને દુરુપયોગને ઓળખવા: સ્વૈચ્છિક સંસ્થા બાળકો સાથે જે દુર્વ્યવહાર થાય છે તેમાં ઉપેક્ષા શારીરિક દુરુપયોગ, માનસિક દુરુપયોગ, સાંવેગિક દુરુપયોગ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તે બધાથી જાગૃત હોવી જોઈએ.

3) શંકાશીલ બાળક-દુરુપયોગ અને ઉપેક્ષાનું દસ્તાવેજીકરણ:

ઈ.સ. 2010માં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા 16.3% બાળકોના દુરુપયોગ અને ઉપેક્ષા થાય છે. તેનું દસ્તાવેજીકરણ કરાયું હતું.

4) બાળકલ્યાણ એજન્સીઓ માટે સંશોધક થઈને:

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પાસે બાળકો અને કુટુંબની તાકાત(શક્તિ) અને પડકારો વિશેની માહિતી હોય છે. કેટલીકવાર આ માહિતી બાળકલ્યાણના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી છે.

5)બાળકલ્યાણ કાર્યકર સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને કઈ રીતે મદદરૂપ થાય છે:

1.બાળકો ભણવા તૈયાર છે તેની ખાતરી કરાવીને:

બાળકો કે જેમણે પોતાનો દુરુપયોગ(શોષણ) કે ઉપેક્ષાનો અનુભવ કર્યો છે તેમને કેટલીકવાર જ્ઞાનાત્મક મુશ્કેલી અથવા વિકાસમાં અડચણનો સામનો કરવો પડે તે પોતાના જૂથના અન્ય વિદ્યાર્થીઓ કરતાં કદાચ ઉતરતી કક્ષાનો દેખાવ કરે છે. બાળકલ્યાણ અધિકારીએ બાબતની ખાતરી કરી શકે છે કે બાળકો એ તેના કુટુંબ પોતાને જોઈતી સમયસરની સેવાઓ અને સહાય મેળવે છે. જેમાં ખાસ શિક્ષણ, માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, અગમચેતીની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. જેનાથી બાળકોની શાળાએ જવાની તૈયારી તથા સમગ્ર ઉમદાપણામાં સુધારો થાય છે.

2.બાળકોને પોતાની ગૃહશાળામાં રાખીને:

જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ એકજ શાળામાં રહેવા સક્ષમ બને છે તે શાળામાં બીજા મિત્રો સાથે જોડાયેલા હોય છે. અને શૈક્ષણિક તથા સાંવેગિક પડકારોની ઉપેક્ષા કરે છે. જે તેમના શિક્ષણકાર્યમાં અવરોધ લાવે છે.બાળકલ્યાણ કાર્યકર ડ્રોપઆઉટ ઘટાડવા વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સગાઓ તથા જ્ઞાતિના બીજા લોકો સાથે ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

3. બહુવિધ શિસ્ત અયામ જૂથમાં તેમના પ્રદાન મટે તેમણે આમંત્રણ આપવું

બાળકલ્યાણ અધિકારી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાને અને વ્યક્તિગત શિક્ષણ કાર્યક્રમોમાં સક્રિયપણે ભાગ લઈને શાળા સંચાલન માટે સહાયરૂપ બની શકે છે. બાળકલ્યાણ માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા આયોજિત આયાત જૂથની બેઠકમાં પોતાની વિદ્વતાનું પ્રદાન કરી શકે છે. આવી બેઠકથી કુટુંબનું પ્રદાન કરી શકે છે. આવી બેઠકથી કુટુંબના સભ્યો અને વ્યાવસાયિકો બાળકો અને કુટુંબની જરૂરિયાતો તથા તેમનાં વિકાસ માટે નજીક આવી કાર્યકરી શકે છે.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સામાજિક કાર્યકર એક છત્રછાયામાં કામ કરીને એવી ખાતરી કરી શકે છે કે કુટુંબને પોતાના બાળકોની સફળ કાળજી માટે જરૂરી સેવાઓ અને સહાય મળે છે તથા બાળકો અને યુવકો સલામત રહે છે. તથા તેમને વિદ્યાકીય શૈક્ષણિક અને સામાજિક સેવાઓ મેળવવાની તક મળે છે.

5.4 સારાંશ

બાળકલ્યાણ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. સરકાર દ્વારા કાયદા દ્વારા એની અમલવારી થાય છે. સાથે સાથે બાળકોની કલ્યાણકારી યોજના દ્વારા પણ અમલવારી થાય છે. સમુદાયના સહકાર દ્વારા યોજનાઓનો લાભ મળે અને તે માટે બાળકલ્યાણ યોજનાઓની માહિતીથી માહિતગાર થવા માટે સમાજ કાર્યકર તેની ભૂમિકા ભજવે છે. બાળકોના વિકાસ, ન્યાય અને તેને મળતાં લાભો વિષે જાગૃતિ ફેલાવવાનું અને મળતા લાભો બાળકો સુધી પહોંચાડવાનું મત્ત્વનું કાર્ય કરે છે.તેમજ બાળકલ્યાણ વિકાસમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો ફાળો ખૂબ જ અગત્યનો રહેલો છે. આ સંસ્થાઓ પોતે વ્યાવસાયિક

ભૂમિકા અદા કરે છે અને એક જોડાણકર્તા તરીકેની પોતાની ભૂમિકા મુજબ કાર્ય કરે છે. જે અંગેની રજૂઆત પણ પ્રસ્તુત એકમમાં થયેલ છે.

5.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. બાળકને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિનિયમ _____ વર્ષમાં આવ્યો ?
2. 2010માં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા _____ ટકા બાળકોનો દુરુપયોગ અને ઉપેક્ષા થયાં હતા ?
3. બાળ કલ્યાણ કાર્યકર સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને મદદ કરવાની _____ રીતો આપી છે?

5.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

1. 2009
2. 16.3%
3. ત્રણ

5.7 સ્વાધ્યાય

1. બાળ કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા અંગે વિસ્તૃત સમજૂતી આપો?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. બાળ કલ્યાણમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા સમજાવો?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

5.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

બાળ કલ્યાણ : બાળકોના સંકુલ વિકાસ માટેની પ્રક્રિયા

- સમાજ કાર્યકર : સમાજના વિવિધ પડકારોનો સામનો કરી રહેલા લોકોના જીવનમાં સુધારો લાવવા માટે વિવિધ સ્તરે કામ કરે છે.
- જરૂરિયાતમંદ : એવી વ્યક્તિ કે જૂથ જેને જીવનના આધારભૂત, સાધનો, સ્ત્રોતો કે સહાયની તાત્કાલિક જરૂર હોય.
- અનાથ : માતા- પિતા હયાત નથી અથવા માતા પિતાના સહકાર વિના રહેવા મજબૂર છે તેવી વ્યક્તિ

5.9 સંદર્ભસુચિ

1. કુટુંબ, બાળ અને યુવા કલ્યાણ-MSW-303-ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનીવર્સિટી, અમદાવાદ
2. સુરેન્દ્ર સિંહ, પી.ડી.મિશ્ર(૨૦૦૭), સમાજ કાર્ય, ન્યૂ રાયલ બુક કમ્પની, લખનૌ
3. દવે, જે.કે., શાહ, એ.જી.(2000), સામાજિક સમસ્યાઓ, અનડા પ્રકાશન:અમદાવાદ.
4. દવે, જે.કે., શાહ, એ.જી.(2003-04), સામાજિક કલ્યાણ અને કાનૂનીકરણ, અનડા પ્રકાશન: અમદાવાદ
5. દવે, હર્ષિકા, (2000), સામાજિક સમસ્યાઓ, ગુજરાત યુનીવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય-અમદાવાદ

-: માળખું:-

6.0 હેતુઓ

6.1 પ્રસ્તાવના

6.2 સમાજકાર્યના ક્ષેત્ર તરીકે બાળકોનો પરિચય

6.3 બાળકોની સમસ્યાઓ

6.4 બાળકો સાથે કામ કરવાની કાર્યકરની કુશળતાઓ

6.5 સારાંશ

6.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

6.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

6.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

6.9 સંદર્ભસૂચિ

6.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે...

- સમાજકાર્યના ક્ષેત્ર તરીકે બાળકોનો પરિચય મેળવી શકશો.
- બાળકોની સમસ્યાઓ વિષે જાણી શકશો.
- બાળકો સાથે કામ કરવાની કાર્યકરની કુશળતાઓ વિષે જાણી શકશો.

6.1 પ્રસ્તાવના

બાળકોના સંજોગો અને જીવનમાં ઘણી વખત સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. આમાંથી સૌથી મોટી સમસ્યાઓમાં શૈક્ષણિક અવરોધો, મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વાસ્થ્ય, કુળાવાની દિશામાં ઓછું પોષણ, અને સંજોગોની લાગણીજાતું દુશ્મનાવટ સામેલ છે. આ ઉપરાંત, કેટલીકવાર બાળકો ઘરના આર્થિક, સામાજિક અને કુટુંબિક તણાવને લીધે બધી રીતે આઘાતમાં રહેતા હોય છે. આવા બાળકો માટે, યોગ્ય મનોવિશ્વાસ અને સામાજિક માર્ગદર્શન મત્ત્વપૂર્ણ છે, જેથી તેઓના માનસિક અને શારીરિક વિકાસને સકારાત્મક દૃષ્ટિથી પ્રોત્સાહિત કરી શકાય. સમાજ કાર્યકરો માટે, બાળકોની સમસ્યાઓ પર સકારાત્મક અને સંવેદનશીલ રીતે પ્રતિસાદ આપવી ખૂબ જ મત્ત્વપૂર્ણ છે. તેમને બાળકો સાથે સંલગ્ન થવામાં સંવેદનશીલતા, સહાનુભૂતિ, અને સક્રિય શ્રવણની જરૂરિયાત હોય છે. કાર્યકરોને ગુનાત્મક પરિસ્થિતિઓમાંથી બાળકોને બચાવવાનો, તેમના માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણ માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન અને માર્ગદર્શિકા પ્રદાન કરવાનો કુશળતા હોવો જોઈએ. આ માટે, વિશ્વસનીયતા, સંવાદ અને સંકલન કુશળતાઓ, તેમજ સમય પ્રબંધન અને માર્ગદર્શન પ્રદાન કરવાની ક્ષમતા અપનાવવી મત્ત્વપૂર્ણ છે.

બાળકો સાથે કામ કરતી કાર્યકરની ભૂમિકા ખૂબ જ જવાબદારીથી ભરેલી છે. બાળકોનું મન અને મૌલિક જરૂરિયાતો સૌથી વધારે સંવેદનશીલ છે, અને તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન, પ્રેમ અને આધારની જરૂર છે. આ કામ માટે, કાર્યકર પાસે કેટલીક ખાસ કુશળતાઓ હોવી જોઈએ, જેમ કે: સંવેદના, શ્રેષ્ઠ સંચાર કુશળતાઓ, મનોવિજ્ઞાનિક સમજ, શ્રેષ્ઠ સંચાલન અને સમજ વગેરે. આ એકમમાં ઉપર દર્શાવેલ મુદ્દાઓનો પરિચય મેળવીશું.

6.2 સમાજકાર્યના ક્ષેત્ર તરીકે બાળકોનો પરિચય

બાળકો સાથે કામ કરવું, સમાજકાર્યના મુખ્ય ક્ષેત્રોમાંથી એક છે, જેનો ધ્યેય બાળકોના શ્રેષ્ઠ હિત અને તેમની સુરક્ષા માટે કાર્ય કરવાનું છે. બાળ સમાજકાર્ય એ સમાજકાર્યની એવી શાખા છે જે બાળકોના હિત માટે, તેમનું સંભાળ, આરોગ્ય, શિક્ષણ, વિકાસ અને તેમના માટે સંવેદનશીલ અને સુરક્ષિત પરિસ્થિતિઓ ઊભી કરવાની દિશામાં કામ કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર કાર્યકરોનું મુખ્ય કામ એ છે કે તેઓ બાળકોના મૌલિક અધિકારો, કલ્યાણ અને સુરક્ષા માટે પાયાની સેવાનો પ્રદાન કરે, તેમજ બાળકોના મનોવિજ્ઞાનિક અને સામાજિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે.

બાળકનો અર્થ: “બાળક” શબ્દનો અર્થ એ વ્યક્તિના જીવનના આરંભિક ચરણો છે, જે સામાન્ય રીતે જન્મથી લઈને કિશોરાવસ્થાના આરંભ સુધીનો સમયકાળ દર્શાવે છે. આ અવધિમાં વ્યક્તિ શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક રીતે વિકસે છે.

બાળકની વ્યાખ્યાઓ:

1. બાળક એ માનવ જીવનની શરૂઆતનો તબક્કો છે, જેમાં તે શારીરિક અને માનસિક રીતે પરિપક્વ થવા માટે વિકાસની પ્રક્રિયામાં હોય છે.
2. ઘણાં દેશોમાં, કાયદાકીય દ્રષ્ટિએ, 18 વર્ષથી ઓછા દરેક વ્યક્તિને “બાળક” તરીકે પરિભાષિત કરવામાં આવે છે. આ ઉંમરબંધન બાળમજૂરી, શિક્ષણ, અને સાવચેતી અંગેના કાયદાઓ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.
3. બાળક એ વ્યક્તિ છે જે જીવનના શરૂઆતના તબક્કામાં હોય છે, જ્યાં તે શીખવાની, અનુકૂળ થવાની અને તેમના આસપાસના જગત સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરવાની પ્રક્રિયામાં હોય છે.

❖ **બાળકો માટે સમાજકાર્યના મુખ્ય હેતુઓ:**

બાળકો માટે સમાજકાર્યના મુખ્ય હેતુઓમાં તેમનું સંરક્ષણ અને કલ્યાણ સૌથી મુખ્ય છે. સમાજકાર્ય બાળકોને શારીરિક, માનસિક અને ભાવનાત્મક સુરક્ષા પૂરી પાડવા માટે કામગીરી કરે છે. બાળકો સામે થતી શોષણ, નિંદા, અને ઉપેક્ષા જેવી સમસ્યાઓથી તેમને બચાવવું અને આરોગ્યપ્રદ જીવનશૈલી તરફ દોરી જવું મત્તવનું છે. એમાં શિક્ષણના અવકાશો વધારવા, આરોગ્ય સેવાઓ પ્રદાન કરવી, અને બાળકોના મૂળભૂત હકોને સુરક્ષિત કરવી પણ સામેલ છે.

સામાજિક અને માનસિક વિકાસમાં મદદ કરવું સમાજકાર્યનો એક અન્ય મુખ્ય હેતુ છે. બાળકોના સ્વાભાવિક પ્રતિભા અને કૌશલ્યને ઉન્નત કરવા માટે મહત્વની તક આપે છે. આ સાથે, બાળકને પરિવાર અને સમાજમાં સામેલ કરવાનું અને તેમને મજબૂત નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યો

શીખવવાનું મત્વપૂર્ણ છે. બાળકોમાં આત્મવિશ્વાસ, સમર્થન અને સ્વતંત્રતા વિકસાવવી જેથી તેઓ ભવિષ્યમાં જવાબદાર નાગરિક બની શકે તેવા માટે સમાજકાર્ય મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે.

1. સુરક્ષા અને સંભાળ :

બાળકોનું માનવધિકાર રક્ષણ, જેમ કે શોષણ, હિંસા સામે રક્ષણ માટે કામ કરવું. નિર્દોષ બાળકોને દુશ્મનાવટ અથવા ગેર વ્યવહારમાંથી સુરક્ષિત કરવા માટે રાજકીય, કાયદાકીય અને સામાજિક સ્તરે કાર્ય કરવું.

2. બાળકોના શિક્ષણ અને વિકાસ માટે સંકલન

બાળકોને પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની સુવિધા પ્રદાન કરવાનો પ્રયાસ કરવો. તેમના શારીરિક, મનોવિજ્ઞાનિક, અને સામાજિક વિકાસ માટે વધુ યોગ્ય અભિગમો અને પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવી.

3. અધિકારો અને કલ્યાણ માટે કાર્ય :

બાળકોના અધિકારો અને કલ્યાણ માટે સરકાર, નોન-ગવર્નમેન્ટલ સંસ્થાઓ (દ્ર્ષજ), અને સમાજમાં અવલોકન અને પ્રચાર કરવો. બાળકોના હકોથી સંબંધિત કાયદાઓ અને નીતિઓમાં સુધારા માટે કાર્ય કરવું.

4. બાળકના મનોવિજ્ઞાનિક હિત માટે કામ કરવું

બાળકો માટે મનોવિજ્ઞાનિક સેવા, જેમ કે કાઉન્સલિંગ અને લાગણી સભર વર્તનથી નિવારણ માટેની મદદ પ્રદાન કરવી. મનોવિજ્ઞાનિક સમસ્યાઓના સમયે યોગ્ય માર્ગદર્શન, કાઉન્સલિંગ, અને થેરાપી આપવું.

5. મુશ્કેલીમાં પડેલા બાળકોની મદદ

જેના ઘરના વાતાવરણમાં અશાંતિ, ઉછેર અથવા ઘરેલું હિંસા છે તેવા બાળકો માટે માર્ગદર્શક અને સહાયક સેવા પૂરી પાડવી. વિમુક્ત કે વિકલાંગ બાળકોને આશ્રય અને સુરક્ષિત સામાજિક વાતાવરણમાં પાછા લાવાવનું કાર્ય કરે છે.

6. શિશુ શોષણ અને ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા માટે કાર્યો કરવા :

બાળશોષણ અને ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ અટકાવા માટે પ્રવૃત્તિઓ કરવી.

7. સમુદાય અને પરિવાર આધારિત પ્રોગ્રામનું આયોજન કરવું :

બાળકોના જીવન પર સામાજિક અને કુટુંબના દબાણોની ઓળખ અને તેને દૂર કરવાના પ્રયાસોમાં મદદ કરવી.

6.3 બાળકોની સમસ્યાઓ

બાળકોની સમસ્યાઓ આજે વિવિધ પ્રકારની છે, જે તેમના શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક વિકાસને પ્રભાવિત કરે છે. શિક્ષણ, આરોગ્ય, અને કૌટુંબિક પરિસ્થિતિઓમાં પડકારો રહેતાં બાળકો

માટે આ તમામ ક્ષેત્રો પરિસ્થિતિને વધુ કઠિન બનાવે છે. બન્ને નાના અને મોટા શહેરોમાં બાળકો માટે યોગ્ય શિક્ષણની ઉપલબ્ધિ અને યોગ્ય આરોગ્ય સેવા એક મોટું પ્રશ્ન છે. અહીંના ઘણા બાળકો આર્થિક અભાવ, મગજનો વિકાસ, પોષણની ખોટ, અને વતી વાતાવરણના કારણે દુશ્મનાવટ અને અસ્વસ્થતા અનુભવતા હોય છે.

બીજી બાજુ, આજકાલ ઓનલાઈન વિશ્વ અને સોશિયલ મીડિયા દ્વારા ઘણા બાળકો પર નકારાત્મક પ્રભાવ પડી રહ્યો છે, જેમ કે વધતા માનસિક તણાવ, અનુકૂળતા અને નિરાશા. માતાપિતાની તરફથી પીડાઓ, લિંગ ભેદભાવ, અને મુશ્કેલીઓ પણ કેટલીકવાર બાળકોને અસ્વસ્થ અને ગૌણ બનાવે છે. આ સાથે, બાળકોના જીવનમાં દુષ્કર્મ, શોષણ અને ગુનાત્મક પરિસ્થિતિઓના કારણે, તેમના માટે એક સુરક્ષિત અને સંરક્ષિત વાતાવરણ તૈયાર કરવું અતિ આવશ્યક છે.

બાળકોની સમસ્યાઓને વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજી શકાય છે, જેમ કે શારીરિક, માનસિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક, અને ભાવનાત્મક. આ સમસ્યાઓ વ્યક્તિગત અને સામાજિક પરિબળોનો પ્રભાવ હોય છે.

1. શારીરિક સમસ્યાઓ

- **પોષણની અછત:** થોડા બાળકોને યોગ્ય ખોરાક ન મળવાને કારણે પોષણની અછત થાય છે, જેનાથી તેમનો શારીરિક વિકાસ નબળો રહે છે. જેમ કે: એક 6 વર્ષના બાળકને વજનની સમસ્યા છે કારણ કે તેને પ્રોટીન યુક્ત આહાર મળતો નથી.
- **અપંગતા:** કેટલાક બાળકો જન્મજાત શારીરિક વિકલાંગતા સાથે હોય છે. જેમ કે: એક બાળકને હાથે લખવામાં મુશ્કેલી છે કારણ કે તે શારીરિક રીતે વિકસિત નથી.

2. માનસિક અને ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ

- **મનશાંતિનું અભાવ:** થોડા બાળકો પરિવારની આર્થિક પરિસ્થિતિ અથવા પિતા-માતા વચ્ચેના ઝગડાઓને કારણે માનસિક દબાણ અનુભવે છે. જેમ કે: પિતા-માતા વચ્ચે વિવાદના કારણે 10 વર્ષનું બાળક સાંકુલતાની લાગણી અનુભવે છે.
- **સ્વ-વિશ્વાસની ઉણપ:** સ્કૂલમાં મજબૂત પ્રતિસ્પર્ધા અથવા ભુલભુલિયા પાત્રોને કારણે બાળક પોતે નબળું મહેસૂસ કરે છે. જેમ કે: એક વિદ્યાર્થી સતત પરીક્ષામાં નિષ્ફળ રહેતા પોતાનો આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી ચૂક્યો છે.

3. શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ

- **વાંચન-લખાણની ક્ષમતા ન હોવાથી:** કેટલાક બાળકોને શીખવામાં અધૂરાપો રહે છે. જેમ કે: 8 વર્ષની એક વિદ્યાર્થીને શબ્દો વાંચવામાં ભારે મુશ્કેલી થાય છે કારણ કે તેને ડિસ્લેક્સિયા છે.
- **શૈક્ષણિક તણાવ:** પરીક્ષાની તૈયારીમાં વધારાના દબાણના કારણે બાળકોને શારીરિક અને માનસિક તકલીફ થાય છે. જેમ કે: એક વિદ્યાર્થી રોજ 12 કલાક અભ્યાસ કરે છે અને માઈગ્રેનનું શિકાર છે.

4. સામાજિક સમસ્યાઓ

- મિત્રતા તણાવ: બાળકો વચ્ચે ઝઘડાઓ અથવા શોષણ (બુલિંગ) હોય છે. જેમ કે: એક વિદ્યાર્થીની સ્કૂલમાં બીજા મિત્રો દ્વારા સતત મજાક ઉડાવવામાં આવે છે.
- સાંસ્કૃતિક તફાવત: વિભિન્ન સામાજિક પરિસ્થિતિઓના કારણે બાળકોને પોતાના સાથીઓમાં ભિન્નતાનો અનુભવ થાય છે. જેમ કે: એક ગામડાના બાળકને શહેરના વિદ્યાર્થી સાથે માળખું નહીં મળતા તે એકલવાયું અનુભવે છે.

5. ડિજિટલ ટેકનોલોજીથી જોડાયેલી સમસ્યાઓ

- ફોન અને વિડિઓ ગેમ્સનું વ્યસન: ઘણી વખત બાળકો સ્ક્રીન સમય વધુ વાપરે છે, જેનાથી તેમની એકાગ્રતામાં ઘટા પડે છે. જેમ કે: 12 વર્ષનો બાળક પોતાનું બધું સમય મોબાઈલ ગેમ્સમાં વાપરે છે, જેના કારણે તે શાળાના કાર્યમાં પાછળ પડી રહ્યો છે.
- સોશિયલ મીડિયા પ્રભાવ: પ્રેરણાત્મક અને હાનિકારક સામગ્રી બંનેમાંથી દબાણ અનુભવાય છે. જેમ કે: ટીનએજનું એક બાળક “સોશિયલ મીડિયા પર દેખાવ”ના દબાણને કારણે ડિપ્રેશન અનુભવે છે.

6.3 બાળકો સાથે કામ કરવાની કાર્યકરની કુશળતાઓ

બાળકો સાથે કામ કરનાર કોઈપણ કાર્યકરને માટે ખાસ કુશળતાઓ આવશ્યક છે, જે કામને વધુ પ્રભાવશાળી અને સંવેદનશીલ બનાવી શકે છે. બાળકો સાથે કામ કરતી વખતે સંવેદનશીલતા અને સહાનુભૂતિ મહત્વપૂર્ણ છે. બાળકો તેમના ભાવો અને મુશ્કેલીઓને વ્યક્ત કરવા માટે મોટા ભાગે પડકારો અનુભવે છે. કાર્યકરે બાળકોની લાગણીઓને સમજવા માટે સારો શ્રોતા હોવો જોઈએ અને તેમનું માનસિક સમર્થન કરવું આવશ્યક છે. દયાળુ અને નમ્ર અભિગમ બાળકોને કાર્યકર સાથે આરામદાયક મહેસૂસ કરાવવામાં મદદ કરે છે.

પ્રભુત્વપૂર્ણ સંચાર કુશળતાઓ જરૂરી છે. બાળકો સાથે કામ કરતી વખતે તેમની ઉંમર, સમજશક્તિ અને સંસ્કૃતિ પ્રમાણે ભાષાનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. બોધગમ્ય અને રમતિયાળ અભિગમ બાળકોના ધ્યાન અને રસને જાળવવા માટે મત્વનો ભાગ ભજવે છે. યાજ્ઞિશીલતા, જેમ કે વાર્તાઓ, રમતો, અથવા કલાકૃતિઓ દ્વારા, બાળકોને તેઓના ભાવોને વ્યક્ત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

સુવ્યવસ્થિત યોજના બનાવવાની અને મબલખ સાનુકૂળતા દાખવવાની કુશળતા જરૂરી છે. બાળકો સાથે કામ કરતી વખતે લવચીકતા રાખવી પડે છે કારણ કે દરેક બાળકની જરૂરિયાતો અલગ હોય છે. કાર્યકરે મજબૂત નિરીક્ષણ કૌશલ્ય પણ વિકસાવવું જોઈએ જેથી તે બાળકોના વ્યવહાર અને ચિંતાઓને ઝડપથી ઓળખી શકે. આ ઉપરાંત, પોસિટિવ પ્રતિસાદ અને પ્રોત્સાહન આપી બાળકોનો આત્મવિશ્વાસ વધારવો પણ અગત્યનું છે.

બાળકો સાથે કામ કરવું એ દરેક સમાજ કાર્યકર માટે ખૂબ જ મત્વપૂર્ણ કાર્ય છે. બાળકો આપણા સમાજના ભવિષ્યના નાગરિકો છે, અને તેમનો સંપૂર્ણ વિકાસ સુખી, સ્વસ્થ અને પ્રબળ સમાજના માટે આવશ્યક છે. બાળકના વિકાસમાં, તેમના શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક, અને સામાજિક વિકાસ માટે કાર્યકરોને અનેક કુશળતાઓ આવરી લેવી જરૂરી છે. કેટલીક કુશળતાઓ નીચે મુજબ છે.

1. સંવેદના અને લાગણીઓની સમજવાની કુશળતા

બાળકો સામાન્ય રીતે ઘણા મૌલિક ભાવનાઓ અને સંજોગોને અનુભવતા હોય છે જેમ કે ભય, આનંદ, ગુસ્સો, આદત, વગેરે. એક કાર્યકર માટે સૌથી મત્વપૂર્ણ છે, તેમને યોગ્ય રીતે સંવેદનશીલ રીતે સાંભળવું અને સમજવું. આ માટે એક કાર્યકરે પોતાના લાગણીઓ અને ભાવનાઓને જાણી અને સ્વીકારવું જોઈએ.

2. સંચારની કુશળતા

બાળકો 'િથે કાર્ય કરતી વખતે, 'દેશો માત્ર શબ્દોમાં નહિ પરંતુ દરખાસ્તો અને 'કેતોની સ્વીકૃતિ પર આધારિત હોય છે. કાર્યકર માટે, તેઓને 'ક્રિય રીતે 'િભળવાનો, લાગણીપૂર્વક વાતચીત કરવાની, અને પૌરાણિક અને વાચિક ભાષામાં 'િયો 'દેશ પહોંચાડવાની જરૂર છે.

4. મનોવિજ્ઞાનિક 'મજ

બાળકોના મનોવિજ્ઞાનિક વિકાસને સમજવું ખૂબ જ મત્વપૂર્ણ છે. કાર્યકરે એ સમજવું જોઈએ કે બાળકનો મનોવિજ્ઞાનિક અભિગમ તેમના વય, પૃષ્ઠભૂમિ અને અનુભવ સાથે બદલાઈ શકે છે. મનોવિજ્ઞાનિક સમજ બાળકો સાથે તેમના સકારાત્મક વિકાસ માટે કારગર સંલગ્નતા અને દેખરેખ પૂરી પાડે છે.

4. ધૈર્ય અને પરિસ્થિતિ સાથે પહોંચી વળવાની કુશળતા

બાળકો સાથે કાર્ય કરતાં ધૈર્ય સૌથી મત્વપૂર્ણ છે. સંશોધક અને કાર્યકરે બાળકોના ખોટા વર્તન અથવા ભાવનાઓનું માનવીય રીતે પ્રતિસાદ આપવું જોઈએ. પરિણામે, આ બાળકોની સહકારિતા અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે.

5. સમય સંચાલન

બાળકો સાથે સંલગ્ન થતી કામગીરી મજબૂત અને કઠણ હોઈ શકે છે. એક કાર્યકર માટે સકારાત્મક પરિણામ લાવવાનું અને વિવિધ દૃષ્ટિકોણોથી સંલગ્ન રહેવું અનિવાર્ય છે. કાર્યકરે સમયનું યોગ્ય રીતે સંચાલન કરવું જોઈએ અને બાળકના મૌલિક જરૂરિયાતો અને કાર્યની અનુરૂપતા નોંધવી જોઈએ.

6. માતા-પિતા અને સંસ્થાઓ સાથે સંકલનની કુશળતા

બાળકોની ભલાઈ માટે, એક કાર્યકર સક્રિય અને મનોવિજ્ઞાનિક રીતે વાતચીત કરે છે. માતા-પિતા અને સંસ્થાઓ સાથે કામગીરી જાળવવી મત્વપૂર્ણ છે. આ સંલગ્નતા ટુકડાઓમાં સમજ પ્રદાન કરે છે અને સંપૂર્ણ દેખરેખને સક્ષમ બનાવે છે.

1. સંવેદનશીલતા અને સામાજિક સમજ

બાળકના વ્યક્તિત્વ, સમાજ અને પરિસ્થિતિની સંપૂર્ણ સમજ હોવી જોઈએ. તેમને બાળકના મનોદશા, અવસ્થા, અને પરિસ્થિતિને સમજવા માટે સહાનુભૂતિની આવશ્યકતા હોય છે. બાળકના વિચારો અને લાગણીઓ સાથે સંવાદ કરવું અને તેમને સારા સાંભળવાનો અને સમજવાનો માર્ગદર્શક બનવું.

6.4 સારાંશ

બાળકો સાથે કાર્ય કરતી વખતે, એક કાર્યકરની કુશળતાઓ માત્ર તેમને માર્ગદર્શન અને સહાય આપતી નથી, પરંતુ તે તેમને આત્મવિશ્વાસ અને શ્રેષ્ઠ જીવનનાં અનુભવ માટે તૈયાર કરે છે. સંવેદના, સંલગ્નતા, સંવાદ, અને યોગ્ય પ્રભાવ દ્વારા, કાર્યકરે તેમના માટે શ્રેષ્ઠ અને સર્વોત્તમ પરિણામો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બાળકો સાથે કામ કરવું એ એક ખૂબ જ પ્રતિસાદી અને ન ક્ષીઠ્ઠકારી કાર્ય છે, જેમાં વિશિષ્ટ કુશળતાઓ અને સંવેદનશીલતા જરૂરી છે. આ કાર્યકરોને તેમના કામમાં અસરકારક અને સંવેદનશીલ બનવા માટે નીચે આપેલી વિવિધ કુશળતાઓ હોવી જોઈએ.

6.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

Q-1: કાર્યકર પાસે કઈ કુશળતા બાળકની લાગણીઓને સમજી, તેમના માટે યોગ્ય સહાય પ્રદાન કરવા માટે સૌથી મત્વપૂર્ણ છે?

- પ્રેરક ભાષણ
- સંવેદનશીલતા
- ટેકનિકલ નોલેજ
- લીડરશિપ

Q- 2: બાળકને શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં મદદ કરવા માટે કાર્યકરને કઈ કુશળતા જરૂરી છે?

- સંઘર્ષ નિવારણ
- શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન
- ટીમવર્ક
- કલા અને રમતગમતનું આયોજન

Q-3: જો એક બાળકમાં આંતરિક રીતે ભય કે નિરાશાનું વર્તન દેખાય, તો કાર્યકરે કઈ પ્રક્રિયાની મદદ લેવી જોઈએ?

- શારીરિક શિક્ષણ
- થેરાપ્યુટિક અભિગમ
- આકાંક્ષીય વિશ્લેષણ
- સમયસર દંડ આપવો

Q-4: કઈ કુશળતા કાર્યકરને માતાપિતા અને શાળાના સ્ટાફ સાથે મળીને બાળકના વિકાસ માટે સહયોગ કરવા માટે મત્વપૂર્ણ છે?

- મનોરંજન
- ટીમવર્ક અને સહકાર
- ડેટા મેનેજમેન્ટ

d) નિયંત્રણ રાખવું

Q-5: બાળકો સાથે કામ કરતી વખતે, કેવી રીતે કાર્યકર ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો સકારાત્મક ઉપયોગ કરી શકે છે?

- a) બાળકોને તમામ ડિવાઈસ આપવી
- b) શિક્ષણ માટે ઇન્ટરેક્ટિવ મલ્ટીમીડિયા સાધનોનો ઉપયોગ
- c) બાળકોના મફત સમયમાં ગેમ્સ રમવા દેવું
- d) તમામ ડિજિટલ પ્રવૃત્તિઓને પ્રતિબંધિત કરવી

Q6: બાળકના શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય માટે કઈ કુશળતા ખાસ જરૂરી છે?

- a) ટેકનિકલ કુશળતા
- b) ધીરજ અને સહનશીલતા
- c) શ્રમિક વ્યવસ્થા
- d) કોમ્યુનિકેશન સ્કિલ્સ

Q-7: કઈ સ્થિતિમાં કાર્યકરે સંઘર્ષ નિવારણની કુશળતા (Conflict Resolution Skills)નો ઉપયોગ કરવો જોઈએ?

- a) જો બાળકો વચ્ચે ઝઘડો થાય
- b) જો બાળકને શૈક્ષણિક સહાયની જરૂર હોય
- c) જ્યારે બાળકને સામાજિક ઇવેન્ટમાં ભાગ લેવું હોય
- d) જો બાળક રમતો રમવા માંગતો હોય

Q-8: એક કાર્યકર બાળકના અસામાન્ય વર્તનનું નિરીક્ષણ કરી તેની સમસ્યાઓ ઓળખવા માટે કઈ કુશળતાનો ઉપયોગ કરે છે?

- a) પ્રોજેક્ટ મેનેજમેન્ટ
- b) ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની કુશળતા
- c) સાબિતી એકત્રિત કરવાની કુશળતા
- d) મૂલ્ય નિર્ધારણ

Q-9: બાળકો સાથે મજબૂત અને વિશ્વસનીય સંબંધ બાંધવા માટે કાર્યકરે કઈ કુશળતાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ?

- a) લીડરશિપ
- b) સંદેશાવ્યવહાર
- c) તંત્રીય વ્યવસ્થાપન
- d) આકસ્મિક નિર્ણય લેવાની શક્તિ

Q-10: શૈક્ષણિક અને સામાજિક વ્યસનથી પીડિત બાળક માટે સૌથી મત્વપૂર્ણ કુશળતા કઈ છે?

- a) કલા અને સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન
- b) મોરલ લીડરશિપ (Moral Leadership)
- c) આર્થિક સહાય

6.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. b) સંવેદનશીલતા
2. b) શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન
3. b) થેરાપ્યુટિક અભિગમ
4. b) ટીમવર્ક અને સહકાર
5. b) શિક્ષણ માટે ઇન્ટરેક્ટિવ મલ્ટીમીડિયા સાધનોનો ઉપયોગ
6. b) ધીરજ અને સહનશીલતા
7. a) જો બાળકો વચ્ચે ઝઘડો થાય
8. b) ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની કુશળતા
9. b) સંદેશાવ્યવહાર
10. b) મોરલ લીડરશિપ

6.7 યાવીરૂપ શબ્દો

- 1. બાળક:** બાળક એ એક વ્યક્તિ છે, જેનો જીવનનો આરંભિક તબક્કો છે. તે શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક અને સામાજિક વિકાસના માર્ગે હોય છે. બાળકના મૂળભૂત હકોમાં જીવીત રહેવાનો હક, શિક્ષણનો હક, અને શોષણથી સુરક્ષા જેવા હકોનો સમાવેશ થાય છે.
- 2. સમસ્યા:** સમસ્યા એ કોઈપણ મુશ્કેલી અથવા વિઘ્ન છે, જે વ્યક્તિ અથવા સમુહના જીવનમાં વિક્ષેપ સર્જે છે. બાળકો માટે સમસ્યાઓ શૈક્ષણિક, શારીરિક, માનસિક, કે સામાજિક સ્વરૂપમાં આવી શકે છે, જેમ કે કુપોષણ, શિક્ષણની અછત, બુલિંગ, અથવા કુટુંબની આર્થિક પરિસ્થિતિ.
- 3. સમાજકાર્ય:** સમાજકાર્ય એ એક વ્યવસાય છે, જેનું મુખ્ય ધ્યેય વ્યક્તિગત, સામાજિક અને સામૂહિક વિકાસ દ્વારા જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારવું છે. તે સંશોધન, પ્રિવેન્ટિવ પગલાં અને પુનર્સુધારણા માધ્યમથી કાર્ય કરે છે, જ્યાં વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધો મજબૂત બનાવવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.
- 4. સમાજ કાર્યકર:** સમાજ કાર્યકર એ વ્યાવસાયિક છે, જે સામાજિક સમસ્યાઓના નિવારણમાં સહાય કરે છે. તે વ્યક્તિ, કુટુંબ અથવા સમુદાયને સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક સહાયતા પૂરી પાડે છે. તે મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ, માર્ગદર્શિકા અને કાઉન્સેલિંગ દ્વારા લોકોના જીવનમાં સુધાર લાવવા કામ કરે છે.

5. કુશળતા: કુશળતા એ કોઈ પણ કાર્ય અથવા કાર્યક્ષેત્રમાં પારંગતા છે.

● બાળકો સાથે કામ કરતી વખતે જરૂરી કુશળતાઓ:

- સંવેદનશીલતા (Empathy)
- સંવાદ કૌશલ્ય (Communication Skills)
- સર્જનાત્મકતા (Creativity)
- સંઘર્ષ નિવારણ (Conflict Resolution)
- સંશોધન અને વિશ્લેષણ કુશળતા (ઇલક્રફ્ટએઈક્રફ્ટ ઊઈક્રફ્ટ)

6. નિવારણ: નિવારણ એ સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે લીધેલા પગલાં અથવા પ્રક્રિયાઓ છે.

● બાળકોની સમસ્યાઓ માટે નિવારણના ઉપાય:

- કુપોષણ માટે પોષણલક્ષી યોજનાઓ.
- શૈક્ષણિક મુશ્કેલીઓ માટે ટ્યુટોરિયલ અને સહાયક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો.
- શોષણથી બચાવવા માટે કડક કાયદાઓ અને જાગૃતિ અભિયાન.
- કાઉન્સેલિંગ અને થેરાપી દ્વારા ભાવનાત્મક તાણ દૂર કરવું.

6.8 સંદર્ભસૂચિ

1. “Children and Social Work: An Introduction” રિચર્ડ સાઉથવેઈ- પ્રકાશન: પાલીગ્રેવ મેકમિલન.
2. “The Social Work with Children and Families- પેમેલા સ્ટીવન્સ પ્રકાશન: હેંગમેન.
3. “Child Welfare and Social Work: Perspectives from Around the World” મારો સિમ્સ - પ્રકાશન: રાઉટલેજ
4. “Social Work and Children: A Critical Introduction” શાર્લોટ વોડ-પ્રકાશન: પોડી
5. “બાળકો અને સમાજ કાર્ય” – લેખક: કમલાબેન પટેલ- સમ્રાટ પ્રકાશન.
6. “બાળકલ્યાણ અને સમાજ કાર્ય” – લેખક: ડૉ. પી. એચ. પટેલ - નવકાર પ્રકાશન.
7. “બાળકોના મનોભાવ અને સમાજ કાર્ય” – લેખક: મીનાબેન શાહ, પ્રકાશક: મેઘધનુષ્ય પ્રકાશન.

: માળખું:-

- 7.0 હેતુઓ
- 7.1 પ્રસ્તાવના
- 7.2 યુવાવસ્થાની વિભાવના
- 7.3 સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયા
- 7.4 માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયા
- 7.5 યુવાવસ્થામાં આવતા પડકારો
- 7.6 સારાંશ
- 7.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 7.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 7.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 7.10 સંદર્ભસુચિ

7.0. હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- યુવાવસ્થાની વિભાવના વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયાની સમજૂતી મેળવશો.
- માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયા જાણી શકશો.
- યુવાવસ્થામાં આવતા પડકારો વિશે ચર્ચા કરી શકશો.

7.1 પ્રસ્તાવના

યુવાવસ્થા એ માનવ જીવનનું એક અત્યંત ગતિશીલ અને પરિવર્તનશીલ તબક્કો છે. આ અવસ્થામાં વ્યક્તિ શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક રીતે નોંધપાત્ર પરિવર્તનો અનુભવે છે. યુવાવસ્થા એ બાળપણ અને પ્રૌઢાવસ્થા વચ્ચેનો એક સંક્રમણકાળ છે, જ્યાં વ્યક્તિ પોતાની ઓળખ શોધવા, સ્વતંત્રતા મેળવવા અને પોતાના ભવિષ્ય માટે નિર્ણયો લેવાનો પ્રયાસ કરે છે. સામાજિક વિકાસના સંદર્ભમાં, યુવાવસ્થામાં વ્યક્તિઓ પોતાના સમાજમાં પોતાનું સ્થાન શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેઓ નવા મિત્રો બનાવે છે, સમૂહોમાં જોડાય છે અને સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ કરવાનું શીખે છે. આ દરમિયાન, તેઓ પોતાની ઓળખને સમજવા અને વિકસાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. યુવાવસ્થામાં, વ્યક્તિઓ પોતાના માતા-પિતા અને અન્ય પુખ્ત વયના લોકોથી સ્વતંત્ર બનવાનો પ્રયાસ કરે છે અને પોતાના નિર્ણયો લેવા માંડે છે. આ પ્રક્રિયામાં ઘણીવાર સંઘર્ષ અને તકરાર થઈ શકે છે. માનસિક વિકાસના સંદર્ભમાં, યુવાવસ્થામાં વ્યક્તિઓનું મન ખૂબ જ સક્રિય હોય છે. તેઓ નવી વસ્તુઓ શીખવા, નવા વિચારો વિકસાવવા અને પોતાના વિશ્વ દૃષ્ટિકોણને વિસ્તારવા માટે ઉત્સુક હોય છે. આ દરમિયાન, તેઓ પોતાની ઓળખ શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે અને પોતાના ભવિષ્ય માટે ધ્યેય નક્કી કરે છે.

યુવાવસ્થામાં, વ્યક્તિઓ ઘણીવાર અસ્થિર ભાવનાઓ અનુભવે છે, જેમ કે આનંદ, ઉદાસી, ગુસ્સો અને ભય.

યુવાવસ્થામાં થતા સામાજિક અને માનસિક વિકાસ પર ઘણા બધા પરિબળો અસર કરે છે, જેમ કે પરિવાર, શાળા, સમુદાય, મિત્રો, સંસ્કૃતિ અને માધ્યમો. આ પરિબળો યુવાવસ્થામાં વ્યક્તિઓના વિકાસને સકારાત્મક અથવા નકારાત્મક રીતે પ્રભાવિત કરી શકે છે. સમાજમાં યુવાવસ્થા એ એક મત્ત્વપૂર્ણ તબક્કો છે. આ તબક્કામાં વ્યક્તિઓ પોતાના ભવિષ્ય માટે નિર્ણયો લે છે અને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદાર બનવાની તૈયારી કરે છે. યુવાવસ્થામાં થતા વિકાસને સમજવું અને યુવાનોને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું એ સમાજ માટે ખૂબ જ મત્ત્વપૂર્ણ છે.

7.2 યુવાવસ્થાની વિભાવના

વીસ વર્ષથી ચાલીસ વર્ષ સુધીની આ અવસ્થામાં વ્યક્તિ વ્યવસાય અને લગ્નજીવનમાં સુમેળ સાધી સ્થિરતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની સુષુપ્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરીને સિદ્ધિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતાના વિવિધ શોખ વિકસાવે છે. વિવિધ ક્લબો કે મંડળોનું સભ્યપદ મેળવીને સામાજિક સંબંધો વિકસાવે છે.

યુનાઈટેડ નેશન્સ આશરે 12 થી 24 વર્ષની વય વચ્ચેની વ્યક્તિઓ તરીકે યુવાનોને વ્યાખ્યાયિત કરે છે, આ શ્રેણીના આધારે યુએનના તમામ આંકડાઓ સાથે, યુએન આ આંકડાઓના સ્ત્રોત તરીકે શિક્ષણને જણાવે છે. યુએન એ પણ માન્યતા આપે છે કે આ 18-30 જેવા સભ્ય દેશો દ્વારા સૂચિબદ્ધ અન્ય વય જૂથો માટે પૂર્વગ્રહ વિના બદલાય છે. યુએનની અંદર જ એક ઉપયોગી તફાવત કિશોરો (એટલે કે 13 અને 19 વર્ષની વચ્ચેના લોકો) અને યુવાન વયસ્કો (20 અને 24 વર્ષની વચ્ચેના) વચ્ચે કરી શકાય છે. આંકડાકીય અભિગમો પર થોડી એકરૂપતા લાદવાનો પ્રયાસ કરતી વખતે, યુએન તેના પોતાના કાયદાઓમાં અભિગમો વચ્ચેના વિરોધાભાસથી વાકેફ છે. તેથી, 15-24ની વ્યાખ્યા (1981માં રજૂ કરાયેલ) હેઠળ બાળકોને (12 વર્ષ અને તેનાથી ઓછી ઉંમરના) તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે જ્યારે 1979ના બાળ અધિકારો પરના કન્વેન્શન હેઠળ, 18 વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકોને બાળકો તરીકે ગણવામાં આવે છે.

હિલગાર્ડ અને એટકિન્સન જણાવે છે કે માનવીના વિકાસને નિયંત્રિત કરતાં બે પરિબળો છે : (1) અનુવંશ કે વારસો (heredity) અને (2) પર્યાવરણ કે વાતાવરણ (environment). જન્મ સમયે બાળક માતાપિતા તરફથી જે કોઈ જૈવ કે શારીરિક લક્ષણો લઈને આવે છે તેને અનુવંશ કે વારસો કહેવાય અને જન્મ પછી થતા વિવિધ અનુભવો તે પર્યાવરણ કે વાતાવરણ. વિકાસમાં પરિપક્વતા અને શિક્ષણ મત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આનુવંશિક લક્ષણો અનુભવની મદદ વગર આપમેળે ક્રમિક રીતે પ્રગટ થાય તેને પરિપક્વતા કહેવાય છે.

7.3 સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયા

સામાજિક વિકાસ એટલે સમાજનાં ધોરણો અને પ્રશાલિકાઓને અનુરૂપ વર્તનનો વિકાસ તેમજ સમાજનાં અન્ય સભ્યો સાથે સુમેળભર્યા સંબંધોનો વિકાસ. એરિક્સન અને અન્ય મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે બાળકનો સામાજિક વિકાસ તેની જરૂરિયાતો કેવી રીતે સંતોષાય છે તેના પર આધારિત છે. બાળકની જરૂરિયાતો સંતોષવામાં સામાન્ય રીતે માતાપિતા કે અન્ય કુટુંબીજનો કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. પરંતુ તેમની

ગેરહાજરીમાં કે તેમનું અસ્તિત્વ ન હોય ત્યારે અન્ય કોઈ કેન્દ્રસ્થાને હોઈ શકે. માતાપિતા, ભાંડુઓ, મિત્રો વગેરે સાથેની આંતરક્રિયાને લીધે વિભિન્ન ઉંમરે સહકારની ભાવના, સ્પર્ધા, અનુરાગ, વર્યસૂ સ્થાપવાની વૃત્તિ, તાદાત્મ્ય વગેરે જેવાં સામાજિક વર્તનનો વિકાસ થાય છે અને બાળક જુદાં જુદાં ભૂમિકાવર્તનો શીખે છે. તરુણાવસ્થા અને તે પછીના સમયમાં વ્યક્તિ સામાજિક કાર્યોમાં ભાગ લે છે અને લોકોની પ્રશંસા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જવાબદારીની ભાવના વિકસે છે.

સામાજિક અવસ્થાઓનો સિદ્ધાંત ફોઈડના ખ્યાલો પર આધારિત છે. પરંતુ તેમણે જાતીયતા કરતાં વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેની આંતરક્રિયાને વધારે મત્ત્વ આપ્યું છે. તેમણે વ્યક્તિત્વ-વિકાસની આઠ અવસ્થાઓ વર્ણવી છે :

- (1) મુખકેન્દ્રી અવસ્થા.
- (2) ગુદાકેન્દ્રી અવસ્થા.
- (3) જનનેન્દ્રિયકેન્દ્રી અવસ્થા.
- (4) સુષુપ્ત અવસ્થા.
- (5) સજાતીય આકર્ષણની અવસ્થા.
- (6) વિજાતીય આકર્ષણની અવસ્થા.
- (7) પરિણીત જીવન અને કુટુંબજીવન.
- (8) પુખ્ત અવસ્થા.

એરિક્સન જણાવે છે કે જીવનના દરેક તબક્કામાં નવા નવા સામાજિક સંબંધો બંધાય છે અને નવી નવી સમસ્યાઓ આવે છે. તેમણે આ દરેક અવસ્થાના સામાજિક સંબંધો અને તેનાં પરિણામોનું વિશ્લેષણ કર્યું છે.

❖ વિકાસ – જીવન પર્યતની પ્રક્રિયા :

વિકાસ એ ગર્ભાધાનથી જીવનના અંત સુધી ચાલતી પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયામાં શારીરિક, માનસિક, સામાજિક એમ અનેક પાસાં સમાયેલાં છે. પુખ્તવય સુધીમાં વિકાસનો દર ખૂબ જ ઝડપી તેમજ પ્રગટ લક્ષણોવાળો હોય છે. પ્રૌઢ વય સુધીમાં લગ્ન અને વ્યવસાયનાં સમાયોજનો તેમજ સંઘર્ષો, માતૃત્વ કે પિતૃત્વની જવાબદારીઓ, સામાજિક જવાબદારીઓ, વ્યાવસાયિક કૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરવા પાછળના તનાવો, કેટલાક રોગો વગેરે વ્યક્તિના જીવનવિકાસની ગતિને મંદ પાડે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં તંદુરસ્તીની સમસ્યાઓ, સમાયોજન સાધવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ અને તેને કારણે પેદા થતા સંઘર્ષો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

અમેરિકન સાયકોલોજિકલ એસોસિએશન (2002) એ કિશોરાવસ્થાના વિકાસ પર એક મુખ્ય અહેવાલ પ્રકાશિત કર્યો. આ અહેવાલમાં, કિશોરોના સામાજિક વિકાસની પાંચ ક્ષેત્રોમાં ચર્ચા કરવામાં આવી હતી:

1. પીઅર સંબંધો (ડેટિંગ અને જાતીય વર્તન સહિત)

કિશોરોના જીવનમાં પીઅર સંબંધો એટલે કે સાથીદારો સાથેના સંબંધો ખૂબ જ મત્ત્વના હોય છે. આ સંબંધો કિશોરોને પોતાની ઓળખ બનાવવા, નવા અનુભવો મેળવવા અને સામાજિક કુશળતા

વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. પીઅર સંબંધો કિશોરોને સારા કે ખરાબ બંને પ્રકારના પ્રભાવ આપી શકે છે. પીઅર સંબંધો કિશોરોને આત્મવિશ્વાસ વધારવા, સહકારની ભાવના વિકસાવવા અને નવી વસ્તુઓ શીખવામાં મદદ કરી શકે છે. સારા સાથીદારો કિશોરોને સકારાત્મક દિશામાં આગળ વધવા માટે પ્રેરિત કરી શકે છે. જો કિશોરો ખોટા સાથીદારોની સાથે સંગત રાખે તો તેઓ ખરાબ આદતો અને વર્તન અપનાવી શકે છે. જેમ કે, ધૂમ્રપાન, દારૂ પીવું, નશીલા પદાર્થોનો ઉપયોગ, વગેરે.

કિશોરાવસ્થામાં ડેટિંગ એ એક સામાન્ય બાબત છે. ડેટિંગ કિશોરોને વિરોધી લિંગના લોકો સાથેના સંબંધો વિશે શીખવામાં મદદ કરે છે. ડેટિંગ કિશોરોને આત્મવિશ્વાસ વધારવા, સામાજિક કુશળતા વિકસાવવા અને રોમેન્ટિક સંબંધો વિશે જાણવામાં મદદ કરી શકે છે. જો કે, ડેટિંગના કેટલાક નકારાત્મક પાસાઓ પણ હોઈ શકે છે. જેમ કે, પ્રેમમાં નિરાશ થવું, શારીરિક સંબંધોમાં સામેલ થવું, વગેરે. કિશોરાવસ્થામાં જાતીય વર્તન એ એક જટિલ મુદ્દો છે. કિશોરો શારીરિક અને ભાવનાત્મક રીતે ઝડપથી વિકસિત થાય છે અને તેમને જાતીયતા વિશે ઘણા પ્રશ્નો હોય છે. કિશોરોને જાતીયતા વિશે સાચી માહિતી આપવી ખૂબ જ મત્વપૂર્ણ છે. જેથી તેઓ જાતીય રીતે સુરક્ષિત રહે અને અનિચ્છિત ગર્ભાવસ્થા અને યૌન રોગોથી બચી શકે.

2. કૌટુંબિક સંબંધો :

કિશોરાવસ્થામાં કૌટુંબિક સંબંધોમાં કેટલાક સામાન્ય ફેરફારો જોવા મળે છે. કિશોરો પોતાને સ્વતંત્ર માનવા લાગે છે અને તેઓ પોતાના માતા-પિતાના નિયમો અને નિર્ણયોને પડકારવા લાગે છે. આના કારણે કૌટુંબિક વાતાવરણમાં તણાવ વધી શકે છે. કિશોરો મિત્રો સાથે વધુ સમય વિતાવવાનું શરૂ કરે છે અને પરિવાર કરતાં મિત્રોને વધુ મત્વ આપવા લાગે છે. આનાથી કિશોરો અને તેમના માતા-પિતા વચ્ચે અંતર વધી શકે છે. કૌટુંબિક સંબંધોના આ ફેરફારો કિશોરોના સામાજિક વિકાસ માટે મત્વપૂર્ણ છે. આ દરમિયાન કિશોરો પોતાની ઓળખ સ્થાપિત કરે છે અને સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ આ દરમિયાન માતા-પિતાનું માર્ગદર્શન અને સમર્થન ખૂબ જ જરૂરી છે. માતા-પિતાએ કિશોરોને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ પરંતુ સાથે સાથે તેમને મર્યાદાઓ પણ સમજાવવી જોઈએ. કિશોરો અને માતા-પિતા વચ્ચે સારા સંબંધો જાળવવા માટે સંચાર ખૂબ જ મત્વનો છે. માતા-પિતાએ કિશોરો સાથે ખુલ્લા મને વાત કરવી જોઈએ અને તેમની લાગણીઓને સમજવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. કિશોરોને પણ પોતાની લાગણીઓને ખુલ્લેઆમ વ્યક્ત કરવી જોઈએ. કૌટુંબિક સંબંધો કિશોરોના ભાવિ વિકાસ માટે ખૂબ જ મત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સારા કૌટુંબિક સંબંધો કિશોરોને આત્મવિશ્વાસ, આત્મસન્માન અને સકારાત્મક વલણ વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. આથી, માતા-પિતાએ કિશોરો સાથે સારા સંબંધો જાળવવા માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

3. શાળા

શાળા એ કિશોરો માટે એક સામાજિક વાતાવરણ છે જ્યાં તેઓ વિવિધ લોકો સાથે સંપર્કમાં આવે છે અને સંબંધો સ્થાપિત કરે છે. શિક્ષકો, સાથીદારો અને અન્ય સ્ટાફ સાથેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા દ્વારા કિશોરો સામાજિક કુશળતા વિકસાવે છે. તેઓ સહકાર, સંચાર, સમસ્યા હલ કરવા અને સંઘર્ષનું સંચાલન કરવા જેવી કુશળતા શીખે છે. શાળામાં વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ગ્રુપ પ્રોજેક્ટ્સ, ક્લબ્સ, સ્પર્ધાઓ અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો દ્વારા કિશોરોને સહકાર અને ટીમવર્ક શીખવા મળે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તેઓ પોતાની અંદરની નેતૃત્વની કુશળતાને પણ વિકસાવી શકે છે. શાળામાં કિશોરોને

વિવિધ સંસ્કૃતિઓ અને વિચારધારાઓ સાથે પરિચિત થવાની તક મળે છે. આનાથી તેમની સહનશીલતા અને સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ વધે છે. શાળામાં વિવિધ પ્રકારના લોકો સાથે વાતચીત કરવાથી કિશોરોને વિવિધ દ્રષ્ટિકોણ સમજવામાં મદદ મળે છે અને તેઓ વધુ ખુલ્લા મનના બને છે. શાળા એ કિશોરોને સામાજિક ન્યાય અને જવાબદારીના મત્ત્વ વિશે શીખવવા માટેનું એક મંચ પણ છે. શાળાઓમાં સમાજસેવાના કાર્યક્રમો, પર્યાવરણ સંરક્ષણના પ્રોજેક્ટ્સ અને અન્ય સમાજલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કિશોરોને સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી નિભાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.

શાળામાં શિક્ષકોની ભૂમિકા પણ ખૂબ જ મત્ત્વની છે. શિક્ષકો કિશોરોના માર્ગદર્શક અને મિત્ર બનીને તેમના સામાજિક વિકાસમાં મત્ત્વનું યોગદાન આપી શકે છે. શિક્ષકો કિશોરોને તેમની શક્તિઓ અને કુશળતાને ઓળખવામાં મદદ કરી શકે છે અને તેમને તેમના લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે. જો કે, શાળા એ કિશોરોના સામાજિક વિકાસ માટેનું એકમાત્ર સ્થળ નથી. પરિવાર, સમુદાય અને મિત્રો પણ કિશોરોના સામાજિક વિકાસમાં મત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ શાળા એ એક સંસ્થિત વાતાવરણ છે જ્યાં કિશોરોને વિવિધ પ્રકારના અનુભવો મળે છે અને તેમનો સર્વાંગી વિકાસ થાય છે.

4. કાર્ય

કિશોરો આ સમયગાળા દરમિયાન પોતાની ઓળખ શોધવા, ભવિષ્યના લક્ષ્યો નક્કી કરવા અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટેના માર્ગો શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં વ્યવસાય અને કાર્ય એક મત્ત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે. કિશોરોના વ્યવસાયિક વિકાસમાં તેઓ કયા કાર્યમાં રસ ધરાવે છે, તેમની શક્તિઓ અને કૌશલ્યો શું છે, તેમના મૂલ્યો શું છે અને તેઓ ભવિષ્યમાં શું બનવા માંગે છે તેવા પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. આ દરમિયાન તેઓ વિવિધ વ્યવસાયો વિશે જાણે છે, તેમની સાથે સંકળાયેલા અભ્યાસ અને તાલીમ વિશે જાણે છે અને તેમના માટે આયોજન કરવાનું શરૂ કરે છે.

❖ કિશોરોના વ્યવસાય અને કાર્યને લગતા સામાજિક વિકાસના મુખ્ય ક્ષેત્રો નીચે મુજબ છે:

- I. **આત્મજ્ઞાન:** કિશોરો પોતાની શક્તિઓ, કૌશલ્યો, રુચિઓ અને મૂલ્યોને સમજવાનું શરૂ કરે છે. આ તેમને પોતાના માટે યોગ્ય વ્યવસાય પસંદ કરવામાં મદદ કરે છે.
- II. **ભવિષ્યની યોજના:** કિશોરો ભવિષ્યમાં શું બનવા માંગે છે તે નક્કી કરે છે અને તેના માટે આયોજન કરવાનું શરૂ કરે છે. આમાં શૈક્ષણિક યોજનાઓ, કારકિર્દી કાઉન્સેલિંગ અને વ્યવસાયિક તાલીમનો સમાવેશ થાય છે.
- III. **સમાજ સાથેનું જોડાણ:** કિશોરો વિવિધ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ સાથે વાતચીત કરે છે જેમ કે શિક્ષકો, માર્ગદર્શકો, નોકરીદાતાઓ અને અન્ય વ્યાવસાયિકો. આ તેમને વ્યવસાયિક વિશ્વ વિશે વધુ જાણવામાં મદદ કરે છે.
- IV. **પ્રાયોગિક અનુભવ:** કિશોરો વિવિધ પ્રકારના કાર્ય અનુભવો મેળવે છે જેમ કે ઈન્ટર્નશિપ, સમર જોબ્સ અને વોલન્ટિયરિંગ. આ તેમને વિવિધ કાર્યક્ષેત્રો વિશે જાણવા અને પોતાની કુશળતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.
- V. **સંકટો અને પડકારો:** કિશોરોને વ્યવસાય અને કાર્યને લગતા અનેક સંકટો અને પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે જેમ કે કારકિર્દી પસંદ કરવામાં મુશ્કેલી, શૈક્ષણિક દબાણ અને આર્થિક મુશ્કેલીઓ.

VI. સામાજિક સમર્થન: કિશોરોને પરિવાર, મિત્રો અને શિક્ષકો તરફથી સકારાત્મક સમર્થન મળવું ખૂબ જ મત્વનું છે. આ તેમને પોતાના લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે.

સમાજકાર્યકરો કિશોરોના વ્યવસાયિક વિકાસમાં મત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ કિશોરોને આત્મજ્ઞાન વિકસાવવા, ભવિષ્યની યોજના બનાવવા, સંસાધનો શોધવા અને સંકટોનો સામનો કરવામાં મદદ કરે છે. સમાજકાર્યકરો કિશોરોને કારકિર્દી કાઉન્સેલિંગ, વ્યવસાયિક તાલીમ અને અન્ય સંબંધિત સેવાઓ પણ પૂરી પાડે છે.

5. સમુદાય

સમુદાય એ કિશોરો માટે એક એવું માધ્યમ છે જ્યાં તેઓ પોતાને અન્ય લોકો સાથે જોડી શકે, નવા કૌશલ્યો શીખી શકે અને પોતાની ઓળખ બનાવી શકે. સમુદાય કિશોરોને વિવિધ પ્રકારની સુવિધાઓ પૂરી પાડે છે જેમ કે શાળાઓ, ક્લબો, રમતગમતના મેદાનો, લાયબ્રેરીઓ વગેરે. આ સુવિધાઓ કિશોરોને શારીરિક અને માનસિક રીતે સક્રિય રહેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. સમુદાયમાં વિવિધ પ્રકારના લોકો હોય છે જેમ કે શિક્ષકો, કોચ, સમાજ સેવકો વગેરે. આ લોકો કિશોરોને માર્ગદર્શન આપી શકે છે અને તેમના વિકાસમાં મદદ કરી શકે છે. સમુદાય કિશોરોને સમાજ સેવા જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની તક પણ પૂરી પાડે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કિશોરો સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી નિભાવવાનું શીખે છે અને તેમનામાં સહકાર અને સહઅસ્તિત્વની ભાવના વિકસે છે. સમુદાયમાં વિવિધ પ્રકારના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે જેમાં કિશોરો ભાગ લઈને પોતાની સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓ વિશે જાણી શકે છે. સમુદાય કિશોરોને તેમની રુચિઓ અને કુશળતા અનુસાર વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની તક પણ પૂરી પાડે છે. જેમ કે, કોઈ કિશોરને ગાવાનું પસંદ હોય તો તે સમુદાયમાં ગાયન વર્ગમાં જોડાઈ શકે છે. અથવા કોઈ કિશોરને રમતગમત ગમતી હોય તો તે સમુદાયમાં રમતગમતના ક્લબમાં જોડાઈ શકે છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કિશોરોના આત્મવિશ્વાસને વધારવામાં મદદ કરે છે અને તેમને સફળ થવા માટે પ્રેરિત કરે છે. જો કે, સમુદાય કિશોરો માટે હંમેશા સકારાત્મક વાતાવરણ પૂરું પાડતું નથી. કેટલાક કિશોરો સમુદાયમાં ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થઈ જાય છે અથવા ખરાબ સંગતમાં પડી જાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સમુદાયના વડીલો, શિક્ષકો અને સમાજ સેવકોએ કિશોરોને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું જરૂરી છે.

7.4 માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયા

કિશોરાવસ્થા એ જીવનનો એક અત્યંત મત્વપૂર્ણ અને ઝડપી પરિવર્તનનો સમયગાળો છે. શારીરિક પરિવર્તનોની સાથે, કિશોરોમાં માનસિક વિકાસ પણ ઝડપથી થાય છે. આ દરમિયાન તેમના વિચારો, લાગણીઓ અને વર્તનમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો જોવા મળે છે. નીચેના દસ મુખ્ય ઘટકો કિશોરાવસ્થામાં માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયાને વ્યાખ્યાયિત કરે છે:

1 પરિપક્વ વિચાર: કિશોરોમાં અમૂર્ત વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે. તેઓ હવે માત્ર ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓને જ નહીં, પરંતુ સિદ્ધાંતો, સંકલ્પનાઓ અને અમૂર્ત વિચારોને પણ સમજવા અને વિશ્લેષણ કરવા સક્ષમ બને છે. તેઓ ભવિષ્યની કલ્પના કરી શકે છે અને લાંબા ગાળાના લક્ષ્યો નક્કી કરી શકે છે.

2. **આત્મ-અન્વેષણ:** કિશોરાવસ્થા એ આત્મ-અન્વેષણનો સમયગાળો છે. કિશોરો પોતાના વિશે ઘણા પ્રશ્નો પૂછે છે - તેઓ કોણ છે, તેઓ શું કરવા માંગે છે, તેમનું જીવનનું લક્ષ્ય શું છે. તેઓ પોતાની અોળખ શોધવા માટે સતત પ્રયત્નો કરે છે.
3. **સામાજિક સંબંધોનો વિકાસ:** કિશોરોમાં સામાજિક સંબંધોનો વિકાસ ઝડપથી થાય છે. તેઓ પોતાના પરિવાર, મિત્રો અને અન્ય સામાજિક જૂથો સાથેના સંબંધોને વધુ ઊંડા અને જટિલ બનાવે છે. તેઓ પોતાના સાથીદારોના મંતવ્યો અને અભિપ્રાયોને વધુ મત્ત્વ આપવા લાગે છે.
4. **લાગણીઓનો તોફાન:** કિશોરાવસ્થાને ઘણીવાર 'લાગણીઓનો તોફાન' કહેવામાં આવે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન કિશોરોની લાગણીઓમાં ઘણો વધઘટ થાય છે. તેઓ ખુશીથી ઉદાસી, ઉત્સાહથી ગુસ્સો, પ્રેમથી દ્રેષ જેવી લાગણીઓનો અનુભવ કરે છે.
5. **જોખમ લેવાની વૃત્તિ:** કિશોરોમાં જોખમ લેવાની વૃત્તિ વધે છે. તેઓ નવા અનુભવો અજમાવવા અને નવી વસ્તુઓ શીખવા માટે ઉત્સુક હોય છે. જો કે, આ જોખમ લેવાની વૃત્તિ ઘણીવાર ખતરનાક પરિણામો તરફ દોરી શકે છે.
6. **વિરોધાભાસી વર્તન:** કિશોરોનું વર્તન ઘણીવાર વિરોધાભાસી હોય છે. તેઓ એક જ સમયે સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે અને પરિવારની સલામતીની ઇચ્છા રાખે છે. તેઓ પોતાના મંતવ્યો વ્યક્ત કરવા માંગે છે પરંતુ તે જ સમયે પોતાના માતા-પિતાના અભિપ્રાયોનું સન્માન પણ કરે છે.
7. **નૈતિક વિકાસ:** કિશોરાવસ્થા દરમિયાન કિશોરોમાં નૈતિક વિકાસ થાય છે. તેઓ સારું અને ખરાબ વચ્ચેનો તફાવત સમજવા લાગે છે અને પોતાના નૈતિક મૂલ્યો વિકસાવે છે.
8. **સામાજિક દબાણ:** કિશોરો પર સામાજિક દબાણ વધે છે. તેઓ પોતાના સાથીદારો દ્વારા સ્વીકૃત થવા માટે ઘણું બધું કરે છે. આ સામાજિક દબાણ ઘણીવાર તેમના વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે.
9. **માદક દ્રવ્યોનો દુરુપયોગ:** કેટલાક કિશોરો માદક દ્રવ્યોનો દુરુપયોગ કરવા લાગે છે. આમાં ધૂમ્રપાન, દારૂ પીવું અને અન્ય નશીલા પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે.
10. **માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ:** કેટલાક કિશોરો માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે. જેમ કે, ડિપ્રેશન, ચિંતા, આત્મહત્યાના વિચારો વગેરે.

કિશોરાવસ્થા એ એક જટિલ અને પડકારજનક સમયગાળો છે. માતા-પિતા, શિક્ષકો અને સમાજકાર્યકરોએ કિશોરોને સમજવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ અને તેમને માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ જેથી તેઓ આ સમયગાળાને સફળતાપૂર્વક પાર કરી શકે.

7.5 યુવાવસ્થામાં આવતા પડકારો

યુવાવસ્થા એ જીવનનો એક એવો તબક્કો છે જ્યાં વ્યક્તિમાં શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક રીતે ઘણા બધા ફેરફારો થાય છે. આ ફેરફારો સાથે યુવાનોને અનેક પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે.

1. શૈક્ષણિક દબાણ: આજના સ્પર્ધાત્મક જમાનામાં યુવાનો પર શૈક્ષણિક દબાણ ખૂબ વધી ગયું છે. સારા માર્ક્સ મેળવવા અને સારી કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવાની ચિંતા યુવાનોને તણાવમાં મૂકે છે.
2. કારકિર્દી પસંદગી: યુવાવસ્થામાં કારકિર્દી પસંદ કરવી એ એક મત્વનો નિર્ણય હોય છે. કઈ કારકિર્દી પસંદ કરવી, કઈ ક્ષેત્રમાં આગળ વધવું, જેવા પ્રશ્નો યુવાનોને મૂંઝવે છે.
3. સામાજિક દબાણ: સોશિયલ મીડિયા અને મિત્રોના દબાણને કારણે યુવાનોમાં ઓળખની ઝંખના વધે છે. તેઓ અન્ય લોકોની જેમ બનવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેના કારણે તેઓ પોતાની ઓળખ ગુમાવી બેસે છે.
4. પ્રેમ સંબંધો: યુવાવસ્થામાં પ્રેમ સંબંધો એક મત્વનો ભાગ હોય છે. પરંતુ આ સંબંધોમાં ઉતાર-ચઢાવ આવવા સ્વાભાવિક છે. પ્રેમમાં નિષ્ફળતા, તૂટેલા હૃદય જેવી સમસ્યાઓ યુવાનોને માનસિક રીતે તોડી શકે છે.
5. માદક દ્રવ્યોનું સેવન: યુવાનો ઘણીવાર માદક દ્રવ્યોના સેવન જેવા ખોટા માર્ગે જતા હોય છે. પીઅર પ્રેશર, ઉત્સુકતા અને તણાવ જેવા કારણોસર તેઓ આવા નશાખોર પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે.
6. આર્થિક સમસ્યાઓ: ઘણા યુવાનો પર આર્થિક બોજ હોય છે. કોલેજના ફી, રહેવા-ખાવાનો ખર્ચ, વગેરે જેવા ખર્ચો પૂરા કરવા માટે તેમને પાર્ટ-ટાઈમ નોકરી કરવી પડે છે.
7. કૌટુંબિક સમસ્યાઓ: કૌટુંબિક ક્લેશ, માતા-પિતા સાથેના મતભેદ જેવી સમસ્યાઓ યુવાનોને માનસિક તણાવ આપે છે.
8. ભવિષ્યની અનિશ્ચિતતા: ભવિષ્યમાં શું કરવું, કઈ દિશામાં આગળ વધવું, જેવા પ્રશ્નો યુવાનોને ચિંતિત કરે છે.
9. શારીરિક ફેરફારો: યુવાવસ્થામાં શારીરિક ફેરફારો થવા સાથે શરીરમાં હોર્મોનલ અસંતુલન થાય છે. આના કારણે યુવાનોમાં મૂડ સ્વિંગ્સ, ચિંતા અને તણાવ જેવી સમસ્યાઓ ઉદભવી શકે છે.
10. સાઈબર બુલિંગ: સોશિયલ મીડિયાના વ્યાપક ઉપયોગને કારણે યુવાનો સાઈબર બુલિંગનો શિકાર બને છે. આનાથી યુવાનોમાં આત્મવિશ્વાસ ઘટે છે અને તેઓ માનસિક રીતે તૂટી જાય છે.

યુવાવસ્થા એ જીવનનો એક મત્વનો તબક્કો છે. આ તબક્કામાં આવતા પડકારોનો સામનો કરવા માટે યુવાનોને માર્ગદર્શન અને સમર્થનની જરૂર હોય છે. માતા-પિતા, શિક્ષકો અને સમાજ મળીને યુવાનોને આ પડકારોનો સામનો કરવામાં મદદ કરવી જોઈએ.

7.6 સારાંશ

યુવાવસ્થા એ માનવ જીવનનું એક અત્યંત મત્વનું અને ગતિશીલ તબક્કો છે. આ તબક્કા દરમિયાન વ્યક્તિમાં શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક રીતે નોંધપાત્ર ફેરફારો થાય છે. આ ફેરફારો વ્યક્તિના ભવિષ્યના વિકાસને આકાર આપવામાં મત્વનો ભાગ ભજવે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તેમના વિકાસમાં મદદ કરી શકે છે. તેઓ યુવાનોને સાંભળી શકે છે, તેમની સમસ્યાઓ સમજી શકે છે અને તેમને ઉકેલો શોધવામાં મદદ કરી શકે છે. તેઓ યુવાનોને કૌશલ્ય વિકાસ, કારકિર્દી

માર્ગદર્શન અને સંબંધો બાંધવામાં મદદ કરી શકે છે. યુવાનોને આ તબક્કામાં સમજણ અને માર્ગદર્શન આપવું ખૂબ જ જરૂરી છે.

7.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર લખો.

1. યુવાવસ્થાની વિભાવના વિશે માહિતી આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયા સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયા જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. યુવાવસ્થામાં આવતા પડકારો વિશે ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

- યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તરો આપો.

1. _____ આશરે 12 થી 24 વર્ષની વય વચ્ચેની વ્યક્તિઓ તરીકે યુવાનોને વ્યાખ્યાયિત કરે છે

- (અ) WHO (બ) યુનાઈટેડ નેશન્સ (ક) મરિયમ વેબસ્ટર
2. હિલગાર્ડ અને એટકિન્સન જણાવે છે કે માનવીના વિકાસને નિયંત્રિત કરતાં _____ પરિબળો છે.
- (અ) બે (બ) ચાર (ક) છ
3. _____ વ્યક્તિત્વ-વિકાસની આઠ અવસ્થાઓ વર્ણવી છે.
- (અ) વેબર (બ) માર્કસ (ક) ફોર્ડ
4. અમેરિકન સાયકોલોજિકલ એસોસિએશન (2002) એ કિશોરોના સામાજિક વિકાસની _____ ક્ષેત્રોમાં ચર્ચા કરવામાં આવી હતી
- (અ) એક (બ) પાંચ (ક) સાત
5. કિશોરોના વ્યવસાય અને કાર્યને લગતા સામાજિક વિકાસના મુખ્ય ક્ષેત્રો _____ છે.
- (અ) આત્મજ્ઞાન (બ) ભવિષ્યની યોજના (ક) ઉપર્યુક્ત બંને
6. _____ ઘટકો કિશોરાવસ્થામાં માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયાને વ્યાખ્યાયિત કરે છે.
- (અ) આત્મ-અન્વેષણ (બ) વિરોધાત્માસી વર્તન (ક) ઉપર્યુક્ત બંને

7.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

- યુવાવસ્થા (Adolescence)** : બાળપણ અને પ્રૌઢાવસ્થા વચ્ચેનો એક સંક્રમણકાલીન તબક્કો, જેમાં શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક પરિવર્તનો થાય છે.
- શારીરિક વિકાસ (Physical Development)** : શરીરના કદ, તાકાત અને શારીરિક ક્ષમતાઓમાં થતો વિકાસ.
- માનસિક વિકાસ (Cognitive Development)** : વિચારવાની, સમજવાની અને નિર્ણય લેવાની ક્ષમતામાં થતો વિકાસ.
- સામાજિક વિકાસ (Social Development)** : અન્ય લોકો સાથેના સંબંધો સ્થાપિત કરવા અને સમાજમાં પોતાનું સ્થાન શોધવાની પ્રક્રિયા.
- પરિવર્તન (Change)** : કોઈ વસ્તુ અથવા પરિસ્થિતિમાં થતો ફેરફાર. યુવાવસ્થામાં શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક પરિવર્તનો ઝડપથી થાય છે.
- ઓળખ (Identity)** : વ્યક્તિ પોતાને અન્ય લોકોથી અલગ કેવી રીતે ઓળખે છે તેની સમજ. યુવાવસ્થામાં ઓળખની શોધ એક મત્વપૂર્ણ કાર્ય છે.
- સ્વતંત્રતા (Independence)** : પોતાના નિર્ણયો લેવાની અને પોતાના પગ પર ઊભા રહેવાની ક્ષમતા.
- સંઘર્ષ (Conflict)** : વિરોધાત્માસી વિચારો અથવા લાગણીઓ વચ્ચેનો ટકરાવ. યુવાવસ્થામાં ઘણા પ્રકારના સંઘર્ષો થઈ શકે છે.
- સમાજીકરણ (Socialization)** : સમાજના નિયમો અને મૂલ્યોને અપનાવવાની પ્રક્રિયા.
- સમસ્યાઓ (Problems)** : યુવાવસ્થા દરમિયાન ઘણી પ્રકારની સમસ્યાઓ ઉદભવી શકે છે, જેમ કે શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ, સંબંધોની સમસ્યાઓ વગેરે.

7.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. (બ) યુનાઈટેડ નેશન્સ
2. (અ) બે
3. (ક) ફોઈડ
4. (બ) પાંચ
5. (ક) ઉપયુક્ત બંને
6. (ક) ઉપયુક્ત બંને

7.10 સંદર્ભસુચિ

1. મહેતા રેણુકા 'મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસ' ગુજરાતી ભાષાનો સર્વપ્રથમ વિશ્વકોશ (એન્સાઈક્લોપીડિયા) <https://gujarativishwakosh.org/મનોવૈજ્ઞાનિક-વિકાસ/>
2. Furlong, Andy (2013). Youth Studies: An Introduction. USA: Routledge. pp. 3–4. ISBN 978-0-415-56476-2.
3. Hall, Granville Stanley. 1904. “Adolescence: its psychology and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion and education.” New York: D. Applⁿon and Company.
4. Brewer, Marilyn B. 2003. “Optimal Distinctiveness, Social Identity, and the Self”. Handbook of Self and Identity, edited by Mark Leary and June P. Tangney. New York: Guilford Press, 480–491.

-: માળખું:-

8.0 હેતુઓ

8.1 પ્રસ્તાવના

8.2 યુવા કલ્યાણની પરભાષા

8.3 યુવાનો માટેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો

8.4 યુવા કલ્યાણમાં આવતા પડકારો

8.5 યુવા કલ્યાણમાં સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકા

8.6 સારાંશ

8.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

8.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

8.9 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ

8.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

8.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- યુવા કલ્યાણની પરભાષા જાણી શકશો.
- યુવાનો માટેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- યુવા કલ્યાણમાં આવતા પડકારોની સમજૂતી મેળવશો.
- યુવા કલ્યાણમાં સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકા વિશે ચર્ચા કરી શકશો.

8.1 પ્રસ્તાવના

યુવાનો એ દેશનું ભવિષ્ય છે. તેઓ નવીન વિચારો, ઉર્જા અને ક્ષમતાઓથી સભર હોય છે. આથી, યુવાનોને સશક્ત બનાવવા અને તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે સરકાર અને સમાજ બંનેએ સંયુક્ત પ્રયાસો કરવા જરૂરી છે. યુવાનો માટેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો એ આ દિશામાં એક મત્ત્વપૂર્ણ પગલું છે. યુવાનો માટેની નીતિઓમાં શિક્ષણ, રોજગાર, કૌશલ્ય વિકાસ, સ્વાસ્થ્ય, અને સમાજસેવા જેવા વિવિધ પાસાઓનો સમાવેશ થાય છે. શિક્ષણ એ યુવાનોના સર્વાંગી વિકાસનો પાયાનો પથ્થર છે. સરકારે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની સુલભતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે પ્રયાસો કરવા જોઈએ. આ ઉપરાંત, વોકેશનલ ટ્રેનિંગ અને સ્કિલ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ્સ દ્વારા યુવાનોને રોજગારયોગ્ય બનાવવા પર ભાર મૂકવો જોઈએ. રોજગાર એ યુવાનો માટે એક મત્ત્વપૂર્ણ પડકાર છે. સરકારે સ્ટાર્ટઅપ્સને પ્રોત્સાહન આપીને અને મુખ્યત્વે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકો સર્જીને આ સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવવા માટે કામ કરવું જોઈએ. આ ઉપરાંત, યુવાનોમાં ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પણ પગલાં લેવા જોઈએ. સ્વાસ્થ્ય એ યુવાનોના સર્વાંગી વિકાસ માટે એક અન્ય મત્ત્વપૂર્ણ પાસો છે. સરકારે

યુવાનોમાં સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે જાગૃતિ ફેલાવવા માટે અને સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓની સુલભતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે પ્રયાસો કરવા જોઈએ. આ ઉપરાંત, યુવાનોમાં નશાખોરી અને અન્ય સામાજિક બદીઓ સામે લડવા માટે જાગૃતિ ફેલાવવાની જરૂર છે. સમાજસેવા એ યુવાનોના સર્વાંગી વિકાસનો એક અન્ય મત્ત્વપૂર્ણ પાસો છે. સરકારે યુવાનોને સમાજસેવામાં સામેલ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. આ માટે, યુવા મંચો અને સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી શકાય છે.

8.2 યુવા કલ્યાણની પરભાષા

યુવા કલ્યાણમાં યુવાનોના સર્વાંગી વિકાસ, તેમના સશક્તિકરણ અને સમાજમાં તેમની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવાનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત, યુવા કલ્યાણને નીચેના રીતે પણ વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય:

- યુવા કલ્યાણ એ યુવાનોને તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા સુધી પહોંચવા માટે સશક્ત બનાવવાની એક પ્રક્રિયા છે જેમાં શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો સમાવેશ થાય છે.
- યુવા કલ્યાણ એ એક સામાજિક પ્રક્રિયા છે જેમાં સમાજના તમામ સભ્યોને યુવાનોના વિકાસમાં ભાગીદાર બનાવવામાં આવે છે જેમાં પરવાર, શાળા, સમુદાય અને સરકારનો સમાવેશ થાય છે.
- યુવા કલ્યાણ એ એક સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે જેમાં યુવાનોને તેમના અધિકારો અને જવાબદારીઓ વિશે જાગૃત કરવામાં આવે છે જેમાં લોકશાહી, સમાનતા અને ન્યાય જેવા મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે.
- યુવા કલ્યાણ એ એક સમાવેશી પ્રક્રિયા છે જેમાં તમામ યુવાનોને સમાન તક મળે જેમાં લિંગ, જાતિ, ધર્મ, વર્ગ અને અન્ય કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવને સ્થાન ન હોય.
- યુવા કલ્યાણ એ એક સુખી અને સ્વસ્થ સમાજ બનાવવા માટેનું એક મત્ત્વનું સાધન છે જેમાં યુવાનોને સમાજના વિકાસમાં સક્રિય ભાગીદાર બનાવવામાં આવે છે.

8.3 યુવાનો માટેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો

(1) આંતર રાજ્ય પ્રવાસ:- આપણા રાજ્યના યુવક - યુવતીઓ અન્ય રાજ્યના યુવક યુવતીઓ સાથે વિચાર-વિમર્શ કરે, જે તે રાજ્યના રીત-રીવાજો જાણે, જે તે પ્રદેશના ઐતિહાસિક, ભૌગોલીક સ્થળોની શૈક્ષણિક હેતુથી મુલાકાત લે, ત્યાંની સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય વગેરે પરીસ્થિતિનો અભ્યાસ કરે, સાથે સાથે પોતાના રાજ્યની વિશિષ્ટતા અંગેના ખ્યાલ આપે, આપણા રાજ્યના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો યોજે અને તે રીતે તેઓમાં રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના વિકસે તે માટે પ્રતિવર્ષ બે આંતર રાજ્ય પ્રવાસનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

આ યોજનામાં રાજ્ય કક્ષાની યુવા ઉત્સવ સ્પર્ધામાં નિયત કરવામાં આવેલ આઈટમોમાં 50 ની સંખ્યાની મર્યાદામાં પ્રથમ અને દ્વિતીય નંબરે વિજેતા થનાર સ્પર્ધકોને મોકલવામાં આવે છે. આયોજન સંચાલન અંગેનો તમામ ખર્ચ રાજ્ય સરકાર ભોગવે છે.

- (2) ગુજરાત ડુંગરાળ વિસ્તાર ભ્રમણ (ટ્રેકીંગ) કાર્યક્રમ:- ગુજરાતના કોઈપણ દુર્ગમ પહાડી વિસ્તારમાં / ડુંગરાળ વિસ્તારમાં દર વર્ષે 10 દિવસ માટે ભ્રમણ (ટ્રેકીંગ) કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવે છે.
- (3) આદિજાતિના યુવક-યુવતિઓ માટે ખડક ચઢાણ બેઝીક તાલીમ કોર્સ:- આદિજાતિના 14 થી 35 વર્ષના 100 યુવક-યુવતિઓ માટે 10 દિવસનો ખડક ચઢાણ બેઝીક તાલીમ કોર્સ પર્વતારોહણ તાલીમ સંસ્થા, માઉન્ટઆબુ / જુનાગઢ કેન્દ્ર ખાતે યોજવામાં આવે છે.
- (4) અનુસૂચિત જાતિના યુવક-યુવતિઓ માટે વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને યોગાસન તાલીમ શિબિર:- વર્ષ 2008-2009થી અનુસૂચિત જાતિના વધુ વસ્તી ધરાવતાં રાજ્યના 16 જિલ્લાઓના અનુસૂચિત જાતિના 15થી 35વર્ષના પસંદગી પામેલ 50 યુવક-યુવતિઓ માટે 7 દિવસ માટેનો વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને શારિરીક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે યોગાસન તાલીમ શિબિરો યોજવામાં આવે છે. જે વર્ષ 2011-2012ના વર્ષથી રાજ્યના તમામ જિલ્લાઓમાં યોજાશે. જેનો સંપૂર્ણ ખર્ચ રાજ્ય સરકાર ભોગવે છે.
- (5) ઈન્ટરવ્યુ માર્ગદર્શન તાલીમ શિબિર:- રાજ્યમાં કેળવણી પામેલા યુવક-યુવતીઓને શૈક્ષણિક લાયકાત અનુસાર સરકારી-બિન સરકારી કે અર્ધ સરકારી સંસ્થાઓ સ્પર્ધાત્મક લેખિક તેમજ મૌલિક કસોટીઓ માટે ઉપસ્થિત રહેવું પડે છે. આ યુવક-યુવતીઓ આત્મ વિશ્વાસ સાથે નોકરી માટેની સ્પર્ધાત્મક કસોટીઓ આપી શકે તે માટે તેમને જરૂરી માર્ગદર્શન શિબિરો 198૫-86 ના વર્ષથી પ્રતિવર્ષ ત્રણ પ્રદેશ કક્ષાએ પાંચ દિવસ માટે યોજવામાં આવે છે. પ્રત્યેક શિબિર માં ૫૦ તાલીમાર્થીઓને તાલીમ આપવામાં આવે છે. પસંદગી થયેલ તાલીમાર્થીઓનો પ્રવાસ, ભોજન, નિવાસ ખર્ચ રાજ્ય સરકાર ભોગવે છે.
- (6) માતૃભૂમિ યુવા શક્તિ કેન્દ્ર:- યુવક મંડલોને માન્યતા - ગ્રાન્ટ આપવાની યોજનાનું નામકરણ બદલીને 1999-૨૦૦૦ના વર્ષ થી માતૃભૂમિ યુવા શક્તિ કેન્દ્રની સ્થાપના થતા આ કેન્દ્ર માટે નિયમો તથા પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ નક્કી કરવામાં આવેલ છે.

❖ માતૃભૂમિ યુવા શક્તિ કેન્દ્રોના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે.

1. પ્રત્યેક ગામમાં ગ્રામ્યકક્ષાનું એકજ કેન્દ્ર રહેશે.
2. કેન્દ્રમાં ઓછામાં ઓછા 30 સભ્યો જોઈએ.
3. કેન્દ્ર નાત, જાત, ધર્મ, ભાષા કે પ્રાંતના ભેદભાવ વગર કાર્ય કરશે.
4. 1૫થી 35વર્ષની ઉંમર મર્યાદાવાળા યુવક-યુવતીઓ સભ્ય થઈ શકશે.
5. એક વ્યક્તિ એકજ કેન્દ્રમાં સભ્ય થઈ શકશે, અન્ય કેન્દ્રમાં સભ્ય થઈ શકશે નહીં.
6. કેન્દ્રમાં પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, મંત્રી, સહમંત્રી, તથા ખજાનચીનો હોદ્દો એક વર્ષ સુધી સંભાળી શકશે.
7. કેન્દ્રની વાર્ષિક સભ્ય, ફી રૂ.5થી વધારે રાખી શકાશે નહીં.
8. કેન્દ્રનું હિસાબી વર્ષ તારીખ 1/4 થી 31/3 સુધીનું રહેશે.
9. કેન્દ્ર પોતાની આર્થિક સધ્ધરતા માટે ગ્રામજનો તથા અન્ય. સંસ્થાઓ પાસેથી ભેટ-સોગાદ, દાન મેળવી શકશે અને તેનો હિસાબ અલગ રાખવાનો રહેશે.

10. કેન્દ્રમાં એક વર્ષ ભાઈ અને બીજા વર્ષ મહિલાએ પ્રમુખ તરીકેનો હોદ્દો ક્રમાનુસાર સંભાળવાનો રહેશે.
11. ભારત સરકાર, રાજ્ય સરકાર, રાજ્ય સરકારની સ્થાનિક સ્વલરાજ્યની સંસ્થાઓ, રાજ્ય સરકારની અર્ધ સરકારી કચેરીઓના સહયોગથી ગામની જરૂરીયાતોને અનુલક્ષીને મદદરૂપ થાય તેવી કામગીરી કેન્દ્રએ કરવાની રહેશે.
12. કેન્દ્રના ઉદ્દેશો, હેતુઓ, સભ્યોની યાદી, કારોબારીની નામાવલી, કામગીરીનો એહવાલ ,ખર્ચના આવક-જાવકના હિસાબો કેન્દ્રના પ્રમુખે દર વર્ષ મોકલી આપવાના રહેશે.
13. કેન્દ્ર દ્વારા જે કામગીરી હાથ ધરવામાં આવે તેની જાણ જે તે જિલ્લા રમતગમત અધિકારીને અચૂક પણે કરવાની રહેશે.
14. પ્રત્યેક કેન્દ્રની કામગીરીને ધ્યાનમાં રાખીને રૂ.1,000 ભંડોળ તરીકે આપવામાં આવશે. તેનો વપરાશ 3 વર્ષ સુધી કરી શકાશે નહીં, પરંતુ આ રકમની વ્યાજની રકમનો ઉપયોગ કરી શકાશે.

❖ માતૃભુમિ યુવા શક્તિ કેન્દ્રો ની પ્રવૃત્તિઓની વિગતો.

1. તંદુરસ્ત અને સમાજ પોષક, આનંદ પ્રમોદ, રમતગમત, શોખ અને કલાની ખીલવણીની પ્રવૃત્તિઓ.
2. ગામની જરૂરીયાત ધ્યાનમાં રાખી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન.
3. ગામના સ્થાનિક પ્રશ્નોનું સર્વગ્રાહી અવલોકન કરી નિકાલની કામગીરી.
4. રક્તદાન શિબિર, નેત્રદાન યજ્ઞ વગેરે સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ અભિમુખ કરી તંદુરસ્ત રાજ્ય, રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં યુવા શક્તિનો ઉપયોગ કરવો.
5. આત્મવિશ્વાસ, બંધુત્વની ભાવના, દેશ પ્રેમ અને ભાવાત્મક એકતા કેળવાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ.
6. રાષ્ટ્રીય તેમજ ધાર્મિક ઉત્સવો, ધર્મના ભેદભાવ વગર ઉજવવા તથા મહાપુરૂષના જન્મ દિવસ અને નિર્વાણ દિનની સામુહિક અને સમુચિત ઉજવણી કરવી.
7. વ્યવસાયલક્ષી, રોજગારલક્ષી, વ્યાપાર, ધંધો વગેરે ક્ષેત્રમાં જરૂરી માર્ગદર્શન માટે વ્યવસ્થા ગોઠવવી.
8. પગપાળા પ્રવાસ, સાયકલ પ્રવાસ તથા સાહસિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન.
9. ગામની મોજણી કરવી.
10. પ્રૌઢશિક્ષણ, વનીકરણ, કુંટુંબ નિયોજન જેવા રાજ્યના
11. અગત્યના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.
12. સ્થાનિક કક્ષાએ રમતોનું આયોજન કરવું, આકસ્મિક સંજોગોનો સામનો કરવા સ્વયં સેવક દળ ઉભૂ કરવું.
13. સરકારશ્રીની યોજનાઓનો અસરકારક અમલીકરણ થાય તે માટે જરૂરી સહયોગ પુરો પાડવાનો રહેશે.
14. આ કચેરી તથા તેની તાબાની કચેરી તરફથી જે પ્રવૃત્તિઓ સોંપવામાં આવે તેની કામગીરી કરવી.

(7) વડાપ્રધાન રોજગાર નિર્માણ કાર્યક્રમ (PMEGP):- ભારત સરકારે તા. 31-03-2008 સુધી અમલમાં હતી તેવી બે યોજનાઓ, એટલે કે વડાપ્રધાનની રોજગાર યોજના (PMRY) અને ગ્રામીણ રોજગાર નિર્માણ કાર્યક્રમ (REGP) ને ભેગી કરીને વડાપ્રધાનના રોજગાર નિર્માણ કાર્યક્રમ(PMEGP) નામનો એક નવો ધિરાણ સંલગ્ન સહાયકી કાર્યક્રમ મંજૂર કરી તેનો અમલ શરૂ કર્યો છે. જેથી ગ્રામીણ તેમજ શહેરી વિસ્તારોમાં સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગો સ્થાપીને રોજગારની તકો ઊભી કરી શકાય. PMEGP એ કેન્દ્રીય ક્ષેત્રની યોજના છે અને તેનું સંચાલન લઘુ, નાના અને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગોનું મંત્રાલય (મિનિસ્ટ્રી ઓફ માઈક્રો, સ્મોલ એન્ડ મિડિયમ એન્ટરપ્રાઈસીઝ (MOMSME) દ્વારા કરવામાં આવશે. આ યોજનાનો અમલ લઘુ, નાના અને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગોના મંત્રાલયના વહીવટી નિયંત્રણ હેઠળ કામ કરતા વૈધાનિક સંગઠન ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ કમિશન (KVIC) દ્વારા કરવામાં આવશે અને આ સંગઠન રાષ્ટ્રીય સ્તરે એકજ નોડલ એજન્સી તરીકે કામ કરશે. રાજ્ય સ્તરે આ યોજના રાજ્ય ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ્સ (KVIBs) ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ વિકાસ કમિશન હેઠળ કામ કરતી નિયામક કચેરીઓ, જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્રો અને બેંકો દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવશે.

❖ ઉદ્દેશો

1. દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારો અને શહેરી વિસ્તારોમાં સ્વરોજગાર માટેનાં ઉદ્યોગ સાહસો / પરયોજનાઓ / નાના ઉદ્યોગો શરૂ કરી રોજગારની તકો ઊભી કરવી.
2. દેશમાં છૂટા છવાયા ફેલાયેલા પરંપરાગત કારીગરો / ગ્રામીણ અને શહેરી બેરોજગાર યુવાનોને સંગઠિત કરવા અને તેમને તેમના પોતાના સ્થળે શક્ય હોય એટલા પ્રમાણમાં સ્વરોજગાર પુરો પાડવા.
3. દેશમાં પરંપરાગત અને ક્ષમતા ધરાવતા કારીગરો તથા ગ્રામીણ અને શહેરી બેરોજગાર યુવાનોના વિશાળ વર્ગને નિરંતર અને ચાલુ રહે તેવો રોજગાર પુરો પાડવો, જેથી બેરોજગાર ગ્રામીણ યુવાનોને શહેર તરફ સ્થળાંતર કરતા રોકી શકાય.
4. કારીગરોની વેતન કમાવવાની ક્ષમતા વધારવી અને ગ્રામીણ તથા શહેરી રોજગારના વૃદ્ધિ દરમાં વધારો કરવામાં ફાળો આપવો.

❖ લાભાર્થીઓની પાત્રતા:-

1. 18 વર્ષની ઉપરની કોઈપણ વ્યક્તિ લાભ લઈ શકે છે.
2. PMEGP હેઠળ પરયોજનાઓ સ્થાપવા માટે સહાય મેળવવા આવકની કોઈ ટોચમર્યાદા રાખવામાં આવી નથી.
3. ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં રૂ.10 લાખથી વધુ અને વ્યાપાર / સેવા ક્ષેત્રમાં રૂ.5 લાખથી વધુ ખર્ચવાળી પરયોજના સ્થાપવા માટે લાભાર્થીએ ઓછામાં ઓછું આઠમું ધોરણ પાસ કરેલું હોવું જોઈએ.
4. આ યોજના હેઠળ, ખાસ કરીને PMEGP હેઠળ મંજૂર કરવામાં આવેલી નવી પરયોજનાઓ માટે જ સહાય ઉપલબ્ધ બનશે.
5. PMEGP હેઠળ સ્વસહાય જૂથો (બીપીએલ હેઠળના પરંતુ જેમણે અન્ય કોઈ યોજના હેઠળ લાભ મેળવ્યો ન હોય તેવા સ્વસહાય જૂથો સહિત) પણ સહાય મેળવવાને પાત્ર છે.
6. મંડળી નોંધણી અધિનિયમ (સોસાયટી રજિસ્ટ્રેશન એક્ટ) 1860 હેઠળ નોંધાયેલી સંસ્થાઓ
7. ઉત્પાદન સહકારી મંડળીઓ, અને

8. સખાવતી સંસ્થાઓ (ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ)
9. હાલના એકમો (PMRY, REGP હેઠળના અથવા ભારત સરકાર કે રાજ્ય સરકારની અન્ય કોઈ યોજના હેઠળના) તથા ભારત સરકાર કે રાજ્ય સરકારની અન્ય કોઈપણ યોજના હેઠળ સરકારી સહાયકી મેળવી ચૂક્યા હોય એવા એકમો આ યોજનાનો લાભ મેળવવાને પાત્ર બનતા નથી.

❖ લોનની મર્યાદા:-

1. ઉત્પાદન ક્ષેત્ર હેઠળ પરયોજના / એકમ માટે મળવાપાત્ર મહત્તમ ખર્ચ : રૂ. 25 લાખ
2. સેવા ક્ષેત્ર હેઠળ પરયોજના / એકમ માટે મળવાપાત્ર મહત્તમ ખર્ચ : રૂ. 10 લાખ

❖ નાણાકીય સહાયનું પ્રમાણ અને પ્રકાર

PMEGP હેઠળ નાણા સહાયનાં સ્તરો PMEGP હેઠળ લાભાર્થીઓની કક્ષાઓ	માલિકનો ફાળો	સહાયકીનો દર	
		શહેરી	ગ્રામીણ
વિસ્તાર			
સામાન્ય	10 ટકા	15 ટકા	25 ટકા
ખાસ (અનુ. જાતિઓ/અનુ. આ. જા./અન્ય પછાત વર્ગો /લઘુમતિઓ/સ્ત્રીઓ/માજી સૈનિકો/ શારીરિક ખોડખાંપણ ધરાવતા લોકો/ઉ.પ્ર.ના પ્રદેશના લોકો, પર્વતીય અને સરહદી વિસ્તારના લોકો સહિત	5 ટકા	25 ટકા	35 ટકા

❖ રાષ્ટ્રીય યુવા નીતિ, 2014

રાષ્ટ્રીય યુવા નીતિ, 2014 (NYP-2014) ભારતના યુવાનોના સર્વાંગી વિકાસ માટે સમગ્ર રાષ્ટ્રની પ્રતિબદ્ધતાને પુનરાવર્તન કરે છે જેથી કરીને તેઓ તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતાનો અહેસાસ કરી શકે અને રાષ્ટ્ર નિર્માણની પ્રક્રિયામાં ઉત્પાદક રીતે યોગદાન આપી શકે.

નેશનલ યુથ પોલિસી, 2014 (NYP-2014) ફેબ્રુઆરી, 2014 માં શરૂ કરવામાં આવી હતી, જે અગાઉની રાષ્ટ્રીય યુવા નીતિ, 2003 ને બદલે છે. રાષ્ટ્રીય યુવા નીતિ, 2014 ને તમામ હિતધારકો સાથે વ્યાપક પરામર્શ કર્યા પછી અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. આ નીતિ 15-29 વર્ષની વય જૂથના વ્યક્તિઓ તરીકે 'યુવાનો'ને વ્યાખ્યાયિત કરે છે.

NYP-2014 ભારતના યુવાનો માટે એક સર્વગ્રાહી 'વિઝન' પ્રસ્તાવિત કરે છે જેનો ઉદ્દેશ્ય 'દેશના યુવાનોને તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા હાંસલ કરવા અને તેમના દ્વારા ભારતને રાષ્ટ્રોના સમુદાયમાં તેનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવવાનો છે.'"

આ વિઝનને પરપૂર્ણ કરવા માટે, NYP-2014 એ પઉદ્દેશ્યો સ્પષ્ટપણે વ્યાખ્યાયિત કર્યા છે કે જેના પર કાર્ય કરવાની જરૂર છે, અને દરેક ઉદ્દેશ્ય હેઠળ 'અગ્રતાના ક્ષેત્રો' ઓળખવામાં આવ્યા છે. NYP-2014 હેઠળ ઓળખવામાં આવેલા ઉદ્દેશ્યો અને અગ્રતા ક્ષેત્રો નીચે મુજબ છે.

ક્રમ.ન	ઉદ્દેશ્ય	પ્રાથમિકતા
1.	ભારતના આર્થિક વિકાસમાં ટકાઉ યોગદાન આપી શકે તેવા ઉત્પાદક કાર્યબળનું નિર્માણ કરવું	ઈશક્ષણ રોજગાર અને કૌશલ્ય વિકાસ સાહસિકતા
2.	ભવિષ્યના પડકારોનો સામનો કરવા માટે સજ્જ મજબૂત અને સ્વસ્થ પેઢીનું નિર્માણ કરવું	આરોગ્ય અને સ્વસ્થ જીવનશૈલી રમત
3.	રાષ્ટ્રીય માલિકીનું નિર્માણ કરવા માટે સામાજિક મૂલ્યો કેળવવા અને સમુદાય સેવાને પ્રોત્સાહન આપવું	સામાજિક મૂલ્યોને પ્રોત્સાહન આપવું સમુદાય ભાગીદારી
4.	શાસનના સ્તરોમાં સહભાગિતા અને નાગરિકોની સંલગ્નતાની સુવિધા	રાજકારણ અને શાસનમાં ભાગીદારી યુવા ભાગીદારી
5.	જોખમમાં રહેલા યુવાનોને ટેકો આપવો અને તમામ વંચિત અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા યુવાનો માટે સમાન તકો ઊભી કરવી.	સમાવેશ સામાજિક ન્યાય

❖ NYP 2014 હેઠળ ભલામણ કરેલ નીતિનાં પગલાં.

NYP-2014 તમામ 11 ઓળખાયેલ અગ્રતા ક્ષેત્રો હેઠળ નીતિગત પગલાંની ભલામણ કરે છે. તે વર્તમાન પરસ્થિતિ અને ભવિષ્યની જરૂરિયાતોના સંપૂર્ણ વિશ્લેષણ પર આધારિત છે. ટૂંકમાં તે નીચે આપેલ છે.

ક્ર.નં.	અગ્રતા વિસ્તાર	સૂચવેલા ઉકેલો.
1.	શિક્ષણ	<ul style="list-style-type: none"> કૌશલ્ય વિકાસ અને આજીવન શિક્ષણને પ્રોત્સાહન તંત્રની ક્ષમતા અને ગુણવત્તા નિર્માણ.
2.	રોજગાર અને કૌશલ્ય વિકાસ	<ul style="list-style-type: none"> લક્ષ્યાંકિત યુવા આઉટરીચ અને જાગૃતિ સિસ્ટમ અને હિતધારકો વચ્ચે સંપર્ક અન્ય હિતધારકોની સરખામણીમાં સરકારની ભૂમિકાને વ્યાખ્યાયિત કરવી.
3.	સાહસિકતા	<ul style="list-style-type: none"> લક્ષ્યાંકિત યુવા આઉટરીચ કાર્યક્રમો. ક્ષમતા નિર્માણ માટે અસરકારક કાર્યક્રમો વધારવા. યુવા સાહસિકતા માટે કાર્યક્રમો વિકસાવવા. વ્યાપક દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન પ્રણાલીનો અમલ.
4.	આરોગ્ય અને સ્વસ્થ જીવનશૈલી	<ul style="list-style-type: none"> સેવા વિતરણમાં સુધારો. આરોગ્ય, ધોષણ અને રોગનિવારક સંભાળ અંગે જાગૃતિ. યુવાનોને લક્ષિત રોગ નિયંત્રણ કાર્યક્રમો.
5.	રમત	<ul style="list-style-type: none"> રમતગમતની સવલતો અને પ્રશિક્ષણની વધુ પહોંચ.

		<ul style="list-style-type: none"> • યુવાનોમાં રમતગમતની સંસ્કૃતિને પ્રોત્સાહન આપવું. • પ્રતિભાશાળી ખેલાડીઓ માટે સમર્થન અને વિકાસ.
6.	સામાજિક મૂલ્યોનો પ્રચાર	<ul style="list-style-type: none"> • મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ પ્રણાલીને ઔપચારિક બનાવવું • યુવાનો માટે સહભાગિતા કાર્યક્રમોને મજબૂત બનાવવું. • મૂલ્યો અને સદ્ભાવના ફેલાવવા માટે કામ કરતી NGO અને નફાકારક સંસ્થાઓને સહાય પૂરી પાડવી.
7.	સમુદાયની સંડોવણી	<ul style="list-style-type: none"> • વર્તમાન સમુદાય વિકાસ સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવી. • સામાજિક સાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવું.
8.	રાજકારણ અને શાસનમાં ભાગીદારી	<ul style="list-style-type: none"> • રાજકીય વ્યવસ્થાની બહાર યુવાનોની ભાગીદારી. • યુવાનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકે તેવી શાસન વ્યવસ્થા ઉભી કરવી. • શહેરી શાસનમાં યુવાનોની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવું.
9.	યુવા ભાગીદારી	<p>યુવા વિકાસ યોજનાઓની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન અને દેખરેખ.</p> <ul style="list-style-type: none"> • યુવાનો સાથે જોડાણ માટે પ્લેટફોર્મ બનાવવું.
10.	સમાવેશ	<ul style="list-style-type: none"> • વંચિત યુવાનો માટે ભાગીદારી અને ક્ષમતા નિર્માણ. • સંઘર્ષ પ્રભાવિત વિસ્તારોમાં યુવાનો માટે આર્થિક તકોની ખાતરી કરવી • વિકલાંગ યુવાનોને ટેકો આપવા માટે બહુપરીમાણીય અભિગમ પૂરો પાડવો • યુવાનોને જોખમોથી બચાવવા માટે જાગૃતિ અને તકો પૂરી પાડવી.
11.	સામાજિક ન્યાય	<ul style="list-style-type: none"> • સામાજિક કુરિવાજો દૂર કરવા માટે યુવાનોનો ઉપયોગ કરવો • તમામ સ્તરે ન્યાયની પહોંચને મજબૂત બનાવવી

8.4 ભારતમાં યુવાનો માટેના કાર્યક્રમો

યુવા અને રમત મંત્રાલયે 2003 માં રાષ્ટ્રીય યુવા નીતિ અપનાવી હતી, જેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ કર્યો હતો.

1. રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના (NSS)

રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના (NSS) 1969 માં સ્વૈચ્છિક સમુદાય સેવા દ્વારા વિદ્યાર્થી યુવાનોના વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવાના પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય સાથે રજૂ કરવામાં આવી હતી. 'સેવા દ્વારા શિક્ષણ' એ NSSનો હેતુ છે. આ યોજનાનો ઉદ્દેશ્ય શાળા સ્તરના વિદ્યાર્થીઓને સમાજ સેવા અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવા માટે સજ્જ કરવાનો છે જેમ કે રસ્તાઓનું બાંધકામ અને સમારકામ, શાળાની ઈમારતો, ગામ તળાવ, વગેરેનું બાંધકામ, અને પર્યાવરણીય સુધારણા વગેરે. વૃક્ષારોપણ, તળાવ નીંદણ, ખાડાઓ ખોદવા, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ, કુટુંબ કલ્યાણ, બાળ-સંભાળ, સામૂહિક રસીકરણ હસ્તકલા, ટેલરિંગ, વણાટ અને સહકારી સંઘોનું આયોજન અને વ્યાવસાયિક તાલીમમાં સામેલ થવું. છે. રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાના વિદ્યાર્થીઓ સમાજના આર્થિક અને

સામાજિક રીતે નબળા વર્ગોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા વિવિધ રાહત અને પુનર્વસન કાર્યક્રમોના અમલીકરણમાં સ્થાનિક સત્તાવાળાઓને પણ સહાય પૂરી પાડે છે. NSSનું વૈચારિક અભિગમ મહાત્મા ગાંધીના આદર્શોથી પ્રેરિત છે. ખૂબ જ યોગ્ય રીતે, NSS નું સૂત્ર “હું નહિ, પણ તમે” છે. એનએસએસ સ્વયંસેવક ‘સમુદાય’ને ‘સ્વ’ પહેલાં મૂકે છે. NSS નો ઉદ્દેશ્ય સ્વયંસેવકોમાં નીચેના ગુણો/ક્ષમતા વિકસાવવાનો છે:

NSS સ્વયંસેવકો જે સમુદાયમાં કામ કરે છે તે સમુદાયને સમજવા અને તેમના સમુદાયના સંબંધમાં પોતાને સમજવા માટે;

- સમુદાયની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને ઓળખવા અને સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવાની ક્વાયતમાં પોતાને સામેલ કરવા;
- તેમની વચ્ચે સામાજિક અને નાગરિક જવાબદારીની ભાવના વિકસાવવા;
- વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક સમસ્યાઓના વ્યવહારુ ઉકેલો શોધવામાં તેમના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો;
- સમુદાયની સહભાગિતાને એકત્રીત કરવામાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવા;
- નેતૃત્વના ગુણો અને લોકશાહી મૂલ્યો પ્રાપ્ત કરવા;
- કટોકટી અને કુદરતી આફતોને પહોંચી વળવા ક્ષમતા વિકસાવવી; અને
- રાષ્ટ્રીય એકતા અને સામાજિક સમરસતાનો અભ્યાસ કરવો.

NSS ‘કેમ્પસ અને સમુદાય’, ‘કોલેજ અને ગામ’ અને ‘જ્ઞાન અને ક્રિયા’ વચ્ચે અર્થપૂર્ણ જોડાણ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

2. નેહરુ યુવા કેન્દ્ર સંગઠન (NYKS)

1972 માં શરૂ કરાયેલ, વિશ્વના સૌથી મોટા યુવા સંગઠનોમાંનું એક છે. NYKS નેહરુ યુવા કેન્દ્રો (NYKs) દ્વારા 623 જિલ્લાઓમાં હાજરી ધરાવે છે. આ કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ્ય યુવાનોના વ્યક્તિત્વ અને નેતૃત્વના ગુણોનો વિકાસ કરવાનો અને તેમને રાષ્ટ્રનિર્માણ પ્રવૃત્તિઓમાં જોડવાનો છે. NYKS પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્રમાં રહેલા ક્ષેત્રોમાં સાક્ષરતા અને શિક્ષણ, આરોગ્ય અને કુટુંબ કલ્યાણ, સ્વચ્છતા, પર્યાવરણ સંરક્ષણ, સામાજિક મુદ્દાઓ પર જાગૃતિ, મહિલા સશક્તિકરણ, ગ્રામીણ વિકાસ, કૌશલ્ય વિકાસ અને સ્વ-રોજગાર, ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ, નાગરિક શિક્ષણ, આપત્તનો સમાવેશ થાય છે.

3. રાષ્ટ્રીય સેવા સ્વયંસેવક યોજના-

આ યોજના વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય વિકાસ કાર્યક્રમોમાં સામેલ થવાની તક પૂરી પાડે છે, મુખ્યત્વે નેહરુ યુવા કેન્દ્રો દ્વારા, એક કે બે વર્ષના ટૂંકા ગાળા માટે પૂર્ણ-સમયના ધોરણે. તેઓ પુષ્ક ક્લબની સ્થાપના, કાર્ય શિબિરોનું સંગઠન, યુવા નેતૃત્વ તાલીમ કાર્યક્રમો, વ્યાવસાયિક તાલીમ, ગ્રામીણ રમતગમત અને રમતોને પ્રોત્સાહન વગેરે જેવા કાર્યક્રમોમાં સામેલ છે. નેહરુ યુવક કેન્દ્રો ગ્રામીણ વિસ્તારોના બિન-વિદ્યાર્થી યુવાનોને ગ્રામીણ વિસ્તારોના વિકાસમાં યોગદાન આપવા સક્ષમ બનાવવાનો પણ હેતુ ધરાવે છે. કેન્દ્રોનો ઉદ્દેશ્ય વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સ્વ-નિર્ભરતા, બિનસાંપ્રદાયિકતા, સમાનતા, લોકશાહી, રાષ્ટ્રીય એકતા અને વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી જેવા રાષ્ટ્રીય માન્યતા પ્રાપ્ત ઉદ્દેશ્યોને પ્રોત્સાહન આપવાનો પણ છે. આવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓમાં ઔપચારિક શિક્ષણ,

સમાજ સેવા શિબિરો, યુવાનો માટે રમતગમતનું આયોજન, સાંસ્કૃતિક અને મનોરંજન કાર્યક્રમો, વ્યાવસાયિક તાલીમ, યુવા નેતૃત્વ તાલીમ શિબિરો અને યુવા ક્લબનો પ્રચાર અને સ્થાપનાનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ શાળા બહારના યુવાનોને આત્મનિર્ભર બનાવવા, તેમને સાક્ષર બનાવવા અને ગાણિતિક કૌશલ્યો વિકસાવવા, તેમની કાર્ય ક્ષમતામાં સુધારો કરવા અને તેમના વિકાસની સંભાવનાઓથી વાકેફ કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે આયોજિત કરવામાં આવે છે, જેમાં કાર્યક્ષમ, આર્થિક રીતે ઉત્પાદક અને સામાજિક રીતે ઉપયોગી બને છે.

4. સાહસ માટે પ્રોત્સાહન

ઘણા યુવા ક્લબો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પર્વતારોહણ, પદયાત્રા, માહિતી એકત્ર કરવા માટે ફિલ્ડ ટ્રિપ્સ, પર્વતો, જંગલો, રણ અને મહાસાગરોના વનસ્પત અને પ્રાણીસૃષ્ટિનો અભ્યાસ, સઢવાળી, દરિયાકાંઠાની સફર, તરાપો પ્રદર્શનો, સ્વિમિંગ અને સાયકલિંગ વગેરે જેવી સાહસિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપે છે. તેઓ આનું આયોજન કરે છે. સરકાર દ્વારા આપવામાં આવતી નાણાકીય સહાયનો ઉપયોગ કરીને આવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરે છે. આ પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ્ય હિંમત, જોખમ લેવા, સહયોગી ટીમ વર્ક, વાંચન ક્ષમતા અને યુવાનોમાં પડકારજનક પરસ્થિતિઓ માટે સહનશીલતા વિકસાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાનો છે. સરકાર આવી પ્રવૃત્તિઓને સરળ બનાવવા માટે સંસ્થાઓની સ્થાપના અને વિકાસ માટે પણ સહાય પૂરી પાડે છે.

5. સ્કાઉટ્સ અને માર્ગદર્શિકાઓ (Scouts and Guides)

સરકાર સ્કાઉટ અને ગાઈડની તાલીમ, રેલીઓનું આયોજન વગેરે માટે નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય નિષ્ઠા, દેશભક્તિ અને અન્ય પ્રત્યે વિચારશીલ બનીને છોકરાઓ અને છોકરીઓના ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવાનો છે. તે સંતુલિત શારીરિક અને માનસિક વિકાસને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે અને સમાજ સેવાની ભાવના વિકસાવે છે.

6. રાષ્ટ્રીય યુવા અને કિશોર વિકાસ કાર્યક્રમ (NPYAD)

NPYAD એ રાષ્ટ્રીય યુવા સશક્તિકરણ કાર્યક્રમ (RYSK) નો એક ઘટક છે, જેના હેઠળ યુવા અને કિશોર વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે સરકારી/બિન-સરકારી સંસ્થાઓને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે. NPYAD હેઠળ મુખ્ય પઘટકો હેઠળ સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે, એટલે કે,

- યુવા નેતૃત્વ અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ તાલીમ;
- રાષ્ટ્રીય એકતાનો પ્રચાર (રાષ્ટ્રીય એકતા શિબિરો, આંતર-રાજ્ય યુવા વિનિમય કાર્યક્રમો, યુવા ઉત્સવો, બહુ-સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ વગેરે)
- સાહસને પ્રોત્સાહન મળે
- કિશોરોનો વિકાસ અને સશક્તિકરણ (જીવન કૌશલ્ય શિક્ષણ, પરામર્શ, કારકિર્દી માર્ગદર્શન, વગેરે)
- ટેકનિકલ અને રીસર્ચ ડેવલપમેન્ટ (યુવા મુદ્દાઓ પર સંશોધન અને અભ્યાસ, દસ્તાવેજીકરણ, સેમિનાર/વર્કશોપ)
- આ યોજનાના લાભાર્થીઓ 15-29 વર્ષની વય જૂથના યુવાનો છે.

7. રાજ્ય ગાંધી રાષ્ટ્રીય યુવા વિકાસ સંસ્થા (RGNIYD)

રાજ્ય ગાંધી નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટ (RGNIYD), શ્રીપેરુમ્બુદુર, તમિલનાડુ, RGNIYD એક્ટ, 2012 ના અમલીકરણ દ્વારા ભારત સરકારના યુવા બાબતો અને રમત મંત્રાલય હેઠળની 'રાષ્ટ્રીય મત્વની સંસ્થા' છે. RGNIYD એક મત્વપૂર્ણ સંસાધન કેન્દ્ર તરીકે કાર્ય કરે છે, જેમાં પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ સ્તર પર શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો ઓફર કરવામાં આવે છે, જેમાં યુવા વિકાસના વિવિધ પરમાણોનો સમાવેશ થાય છે, યુવા વિકાસના મત્વપૂર્ણ ક્ષેત્રોમાં મુખ્ય સંશોધનમાં સામેલ થવું અને આ ક્ષેત્રમાં તાલીમ/ક્ષમતા નિર્માણ કાર્યક્રમોનું સંચાલન કરવું. રાષ્ટ્રીય સ્તરે સર્વોચ્ચ સંસ્થા તરીકે, તે NSS, NYKS અને દેશના અન્ય યુવા સંગઠનો સાથે ગાઢ સહયોગમાં કામ કરે છે. યુવાનોના કલ્યાણ અને વિકાસ માટે કામ કરતી વિવિધ સંસ્થાઓ સાથે તેનું વિશાળ નેટવર્ક છે અને તે માર્ગદર્શક તરીકે પણ સેવા આપે છે.

8. કોમનવેલ્થ યુવા કાર્યક્રમ -

ભારત કોમનવેલ્થ યુવા કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈ રહ્યું છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય યુવાનોને તેમના દેશોની વિકાસ પ્રક્રિયાઓમાં ભાગ લેવાનું અને કોમનવેલ્થ દેશો વચ્ચે સહકાર અને સમજણ વધારવા માટેનું પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડવાનો છે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ, ભારત, ઝામ્બિયા અને ગુયાનામાં યુવા કાર્યમાં અદ્યતન અભ્યાસ માટે ત્રણ પ્રાદેશિક કેન્દ્રોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. એશિયા પેસિફિક પ્રાદેશિક કેન્દ્રની સ્થાપના ચંદીગઢ, ભારતમાં કરવામાં આવી છે.

9. નેશનલ યંગ લીડર્સ પ્રોગ્રામ (NYLP)

ડિસેમ્બર, 2014માં યુવાનોમાં નેતૃત્વના ગુણો વિકસાવવા માટે શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. યોજનાઓનો ઉદ્દેશ્ય યુવાનોમાં નેતૃત્વના ગુણોનો વિકાસ કરવાનો છે જેથી તેઓ તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતાનો અહેસાસ કરી શકે અને રાષ્ટ્ર નિર્માણની પ્રક્રિયામાં યોગદાન આપી શકે. આ કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ્ય યુવાનોને તેમના સંબંધિત ક્ષેત્રોમાં શ્રેષ્ઠતા માટે પ્રયત્ન કરવા અને તેમને વિકાસ પ્રક્રિયામાં મોખરે લાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાનો છે.

10 યુથ હોસ્ટેલ (YH)

આ યોજના યુવાનોની મુસાફરીને પ્રોત્સાહન આપવા અને યુવાનોને દેશના સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસાનો અનુભવ કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે બનાવવામાં આવી છે. યુથ હોસ્ટેલનું નિર્માણ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારનું સંયુક્ત સાહસ છે. જ્યારે કેન્દ્ર સરકાર બાંધકામનો ખર્ચ ઉઠાવે છે, ત્યારે રાજ્ય સરકારો પાણી પુરવઠો, વીજળી કનેક્શન અને રસ્તાઓ સાથે સંપૂર્ણ વિકસિત જમીન વિના મૂલ્યે પૂરી પાડે છે. યુથ હોસ્ટેલ ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય ધરાવતા વિસ્તારોમાં, શૈક્ષણિક કેન્દ્રોમાં, પ્રવાસન સ્થળો વગેરેમાં સ્થિત છે.

11. યુવા કૌશલ્ય વિકાસ

માઈક્રો, સ્મોલ એન્ડ મીડિયમ એન્ટરપ્રાઇઝ (MSME) સેક્ટર છેલ્લા પાંચ દાયકામાં ભારતીય અર્થતંત્રના અત્યંત ગતિશીલ ક્ષેત્ર તરીકે ઉભરી આવ્યું છે. તે દેશના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસમાં ઉદ્યોગસાહસિકતાને ઉત્તેજન આપીને અને તુલનાત્મક રીતે ઓછા મૂડી ખર્ચે રોજગારીની મોટી તકો

ઊભી કરીને નોંધપાત્ર ફાળો આપે છે, માત્ર કૃષિ પછી. સ્થસ્થ એ આનુષંગિક એકમો તરીકે મોટા ઉદ્યોગો માટે પૂરક છે અને આ ક્ષેત્ર દેશના સમાવેશી ઔદ્યોગિક વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપે છે. એમએસએમઈ અર્થતંત્રના તમામ ક્ષેત્રોમાં તેમના ડોમેનને વિસ્તૃત કરી રહ્યાં છે, સ્થાનિક તેમજ વૈશ્વિક બજારોની માંગને પહોંચી વળવા વિવિધ ઉત્પાદનો અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કરે છે.

12. પ્રધાનમંત્રી કૌશલ વિકાસ યોજના (PMKVY):

વિશ્વ યુવા કૌશલ્ય દિવસ નિમિત્તે 1 જુલાઈ, 2015ના રોજ શરૂ કરવામાં આવેલ યોજના, કૌશલ્ય વિકાસ અને ઉદ્યોગ સાહસિકતા મંત્રાલય (MSDE) ની મુખ્ય યોજના છે. PMKVY ને રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય વિકાસ નિગમ (NSDC) દ્વારા MSDE ના માર્ગદર્શન હેઠળ લાગુ કરવામાં આવે છે. આ યોજના કૌશલ્ય પ્રમાણપત્ર અને પુરસ્કાર યોજના તરીકે ડિઝાઇન કરવામાં આવી હતી જેનો ઉદ્દેશ્ય મોટી સંખ્યામાં ભારતીય યુવાનોને કૌશલ્ય પ્રશિક્ષણ લેવા અને ટકાઉ આજીવિકા માટે રોજગારી યોગ્ય બનવા સક્ષમ બનાવવા અને એકત્ર કરવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો. તેમજ યોજના હેઠળ, સફળતાપૂર્વક પ્રશિક્ષિત ઉમેદવારોને નાણાકીય પુરસ્કાર પ્રદાન કરવામાં આવ્યો હતો.

13. દીન દયાલ ઉપાધ્યાય ગ્રામીણ કૌશલ્ય યોજના (DDU-GKY):

આ યોજના ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા અમલમાં મુકવામાં આવેલ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આજીવિકા મિશન (NRLM) નો એક ભાગ છે, જે ગ્રામીણ ગરીબ પરવારોની આવકમાં વધારો અને ગ્રામીણ યુવાનોની કારકિર્દીની આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવાના બેવડા ઉદ્દેશ્યો સાથે કામ કરે છે. ગરીબ પરવારોના 15થી 35વર્ષની વય વચ્ચેના ગ્રામીણ યુવાનો પર વિશિષ્ટ રીતે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. સ્કીલ ઈન્ડિયા ઝુંબેશના ભાગ રૂપે, તે મેક ઈન ઈન્ડિયા, ડિજિટલ ઈન્ડિયા, સ્માર્ટ સિટીઝ અને સ્ટાર્ટઅપ ઈન્ડિયા, સ્ટેન્ડ-અપ ઈન્ડિયા ઝુંબેશ જેવા સરકારના સામાજિક અને આર્થિક કાર્યક્રમોને સમર્થન આપવા માટે મત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

8.5 યુવા કલ્યાણમાં આવતા પડકારો

યુવાનોનો સર્વાંગી વિકાસ એ દેશના વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે. પરંતુ આજના સમયમાં યુવાનો અનેક પડકારોનો સામનો કરી રહ્યા છે.

1. શિક્ષણ અને રોજગારની તક: આજના યુવાનો માટે સારી ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ મેળવવું અને તેમની યોગ્યતા અનુસાર રોજગાર મેળવવો એ સૌથી મોટો પડકાર છે. બેરોજગારી, અશિક્ષિતતા અને કુશળતાનો અભાવ જેવી સમસ્યાઓ યુવાનોને પીડતી રહે છે.
2. સામાજિક મુદ્દાઓ: જાતિવાદ, લિંગ ભેદભાવ, ધર્મના આધારે ભેદભાવ જેવા સામાજિક મુદ્દાઓ યુવાનોને સમાજમાં સમાવિષ્ટ થતા અટકાવે છે. આ સમસ્યાઓને કારણે યુવાનોમાં હતાશા અને અસુરક્ષાની ભાવના વધે છે.
3. ટેકનોલોજીનું વ્યસન: આજના યુવાનો ટેકનોલોજીના વ્યસની બની ગયા છે. સોશિયલ મીડિયા, મોબાઇલ ગેમ્સ અને ઈન્ટરનેટ જેવી વસ્તુઓએ યુવાનોનું જીવન ખરાબ રીતે પ્રભાવિત કર્યું છે. આના કારણે યુવાનોમાં એકાગ્રતાનો અભાવ, ઊંઘની સમસ્યાઓ અને માનસિક તણાવ જેવી સમસ્યાઓ વધી રહી છે.

4. માદક દ્રવ્યોનું સેવન: માદક દ્રવ્યોનું સેવન આજના યુવાનોમાં એક ગંભીર સમસ્યા બની ગઈ છે. આના કારણે યુવાનોનું શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય બગડે છે અને તેઓ અપરાધની દુનિયામાં જવા માટે પ્રેરાય છે.
5. રાજકીય જાગૃતિનો અભાવ: ઘણા યુવાનોને રાજકીય પ્રક્રિયાઓ વિશે પૂરી જાણકારી હોતી નથી. પરણામે, તેઓ રાજકીય પ્રક્રિયામાં ભાગ લેતા નથી અને દેશના વિકાસમાં તેમનો ફાળો આપી શકતા નથી.

8.6 યુવા કલ્યાણમાં સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકા

આજના યુવાનો વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં, યુવા કલ્યાણ માટે સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકા અત્યંત મત્વપૂર્ણ બની જાય છે. સામાજિક કાર્યકરો યુવાનોને સમસ્યાઓનો સામનો કરવામાં મદદ કરે છે, તેમના સર્વાંગી વિકાસમાં સહાયક બને છે અને સમાજમાં તેમની સક્રિય ભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

1. સમસ્યાઓનું નિદાન અને ઉકેલ : સામાજિક કાર્યકરો યુવાનોની સમસ્યાઓનું નિદાન કરવામાં નિપુણ હોય છે. તેઓ યુવાનો સાથે વાતચીત કરીને તેમની મુશ્કેલીઓ સમજે છે અને તેના ઉકેલ માટે કાર્યયોજના તૈયાર કરે છે.
2. માર્ગદર્શન અને સલાહ : સામાજિક કાર્યકરો યુવાનોને તેમના ભવિષ્યની યોજના બનાવવામાં, શિક્ષણ, કારકિર્દી અને જીવનના અન્ય પાસાઓ વિશે માર્ગદર્શન આપે છે.
3. સંકટ નિવારણ : યુવાનોમાં આવતી સંકટની સ્થિતિઓ જેવી કે માનસિક તણાવ, હતાશા, વ્યસન વગેરેમાં સામાજિક કાર્યકરો સમયસર હસ્તક્ષેપ કરીને તેને નિવારવાનો પ્રયાસ કરે છે.
4. સશક્તિકરણ : સામાજિક કાર્યકરો યુવાનોને તેમના અધિકારો વિશે જાગૃત કરે છે અને તેમને સશક્ત બનાવે છે. જેથી તેઓ પોતાના જીવન પર નિયંત્રણ મેળવી શકે.
5. સમાજ સેવા : સામાજિક કાર્યકરો યુવાનોને સમાજ સેવાના કાર્યોમાં સામેલ કરીને તેમનામાં સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારીની ભાવના જગાવે છે.
6. સંબંધોનું નિર્માણ : સામાજિક કાર્યકરો યુવાનો અને તેમના પરવાર, શાળા અને સમાજ વચ્ચે સારા સંબંધો સ્થાપિત કરવામાં મદદ કરે છે.
7. સંશોધન અને નીતિ નિર્માણ : સામાજિક કાર્યકરો યુવા સંબંધિત સમસ્યાઓ પર સંશોધન કરે છે અને તેના આધારે સરકાર અને અન્ય સંસ્થાઓને યોગ્ય નીતિઓ બનાવવા માટે સૂચનો કરે છે.

યુવા કલ્યાણ માટે સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકા અત્યંત મત્વપૂર્ણ છે. તેઓ યુવાનોને સમસ્યાઓનો સામનો કરવામાં મદદ કરે છે, તેમના સર્વાંગી વિકાસમાં સહાયક બને છે અને સમાજમાં તેમની સક્રિય ભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત કરે છે. સામાજિક કાર્યકરો યુવાનોના જીવનમાં એક પ્રેરણાદાયી અને માર્ગદર્શકની ભૂમિકા ભજવે છે.

8.7 સારાંશ

આધુનિક સમાજમાં યુવાનો દેશનું ભવિષ્ય છે. તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે સરકાર અને અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા વિવિધ નીતિઓ અને કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવે છે. આ નીતિઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ યુવાનોને શિક્ષણ, રોજગાર, કૌશલ્ય વિકાસ અને સમાજસેવા જેવી વિવિધ તકો પૂરી પાડવાનો છે. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં યુવાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે શિષ્યવૃત્તિ, લોન અને અન્ય પ્રોત્સાહનો આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, વોકેશનલ ટ્રેનિંગ અને સ્કિલ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ્સ દ્વારા તેમને રોજગારયોગ્ય બનાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. રોજગારના ક્ષેત્રમાં સ્ટાર્ટઅપ્સને પ્રોત્સાહન, રોજગાર મેળાઓ અને અન્ય પહેલો દ્વારા યુવાનોને સ્વરોજગારી તરફ પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં યુવાનોને સમાજસેવાના કાર્યક્રમોમાં જોડવામાં આવે છે. આનાથી તેમમાં સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં ભાગીદારીની ભાવના જાગૃત થાય છે. આ ઉપરાંત, યુવાનોને સ્પોર્ટ્સ, કલ્ચર અને આર્ટ જેવા ક્ષેત્રોમાં પણ પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. આમ, યુવાનો માટેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે મત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ નીતિઓને વધુ અસરકારક બનાવવા માટે સરકાર, સમાજ અને યુવાનોએ સાથે મળીને કામ કરવું જરૂરી છે.

8.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

● વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર લખો.

1. યુવા કલ્યાણની પરભાષા જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. યુવાનો માટેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો વિશે માહિતી આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. યુવા કલ્યાણમાં આવતા પડકારોની સમજૂતી આપો.

.....

.....

.....

.....

.....
4. યુવા કલ્યાણમાં સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકા વિશે ચર્ચા કરો.
.....
.....
.....
.....

● યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તરો આપો.

1. નેશનલ યુથ પોલિસી યોજના ક્યારે શરુ કરવામાં આવી.
A. 2014 B. 2019 C. 2020
2. યુવા અને રમત મંત્રાલયે રાષ્ટ્રીય યુવા નીતિ ક્યારે અપનાવી હતી,
A. 2003 B. 2007 C. 2001
3. રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના (NSS) ક્યારે શરુ કરવામાં આવી.
A. 1969 B. 1979 C. 1999
4. નેહરુ યુવા કેન્દ્ર સંગઠન (NYKS) ક્યારે શરુ કરવામાં આવ્યું.
A. 1972 B. 1979 C. 1999
5. પ્રધાનમંત્રી કૌશલ વિકાસ યોજના ક્યારે શરુ કરવામાં આવી.
A. 2015 B. 2018 C. 2019

8.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

- યુવાનો (Yout2) : સામાન્ય રીતે કિશોરાવસ્થા અને યુવાવસ્થા વચ્ચેના સમયગાળામાં આવતા વ્યક્તિઓ.
- નીતિ (Policy) : કોઈ ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં સરકાર અથવા સંસ્થા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલી માર્ગદર્શિકા અથવા નિયમો.
- કાર્યક્રમ (Program) : કોઈ ચોક્કસ ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે અમલમાં મૂકવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓનું સમૂહ.
- સર્વાંગી વિકાસ (Holistic development) : વ્યક્તિના શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ.
- યુવા વિકાસ (Yout2 development) : યુવાનોના સર્વાંગી વિકાસ માટેના પ્રયાસો.
- કૌશલ્ય વિકાસ (Skill development) : યુવાનોમાં વિવિધ કાર્યો કરવા માટે જરૂરી કૌશલ્યો વિકસાવવા.
- રોજગાર (Employment) : યુવાનોને રોજગારની તકો પૂરી પારવી.

સશક્તિકરણ
(Empowerment)

: યુવાનોને તેમના અધિકારો અને જવાબદારીઓ પ્રત્યે જાગૃત કરવા
અને તેમને સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા આપવી.

❖ મુખ્ય શબ્દો

1. NYP નેશનલ યુથ પોલિસી
2. NSS રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના
3. NYKS નેહરુ યુવા કેન્દ્ર સંગઠન
4. NPYAD રાષ્ટ્રીય યુવા અને કિશોર વિકાસ કાર્યક્રમ
5. RGNIYD રાજીવ ગાંધી રાષ્ટ્રીય યુવા વિકાસ સંસ્થા
6. NYLP નેશનલ યંગ લીડર્સ પ્રોગ્રામ
7. PMKVY પ્રધાનમંત્રી કૌશલ વિકાસ યોજના
8. DDU-GKY દીન દયાલ ઉપાધ્યાય ગ્રામીણ કૌશલ્ય યોજના
9. National Yout2 Corps Sc2eme નેશનલ યુથ કોર્પ્સની યોજના

8.10 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ

1. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર. ઓપન યુનિવર્સિટી. MASTER IN SOCIAL WORK. MSW-303. કુટુંબ, બાળ અને યુવા કલ્યાણ 2https://baou.edu.in/ass^s/pdf/MSW-303_slm.pdf
2. યુવક સેવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ : રમતગમત, યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ વિભાગ, ગુજરાત સરકાર 2https://commi-synca.gujarat.gov.in/sc2emes-guj.2tm
3. ભારત સરકાર યુવા કાર્યક્રમ અને ખેલ મંત્રાલય – 2https://yas.nic.in/sites/default/files/File611-annual2_0.pdf
4. National Yout2 Policy - 2https://yas.gov.in/sites/default/files/DRAFT NATIONAL YOUTH POLICY 25july23.pdf
5. રાષ્ટ્રીય યુવા સશક્તીકરણ કાર્યક્રમ યોજના – 2https://www.drisc2tias.com/2indi/printpdf/rastriya-yuva-sas2aktikaran-karyakram-sc2eme

8.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. A. 2014
2. A. 1969
3. A. 1969
4. A. 1972
5. A. 2015

સમાજકાર્યમાં સ્નાતક (Bachelor of Social Work - BSW)
BSWR-502 બાળકો, યુવાનો, મહિલાઓ અને વૃદ્ધો સાથે સમાજકાર્ય
(Social Work with Children, Youth, Women and Elderly)
વિભાગ – ૨ જૂથલક્ષી કલ્યાણકાર્ય

નિદર્શન (Direction)

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
કુલપતિ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદક (Editor)

ડૉ. સંજય પટેલ

BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સહ-સંપાદક (Co-Editor)

શ્રી આશિષ વસાવા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત

BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. જયેશ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. શિલ્પા રાજયગુરુ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

શ્રી કરણસિંહ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સમિતિ (Subject Committee)

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. સંજય પટેલ

BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રો. (ડૉ.) મગનભાઈ પરમાર

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, પારુલ યુનિવર્સિટી, વડોદરા

પ્રો. (ડૉ.) ભાવના મહેતા

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત

BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય પરામર્શન (Subject Review)

ડૉ. કાંતિબેન ત્રિવેદી

આચાર્ય, શ્રી સાર્વજનિક BSW-MSW કોલેજ, મહેસાણા

લેખન (Writing)

શ્રી કરણસિંહ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. સ્નેહા ચંદ્રપાલ

પ્રિન્સિપાલ (I/C) અને એસોસિયેટ પ્રોફેસર, આણંદ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોશિયલ વર્ક, આણંદ
આર્ટ્સ કોલેજ કેમ્પસ, આણંદ

શ્રી આશિષ વસાવા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ભાષા પરામર્શન (Language Review)

પ્રિ. ઘનશ્યામ ગઢવી

નિવૃત્ત આચાર્ય, શ્રીમતી ચૌધરી સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા

પ્રકાશક (Publisher)

કુલસચિવ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશન વર્ષ :

2024 (પ્રથમ આવૃત્તિ)

ISBN NO:

978-93-5598-813-3

978-93-5598-813-3

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

BSWR-502 વિભાગ – 2 જૂથલક્ષી કલ્યાણકાર્ય

વિભાગીય પરિચય

વિદ્યાર્થીમિત્રો, જૂથલક્ષી કલ્યાણકાર્ય એ સમૂહના લોકહિત માટે કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓ અને પહેલોનો સમાવેશ કરે છે, જેનાથી સમાજના કોઈ ખાસ વર્ગ, જૂથ અથવા સમુદાયના જીવન ધોરણમાં સુધારો થાય. આ પ્રકારના કાર્યમાં શૈક્ષણિક સવલતો, આરોગ્યસંભાળ, ગરીબી નિવારણ, વ્યવસાયિક તાલીમ, કે પર્યાવરણ સંરક્ષણ જેવા ક્ષેત્રોને આવરી લેવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે આ પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ સમાજના નબળા વર્ગો માટે તકસરની બરાબરી અને જીવન જીવવાની ગુણવત્તા સુધારવાનો હોય છે. ઉપરોક્ત તમામ બાબતોને સમાજકાર્યના દ્રષ્ટિકોણથી સમજવાનાં હેતુથી BSWR-502 “બાળકો, યુવાનો, મહિલાઓ અને વૃદ્ધો સાથે સમાજકાર્ય” પાઠ્યક્રમનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પાઠ્યક્રમને બે વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. બીજો ભાગમાં જૂથલક્ષી કલ્યાણકાર્યમાં એકમ – 9 થી 16 નો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. યુવાનોની સમસ્યાઓ અને નિવારણ પ્રક્રિયા જેની ચર્ચા નવમાં એકમમાં કરવામાં આવેલ છે. યુવા કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરો અને સંસ્થાઓની ભૂમિકા જેની વિગતવાર માહિતી દશમાં એકમમાં આપેલ છે. મહિલાઓની વર્તમાન સ્થિતિ અને સમસ્યાઓ સમજૂતીનું વર્ણન અગિયારમાં એકમમાં કરેલ છે. આ ઉપરાંત મહિલા વિકાસની યોજનો અને કાયદાઓ બારમાં એકમમાં આપેલ છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, મહિલાઓ સાથે કામ કરવાની સમાજ કાર્યકરની કુશળતાઓ અને મૂલ્યો જેની ચર્ચા તેરમાં એકમમાં કરેલ છે. વૃદ્ધાવસ્થાની વિભાવના અને સમસ્યાઓ ચૌદમાં એકમમાં કરવામાં આવેલ છે. વૃદ્ધની કલ્યાણલક્ષી યોજનો અને કાર્યક્રમો પંદરમાં એકમમાં કરવામાં આવેલ છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાની સમાજ કાર્યકરની કુશળતાઓ અને મૂલ્યો વિષે સોળમાં એકમમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. જૂથલક્ષી કલ્યાણકાર્યના ઉદાહરણોમાં દ્ર્ દ્વારા ચલાવવામાં આવતા આરોગ્ય શિબિર, શાળાઓમાં પોષણયોજનાઓ, પ્રૌઢ શિક્ષણના કાર્યક્રમો, મહિલા સશક્તિકરણ માટેના તાલીમ અભિયાન, કે અભાવગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં પાટિયાં અને રસ્તાઓનું નિર્માણ શામેલ છે. આ પ્રવૃત્તિઓ સામાજિક સગવડ વધારવા ઉપરાંત સહયોગ, સમાનતા અને સામૂહિક જવાબદારીની ભાવનાને પણ મજબૂત બનાવે છે. આ કાર્ય માટે સરકાર, સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને સામાજિક સંસ્થાઓનો પરસ્પર સહયોગ આવશ્યક છે, જે સમુદાયના ટકાઉ વિકાસ માટે માર્ગ મોકળો કરે છે. જેનો વધુ અભ્યાસ આ પુસ્તકના માધ્યમથી કરી શકશો.

વિભાગ – 2 : જૂથલક્ષી કલ્યાણકાર્ય

1. એકમ - 9	યુવાનોની સમસ્યાઓ અને નિવારણ પ્રક્રિયા	89
2. એકમ - 10	યુવા કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરો અને સંસ્થાઓની ભૂમિકા	100
3. એકમ -11	મહિલાઓની વર્તમાન સ્થિતિ અને સમસ્યાઓ	110
4. એકમ - 12	મહિલા વિકાસની યોજનો અને કાયદાઓ	122
5. એકમ - 13	મહિલાઓ સાથે કામ કરવાની સમાજ કાર્યકરની કુશળતાઓ અને મૂલ્યો	132
6. એકમ - 14	વૃદ્ધાવસ્થાની વિભાવના અને સમસ્યાઓ	141
7. એકમ - 15	વૃદ્ધની કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો	158
8. એકમ - 16	વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાની સમાજકાર્યકરની કુશળતાઓ અને મૂલ્યો	169

-: માળખું:-

9.0 હેતુઓ

9.1 પ્રસ્તાવના

9.2 યુવાનોની સમસ્યાઓ

9.2.1 વ્યસનની સમસ્યા અને નિવારણના ઉપાયો

9.2.2 બેકારીની સમસ્યા અને નિવારણના ઉપાયો

9.3 યુવાનોમાં સમસ્યા નિવારણની પ્રક્રિયા

9.4 સારાંશ

9.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

9.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

9.7 સ્વાધ્યાય લેખન

9.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

9.9 સંદર્ભસૂચિ

9.0 હેતુઓ

- આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ યુવાનોની સમસ્યાઓ વિષે માહિતી મેળવશે.
- ત્યારબાદ આ એકમના અભ્યાસ થકી વિદ્યાર્થીઓ યુવાનોની સમસ્યા નિવારણની પ્રક્રિયા સમજી શકશે.
- આ એકમના અભ્યાસ થકી વિદ્યાર્થીઓ યુવાનોની સમસ્યા નિવારણમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા સમજી શકશે.

9.1 પ્રસ્તાવના

સમાજમાં યુવાનોનું સ્થાન સતકર્મો માટે ઉલ્લેખનીય છે. યુવા વર્ગમાં જે શક્તિ અને ક્ષમતા હોય છે તેનાં પર વિવેકનો આધાર હોય છે. સભ્ય સમાજના નિર્માણમાં યુવાજનોનું યોગદાન મત્વપૂર્ણ હોય છે. પરંતુ વર્તમાનમાં યુવાનોમાં કેટલીક સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. જેમાં વ્યસનની સમસ્યા હોય કે બેરોજગારી, કારકિર્દી, ભવિષ્યની ચિંતા, સમાજનું દબાણ અને આ બધાના કારણે યુવા જગત એ સામાજિક તણાવનો ભોગ બને છે. આ પ્રકારની સમસ્યાઓના કારણે યુવા જગતમાં અજંપો ફેલાઈ રહ્યો છે અને યુવાનોમાં ઉગ્રતા તેમજ આકોશ વધી રહ્યો છે. આ સમસ્યાઓ તાણવા મુક્ત કરવા માટે યુવાનોની સમસ્યા નિવારણ માટે કેટલાક પગલાં લેવામાં આવે છે તેમજ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પણ યુવાનોની સમસ્યા નિવારણ માટે ભૂમિકા ભજવે છે.

9.2 યુવાનોની સમસ્યાઓ

9.2.1 વ્યસન

વ્યસન એ યુવાનો માટે એક મોટી અને ગંભીર સમસ્યા બની રહી છે, જે વર્તમાનમાં યુવાનોમાં વધી જ રહી છે. યુવાનો માટે વ્યસનનો અર્થ એ છે કે તેઓ કંઈક એવી વસ્તુઓમાં ઘૂસતા જાય છે, જે આરોગ્ય માટે હાનિકારક હોય છે, સામાજિક અને ભાવનાત્મક સ્વાસ્થ્યને નુકસાન પોહ્યાડે છે, અને વ્યાવસાયિક અને વ્યક્તિગત જીવનને ખરાબ કરી દે છે.

● વ્યસનના મુખ્ય પ્રકારો:

1. માદક પદાર્થો (નશો):

ધૂમ્રપાન: સિગારેટ અને ઈ-સિગારેટ જેવા ઉપકરણો દ્વારા, જે યુવાનોમાં નિકોટિનના આદતને પ્રોત્સાહન આપે છે. ધીરેધીરે યુવાનો તેની લતે લાગી જાય છે અને દિન-પ્રતિદિન તેના સેવન વિના ચાલતું નથી. આવા વ્યસનના કારણે તેમને શારીરિક અને માનસિક સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે તેમજ વધુ પડતા વ્યસનના કારણે આરોગ્ય પર અસર પડતા ગંભીર બીમારીનો સામનો કરવો પડે છે જેના કારણે આર્થિક અને કૌટુંબિક જીવનમાં તેની અસર પડે છે.

આલ્કોહલ: મદિરા, બિયર, રેડ વાઈન, અને અન્ય મદિરાનો સેવન, જે તરત મસ્તી અને આરામ પહોંચાડે છે, પરંતુ લાંબા ગાળે સ્તિષ્ક અને શરીર પર ખરાબ રીતે અસર કરે છે.

હેરોઈન અને કોકેન: આ વધારે ગંભીર અને ખતરીયાનક માદક પદાર્થો છે, જે શરીર અને મનને ગંભીર નુકસાન પહોંચાડે છે.

2. બેટિંગ અને ગેમિંગ:

જુગાર : કંઈક નસીબના આધારે પૈસા જીતવા માટે રમવાનું. જ્યારે યુવા આમાં જાય છે ત્યારે વધારે પૈસા મેળવવાની લાલચમાં આર્થિક રીતે પાયમાલ થતો જાય છે. જુગારની લત લાગતા વધુ નુકસાન થતા ઘણીવાર વ્યક્તિ આત્મહત્યા જેવી ગંભીર બાબત તરફ જાય છે. માનસિક રીતે ભાંગી પડે છે.

વિડિઓ ગેમ્સ: વધુ સમય અને વ્યસન પૂર્વક વિડીયો ગેમ્સ રમવું, જે શારીરિક પ્રવૃત્તિ અને સામાજિક ક્રિયાવલીઓને બદલે આઈસોલેશન તરફ દોરી શકે છે.

3. સોશિયલ મીડિયા અને ટેકનોલોજી:

સોશિયલ મીડિયા: વધુ સમય ફેસબુક, ઈન્સ્ટાગ્રામ, ટ્વિટર, અને વોટ્સએપ પર વધુ સમય ગાળતા હોવાથી અભ્યાસ તરફ ધ્યાન આપતાં નથી અને તે માનસિક આરોગ્ય પર અસર કરી શકે છે, તેમજ વધારે પડતા સોશિયલ મિડીયાના ઉપયોગના કારણે હતાશા, ઓછો આત્મ વિશ્વાસ, યાદ શક્તિમાં ઘટાડો તેમજ પરવારથી અલગાવ પણ વધતું જાય છે. જે યુવાનો માટે ગંભીર સમસ્યા છે. વધુ વાપરેલા એપ્લિકેશનો મોબાઈલ પોર્ટલ્સ અને એપ્સ (પ્રતીકો, મેસેજિંગ, વગેરે) ના વ્યસન જેવા વધુ સક્રિય પ્લેટફોર્મ્સનો ઉપયોગ, જીવનના સક્રિય પાસાઓ પર અસર કરી શકે છે.

❖ વ્યસનના કારણો:

1. માનસિક તણાવ:

યુવાનો માટે આર્થિક, શૈક્ષણિક, અથવા સામાજિક દબાણોથી બચવું મુશ્કેલ બની શકે છે, જે તેમના જીવનમાં વ્યસન તરફ દોરી શકે છે. પરીક્ષાનો દબાવ, કૌટુંબિક લડાઈ, અથવા વિશ્વસનીયતા ના હોવા જેવી પરસ્થિતિઓ તેમને માદક પદાર્થો અથવા અન્ય વિકારજનક બાહ્ય ઘટકો તરફ આકર્ષિત કરી શકે છે.

2. સામાજિક દબાણ:

યુવાનો એ જૂથમાં ભેગા થવાની અને “ફિટ” થવાની જીદ કરે છે. તે સમૂહ દબાણ અથવા મિત્રો સાથે કોઈ મજબૂતી પસંદ કરવાનું સ્વીકારવા માટે ચિંતાઓ અને સંશયોથી ઘેરાય જાય છે અને સમાજમાં દરરજો ઊંચા લાવવા નોકરીનું દબાણ હોય, સગપણ સંબંધ ના થતા હોય તેની ચિંતા હોય ત્યારે યુવાનો વ્યસન તરફ જાય છે.

3. લાગણીની ખોટ અને એકાંતવાસ:

કેટલીકવાર યુવાનો, જે લાગણીથી અને સામાજિક રીતે એકાંતવાસ અનુભવે છે, તે નશા અથવા ટેકનોલોજી દ્વારા એક જાળમાં ઘૂસતા જાય છે. પ્રતિસાદ અથવા આસપાસના વાતાવરણ ઘરના વાતાવરણ, મિત્રો, અથવા અન્ય સામાજિક સંલગ્નતાઓ મિક્સ થઈને યુવાનોને પ્રભાવિત કરી શકે છે. જો તેઓએ નશામાં હોવા માટે પર્વ, સેલિબ્રેશન, અથવા આસપાસના લોકો સાથે આ પ્રથા કરી છે, તો તે તેમની આદતમાં રૂપાંતરિત થઈ શકે છે.

❖ વ્યસનના પરણામો:

1. શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય:

મેડિકલ ઈફેક્ટ: નશીલા પદાર્થો અને મસહૂસ મનોવિજ્ઞાનિક અસરો શરીર પર નકારાત્મક અસર કરે છે. વધુ દબાણ અને સમસ્યાઓ જેવી કે ઝઝઝદયના રોગ, મગજના પીડા, લિવર ડેમેજ, કેન્સર, અને તણાવ થાય છે.

માનસિક અસરો: મનોબળની ખોટ, વિચિત્રતા, અને ચિંતાનો વાધો થાય છે, જે માનસિક સ્વાસ્થ્યને વધુ ખતરનાક બનાવે છે.

2. શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક પ્રદર્શન:

વ્યસન યુવાનોના શૈક્ષણિક પ્રદર્શનને અસર કરે છે, જેના પરણામે અભ્યાસની અંદર ઓછા ગ્રેડ્સ, અને કારકિર્દી માટે અવરોધો ઉભા થાય છે.

3. સામાજિક અને વ્યક્તિગત સંબંધી સમસ્યાઓ:

આ કારણે પરવાર અને મિત્રો સાથેના સંબંધોમાં તણાવ ઊભો થાય છે, અને પોતાના પરચિતોના સાથ ટુટવા અથવા દૂર થવાની સ્થિતિ આવે છે.

❖ ઉકેલો અને નિવારણ:

1. સકારાત્મક આધાર: યુવાનો માટે મનોવિજ્ઞાનિક માર્ગદર્શન, મોનિટરિંગ, અને જડબે વ્યવહાર ઉપયોગી છે. સ્વસ્થ જીવનશૈલી અને શારીરિક ગતિચાલન, યોગ, અથવા એથલેટિક પ્રવૃત્તિઓ તેમનું મગજ અને શરીર ગતિશીલ રાખી શકે છે.
2. સહયોગ અને અવગણનાનો અભાવ : પરવાર અને મિત્રો પાસેથી લાગણીનો આધાર જરૂર છે, અને વ્યસન સામે સંકલિત રીતે લડવું જરૂર છે.
3. જાગૃતતા અને શૈક્ષણિક અભિયાન : શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અને શિસ્ત, પણ મનોવિજ્ઞાનિક અને આરોગ્ય અભિયાનોથી મદદ કરવી, જેથી યુવાનો વ્યસનથી બચી શકે. વ્યસન એક ગંભીર સમસ્યા છે જે સામાજિક, શારીરિક અને માનસિક અસર જીવન યુવાનોના પર પ્રતિકૂળ અસરો પાડે છે.

2. બેકારીની સમસ્યા અને નિવારણના ઉપાયો

મદનના મતે “જે દેશમાં કામ કરવા સમર્થ હોય એવી અને કામ કરવાની ઉંમર સુધી પહોંચેલી વ્યક્તિઓ કામ કરવાની ઈચ્છા રાખતી હોય છતાં પ્રવર્તમાન વેતનકક્ષા પ્રમાણે કામ મેળવી શકતી ન હોય તે વ્યક્તિ બેકાર છે એમ કહી શકાય.” મદનની વ્યાખ્યામાં બે બાબતો મહત્વની છે. (1) કામ કરવાની શારીરિક-માનસિક ક્ષમતા અને (2) ઉંમર, એટલે કે વ્યક્તિ કામ કરવા લાયક હોય, આવડત હોય, ઈચ્છા હોય છતાં પણ કામ ન મળે એ વ્યક્તિ બેકાર છે.

ડી. મૈલોના મતે “બેકારી એવી પરસ્થિતિ છે જેમાં વ્યક્તિની ઈચ્છા હોવા છતાં પ્રવર્તમાન વ્યવસાયની સ્થિતિમાં નથી.” ગોપાલદાસના મતે “બેકારી અનિચ્છનીય નિષ્ક્રિયતાની સ્થિતિ છે.” ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓને આધારે બેકારીનો અર્થ સમજી શકાય છે. વ્યક્તિની અનિચ્છાએ વ્યવસાય, કાર્યથી વંચિત રહેવું પડે છે. એટલે કે તે અર્થોપાર્જનથી વંચિત રહે છે. સાથે-સાથે પોતાની આવડત, કૌશલ્યનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકતાં નથી. તેથી માનસિક બોજો અનુભવે છે અને અનિચ્છાએ આધારિત વ્યક્તિ તરીકે જીવવું પડે છે. આમ, બેકારી વ્યક્તિને માનસિક રીતે તોડી પાડે છે.

સમાજશાસ્ત્રીઓ બેકારીના કારણો સાથે બેકારીના સામાજિક પરબળોને પણ ધ્યાનમાં લે છે. ફેરફારીલ્ડના મતે સામાન્ય સ્થિતિમાં શ્રમિકોને તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ અને બળપૂર્વક પ્રવર્તમાન શ્રમકાર્યથી અલગ કરી દેવામાં આવે એ પરસ્થિતિ બેકારી છે. શારીરિક અને માનસિક રીતે દુર્બળ, વૃદ્ધ કે અન્ય વ્યક્તિને પોતાનું ભરણપોષણ મેળવવા માટે પોતાને સાનુકૂળ કામ કરવા ઈચ્છે પણ જો એ ન મળે ત્યારે તેને સામાજિક રીતે બેકારી કહી શકાય. આ સંદર્ભમાં ગિલિન જણાવે છે કે, “પોતાની અને પોતાના કુટુંબની જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે પોતાની કમાણી ઉપર આધાર રાખતી વ્યક્તિને જ્યારે રોજગાર નથી મળતો અને એવી પરસ્થિતિ વિશેની રજૂઆત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને સામાજિક બેકારી કહેવામાં આવે છે.” સામાજિક દષ્ટિએ બેકારી વ્યક્તિગત અને કૌટુંબિક વિઘટન સર્જતી પરસ્થિતિ છે.

❖ બેકારીના કારણો

મોટાભાગના અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે મૂડીનો અભાવ. વધુ ઉત્પાદનને કારણે બેકારી વધે છે. કેટલાંક વિદ્વાનોના મતે બેકારીમાં માત્ર આર્થિક કારણો જ જવાબદાર નથી. સામાજિક અને વ્યક્તિગત

બાબતો પણ બેકારીને પ્રોત્સાહન આપે છે. સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણ પ્રમાણે અપમાનજનક સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ભૌગોલિક મંદતા, વસ્તી વૃદ્ધિ, દોષયુક્ત શિક્ષણપ્રણાલી વગેરે સામાજિક બાબતે અને વ્યક્તિગત બાબતો જેવી કે બિનઅનુભવ વ્યવસાયિક અયોગ્યતા, શારીરિક કે માનસિક બીમારી, કામ કરવાની અસમર્થતા વગેરે બેકારી માટે જવાબદાર છે. બેકારી માટેના જવાબદાર વિવિધ કારણો નીચે મુજબ છે.

- (1) વ્યક્તિગત કારણ
- (2) સામાજિક કારણ
- (3) આર્થિક કારણ
- (4) વસ્તી વધારો
- (5) વ્યાપક ગરીબી
- (6) ઔદ્યોગિકરણ
- (7) શૈક્ષણિક અને વિકાસની અસમતુલા
- (8) સ્થળાંતર

(1) વ્યક્તિગત કારણો:

બેરોજગારી માટે ઉંમર, શારીરિક અશક્તિ, વ્યવસાયિક અક્ષમતા, સ્વૈચ્છિકપણું વગેરે વ્યક્તિગત બેરોજગારીના મહત્વના કારણો છે. યુવા વ્યક્તિ કે જેને પોતાનું શિક્ષણતાલીમ પૂર્ણ કર્યા બાદ નોકરી મળતી નથી અને ઉંમર વધતી જતી હોય છે. એવી જ રીતે 50-55વર્ષ થયાં હોય તેવા વ્યક્તિને પણ નોકરી કે વ્યવસાયમાં મુશ્કેલી આવે છે. શારીરિક માંદગી, અશક્તિ, બીમારી, શારીરિક ખોડખાંપણના લીધે વ્યવસાય-નોકરીમાં મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. વ્યક્તિની ઉંમર હોય શારીરિક રીતે અશક્ત હોય, વ્યવસાયિક ક્ષમતા હોય પણ વ્યક્તિની ઈચ્છા ન હોય તો તેણે બેકારીનો સામનો કરવો પડે છે. આ બાબત પણ વ્યક્તિગત છે.

(2) સામાજિક કારણો

બેકારીના સામાજિક કારણોમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેનો દ્રષ્ટિકોણ સજલામ અલગ હોય છે. વ્યક્તિના પોતાના મૂલ્યો; માન્યતાઓ, વલણો એ એની બેકારી સર્જવામાં સહાયરૂપ થાય છે. કેટલાક લોકોને અમુક કામ Bello dignity એટલે પોતાની દરજ્જાથી નીચું લાગતું હોય તો પણ વ્યક્તિ બેકાર રહે તેવી સ્થિતિ સર્જાય છે. દરેક સમાજની સંસ્કૃતિને પોતાની કેટલીક માન્યતા હોય છે. ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓને અમુક દ્રષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે છે. પુરૂષપ્રધાન સમાજ હોવાથી સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓનો દરજ્જો નીચો ગણાય છે. વ્યવસાયના અમુક ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓને કામ ન મળે એવું લોકો ઈચ્છતા હોય છે. સ્ત્રી-પુરૂષની ભૂમિકા અંગેના કેટલાક મૂલ્યો હોય છે જેમ કે 'સારા ઘરની સ્ત્રીઓ આવું કામ/નોકરી ન કરે' આવા મૂલ્યોના કારણે તેવી સ્ત્રીઓને કામ મળતું નથી. સામાજિક મૂલ્ય અને સંસ્કૃતિ સ્ત્રી-પુરૂષને જુદાં-જુદાં માપદંડથી જુએ છે અને એને લીધે કેટલાક વ્યવસાયમાંથી બાકાત રહેવું પડે છે અને બેરોજગારીની સ્થિતિ સર્જાય છે.

(3) આર્થિક કારણો

બેકારી કે બેરોજગારીના આર્થિક કે યાંત્રિક કારણો જોઈએ તો ગ્રામીણ અને શહેરી બન્ને સમુદાયમાં એની પરસ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે. મૂડીની તંગી, વિકાસના કાર્યક્રમોનો અભાવ, યોગ્ય

વ્યક્તિનો અભાવ, માનસીક શક્તિ અને આયોજનનો અભાવ, વ્યવસાય રચનાની સ્થગિતા, માંગ અને પુરવઠાની અસમતુલા, મૂડીવાદી ઉત્પાદન પદ્ધતિ, હુગાવો, બજાર પદ્ધતિ વગેરે આર્થિક કારણો બેરોજગારી માટે જવાબદાર છે.

(4) વસ્તી વધારો

ભારતમાં વસ્તીના વિસ્ફોટક વધારાએ બેકારીનું સર્જન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ આ સમસ્યાને અત્યંત તીવ્ર બનાવી દીધી છે. દેશના મર્યાદિત આર્થિક સાધનો પુષ્પવયની બધી જ વ્યક્તિઓને રોજગારી પૂરી પાડવામાં અપૂરતા નીવડ્યા છે. આર્થિક સમતુલા જળવાય એ રીતે આર્થિક વિકાસનો દર વધારી શકાયો નહી હોવાથી બેકારીની સમસ્યામાં સંખ્યા પ્રતિવર્ષ વધી રહી છે. વિકાસના નીચા દરના કારણે ગરીબ કુટુંબમાં જન્મતાં બાળકોને પૂરતી શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક તક મળતી નથી. પરણામે વસ્તી વૃદ્ધિને સાથેસાથે બેકારીની સમસ્યા વધુને વધુ તીવ્ર બને છે. આમ બેરોજગારીની સંખ્યા વસ્તી-વૃદ્ધિ સાથે વધતી રહે છે.

(5) વ્યાપક ગરીબી

બેકારીના કારણ અને પરણામ એમ બન્ને રીતે ગરીબીનો વિચાર કરી શકાય. ગરીબી શૈક્ષણિક વિકાસની તકને અવરોધે છે. સાથોસાથ વ્યવસાય માટે જરૂરી નાણાંકીય રોકાણની અશક્તિ સૂચવે છે. પરણામે ગરીબ માણસને માટે નાણાંકીય રોકાણનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે અને તેના પરણામે ગરીબ માણસને અમૂક પ્રકારનો વ્યવસાય કરવાની કે નોકરી મેળવવાની શક્યતાઓ ઘટી છે. ઓછો આર્થિક વિકાસ, તીવ્ર વસ્તી વૃદ્ધિ વગેરે કારણોસર ભારતમાં ગરીબીની સમસ્યા ઉદભવી છે.

(6) ઔદ્યોગિકરણ

ઔદ્યોગિકરણની પ્રક્રિયામાં ચીજવસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં માનવ સંચાલિત સાધનોનો અથવા હાથથી ચલાવતાં ઉત્પાદનના સાધનોનું સ્થાન યંત્રોએ લીધું છે. ઔદ્યોગિકરણ અર્થવ્યવસ્થાનું પરવર્તન સૂચવે છે. આ પ્રકારના પરવર્તન થાય છે. બ્રિટિશરોએ અપનાવેલ ઔદ્યોગિક નીતિને લીધે શોષણની સામે ભારતની રોજગારી પર અસર પડી અને રોજગારી મેળવતો વિશાળ વર્ગ બેકાર કે અર્થબેકાર બન્યો.

(7) શૈક્ષણિક વિકાસ અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચે અસમતુલા

ભારતીય સમાજ સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ રહેલો સમાજ છે. વિક્ટર ડિસોઝા કહે છે તેમ સાધ સમાજની વિકસિત સમાજમાં રૂપાંતર થવાની ઘટનાને સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખાવે છે. સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં વિવિધ પરબળો નિમ્ન સ્તરમાંથી ઉચ્ચ સ્તરમાં એક સાથે જ બદલવા પડે છે એટલે કે સામાજિક વિકાસ માટે સામાજિક આર્થિક જીવનમાં વિવિધ પરબળો વચ્ચે સમતુલા સ્થાપવી જરૂરી બને છે. આવી સમતુલા સ્થાપવામાં ન આવે તો વિવિધ સામાજિક સમસ્યાઓ જન્મે છે. સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયા અનુભવી રહેલા ભારતીય સમાજમાં સામાજિક-આર્થિક જીવનના આર્થિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રોમાં સપ્રમાણ વિકાસ સાધી શકાયો નહીં હોવાથી બેરોજગારીની સમસ્યા સર્જાય છે.

❖ બેકારી નિવારણના ઉપાયો

(1) વસ્તી નિયંત્રણ

અતિવસ્તીએ બેકારી માટે મહત્વનું સહાયક પરબળ છે. હાલના બેકારોને રોજગારી પૂરી પાડવા માટે નવી તકો વિકસાવવામાં આવે છે. પરંતુ તીવ્ર વસ્તી વૃદ્ધિને કારણે નવા બેકારોનો ઉમેરો થતો હોવાથી બેકારી વ્યક્તિઓને રોજ પૂરી પાડવા અને સાથોસાથ થવા બેકાર નિવારણના પ્રયાસો ફળિભૂત થતાં નથી. તેથી બેકાર વ્યક્તિઓને રોજ પૂરી પાડવા અને સાથોસાથ નવા બેકાર ન સર્જાય તે માટે વસ્તી નિયંત્રણને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

(2) રોજગારલક્ષી આયોજન

આપણે આયોજન પશ્ચમના દેશોમાંથી અપનાવ્યું છે. તેથી અત્યાર સુધી આપણું આયોજન વિકાસલક્ષી રહ્યું છે. તે માટે બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી આપણે મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો અને મૂડીપ્રધાન ઉદ્યોગો પ્રત્યે સન્માન બન્યાં. આવા ઉદ્યોગોની સ્થાપનાને લીધે વપરાશી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધશે. પરણામે રોજગારી વધવા સાથે સ્થિરતા જળવાશે. નાના પાયા કરતા મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગોમાં વધુ નાણાંની જરૂર હોય છે.

(3) શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સુધારો

બેકારીને દૂર કરવા અંગ્રેજોએ વારસામાં આપેલી કારકુનો પેદા કરતી શિક્ષણ પદ્ધતિને ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. વિનિમય અને વાણિજ્યના સ્નાતક બન્યા પછી પણ વ્યક્તિ લાંબા સમય સુધી બેકાર રહે છે. તેથી વેપાર વાણિજ્ય તેમજ ઉદ્યોગોને અનુરૂપ વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ અને તાલીમ આપવી. શિક્ષણના કારણે બેકારીની સમસ્યા હળવી કરી શકાય.

(4) સામાજિક સેવાઓનું વિસ્તરણ

શિક્ષણ આરોગ્ય શ્રમકલ્યાણ ગંદાવસવાટ ઝૂંપડપટ્ટી નાબૂદી, કુટુંબ નિયોજન અને સામાજિક સેવાઓ જે સરકાર વિસ્તરણ કરે તો શિક્ષિત બેકારોને લાભપૂર્વક રોજગારીની ગણનાપાત્ર તક આપી શકાય. આવી સેવાઓ ઉપલબ્ધ થતા લોકોનો રૂઢિગત માનસમાં ફેરફાર થશે. વિકાસની અનુકૂળ ભૂમિકા રચાશે. સામાજિક સેવા અંતર્ગત પ્રાથમિક શિક્ષણ, ગ્રામ આરોગ્ય, પાણી ગ્રામ રસ્તા, આહાર, શહેરી ગંદાવસવાટોની સુવિધાઓ વગેરે અગત્યની બાબતો છે.

(5) ટેકનિકલ તાલીમ યોજના

કેટલાંક વ્યવસાયોમાં કામ કરવા માટે પુરતા માણસો મળતાં નથી. આથી બેકાર માણસોને વિવિધ પ્રકારની ટ્રેનિંગ આપવાની વ્યાવસાયિક સન્માનતા લાવવાની શરૂઆત થઈ છે. વાયરમેન, પ્લમ્બિંગ વગેરે યોજનાઓ મહત્વની છે.

9.3 યુવાનોમાં સમસ્યા નિવારણની પ્રક્રિયા

સમાજકાર્યમાં યુવાનોની સમસ્યા નિવારણ એ એક મત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય યુવાનોની સામાજિક, આર્થિક, માનસિક અને શારીરિક સમસ્યાઓને સંબોધવું અને તેમના વિકાસ માટે ઉપાય

સાથે સહાય કરવું છે. સમાજકાર્યમાં યુવાનો માટે સમસ્યાનો નિવારણ માત્ર તેમના દૈનિક જીવનને સુધારવાનો નથી, પરંતુ તેમને એક સકારાત્મક અને સારા અર્થમાં સમાજમાં ભાગીદાર બનાવવાનો છે.

આ પ્રક્રિયાને સફળ બનાવવા માટે વિવિધ પગલાંઓની જરૂર પડે છે.

1. સમસ્યાને યોગ્ય રીતે ઓળખવી

- વિશ્લેષણ અને ઓળખાણ: યુવાનોની સમસ્યાઓ ઓળખવા માટે, પ્રથમ પગલું છે તેમને સંલગ્ન વિશ્લેષણ કરવું અને તેમણે શું અનુભવવામાં આવે છે તે સમજવું.
- પ્રકારની ઓળખ: યુવાનોમાં સામાજિક, માનસિક, આર્થિક, શારીરિક, શિક્ષણ અને નશા સંબંધિત સમસ્યાઓ સામાન્ય હોઈ શકે છે.
- સોશિયલ સર્વે અને દેખરેખ: સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે યુવાનોના વલણો અને પરસ્થિતિઓનો દેખરેખ રાખવી અને સર્વે કરવો.

2. સમાજકાર્યમાં વ્યાવસાયિક અભિગમ અપનાવવો

- સામાજિક મજબૂતી: એક વ્યવસાયિક સામાજિક કાર્યકર્તા (social worker) પોતાના કામમાં યથાસ્થિતિને ઓળખીને, જે સમસ્યાઓ માટે યોગ્ય પદ્ધતિઓ અને ઉપાયો છે, તે પરપ્રેક્ષ્યથી કાર્ય કરે.
- માનસિક આરોગ્ય અને કાઉન્સેલિંગ: માનસિક બીમારીઓ અથવા દબાવને પહોંચી વળવા માટે, સામાજિક કાર્યકર્તા કાઉન્સેલિંગ, થેરાપી અને સમૂહ માર્ગદર્શનના ઉપયોગથી સ્વસ્થતા પ્રદાન કરે છે.
- કૌશલ્ય અને તાલીમ: યુવાનો માટે વ્યાવસાયિક કૌશલ્ય, રોજગાર અને સ્વતંત્રતા માટે શિક્ષણ અને તાલીમની સુવિધા પૂરી પાડવી.

3. યુવાનો માટે માર્ગદર્શન અને જ્ઞાન આપવું.

- શિક્ષણ અને સક્ષમતા વિકાસ (Skill Development): યુવાનોને યોગ્ય શિક્ષણ, અભ્યાસ અને કૌશલ્યના ક્ષેત્રમાં તાલીમ આપવા માટે યોજનાઓ વિકસાવવી.
- નૈતિક મૂલ્ય: યુવાનોને જીવનમાં સાચા મૂલ્ય, નૈતિકતા અને પરસ્પર આદર વિશે માર્ગદર્શન આપવું.
- કાઉન્સેલિંગ અને સપોર્ટ ગ્રૂપ્સ: યુવાનો માટે મનોદશા અને સામાજિક સંકટોને પાર પાડવા માટે કાઉન્સેલિંગ સેવાઓ અને સપોર્ટ ગ્રૂપ્સનો પ્રયોગ કરે છે.

4. સામાજિક સત્તા અને ભવિષ્ય માટે દ્રષ્ટિ વિકસાવવી

- સમાજમાં સકારાત્મક બદલાવ લાવવો: સમાજકાર્યકર્તા, સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સાથે સંલગ્ન રહી, યુવાનો માટે અનુકૂળ મનોવિજ્ઞાનિક અને સામાજિક વાતાવરણ ઉભું કરે છે.
- કાયદો અને નીતિ: યુવાનોની સુરક્ષા માટે કાયદાકીય અને સામાજિક નીતિઓ બનાવવી. જેમ કે, બાળકોના અધિકાર, નશાના વાપરો સામે કાયદા, અને શિક્ષણ માટે નીતિ.
- જાગૃતિ અભિયાન: સમાજમાં વધુ મનોવિજ્ઞાનિક જાગૃતિ, શિક્ષણ, અને નશામુક્ત જીવન માટે અભિયાનો ચલાવવું.

5. પરવાર અને સમાજ સાથે સંલગ્ન થવું

- કુટુંબ આધાર: યુવાનોના વિકાસ માટે કુટુંબના મત્વને સમજાવવું. તેમનો પરવાર એક મત્વપૂર્ણ સહયોગી બની શકે છે, જેમણે યુવાનોની મુશ્કેલીઓમાં મદદ કરી શકે છે.
- સમાજસેવા અને સ્વૈચ્છિક કાર્ય: યુવાનોને સામાજિક સેવા અને સ્વૈચ્છિક કાર્ય માટે પ્રોત્સાહિત કરવું, જેથી તેઓ સમાજમાં મત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી શકે.
- પ્રેરણાદાયક નમૂનાઓ: યુવાનોને પ્રેરણાદાયક નમૂનાઓ પ્રદાન કરવી, જેમણે સમાજમાં સકારાત્મક પરવર્તન લાવ્યા છે.

6. અદ્યતન તકનીકનો ઉપયોગ (Use of Tec2nology)

- ડિજિટલ મેડિયા દ્વારા જાગૃતિ: યુવાનો માટે સંવેદનશીલ વિષયો પર વેબસાઈટ્સ, એપ્સ, અને સોશિયલ મીડિયા માધ્યમ દ્વારા જાગૃતતા ફેલાવવી.
- આંતરિક અને ઓનલાઈન ટુલ્સ: જ્યાં યુવાનો પોતાને વ્યક્ત કરી શકે અને સમસ્યાઓ પર વાત કરી શકે, તેવા આંતરિક અને ઓનલાઈન ટુલ્સનો ઉપયોગ કરવો.
- અર્થવ્યવસ્થાના ક્ષેત્રમાં ટેકનોલોજી: નેટવર્કિંગ, ઓનલાઈન શિક્ષણ અને કારકિર્દી વિકલ્પોને વધારે સક્રિય બનાવવું.

7. લક્ષ્ય- સંલગ્ન કાર્યો અને યોજનાઓ

- સમાજના વિકાસ માટે યુવાનોને સંલગ્ન કરવું: સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે યુવાનો માટે પાયાનો આધાર પ્રાપ્ત કરવા માટે કાર્યક્રમો અને યોજના બનાવવા.
- પ્રતિસાદ મેળવો અને કાર્ય સક્રિય કરો: યુવાનો માટે તેમની મુશ્કેલીઓ અને પ્રતિસાદ મેળવવા માટે સર્વેક્ષણો અને માપદંડોનો ઉપયોગ.

8. વ્યવસ્થિત દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન

- પ્રગતિનું અવલોકન: અંતે, દરેક કાર્ય અને યોજનાનું મૂલ્યાંકન કરવું. શું સંલગ્ન યુવાનો માટે સુધારો થયો છે?
- મૂલ્યાંકન રિપોર્ટ્સ: સામાજિક કાર્યના પરણામોને અનુરૂપ ફેરફાર અને સુધારાઓ કરવાના માટે પ્રતિસાદ મેળવવા.

9. પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન

- વિશ્વસનીય શ્રેષ્ઠ નમૂના: યુવાનોને ઉત્તમ કાર્ય માટે અને સતત આદરના મથક પર આધારિત પ્રેરણાનો વિકાસ.
- પ્રોત્સાહન અને પુરસ્કારો: જેમાં યુવાનોની સિદ્ધિઓ અને યોગદાનને ઓળખવામાં આવે, તેમની સાર્થકતા દર્શાવવી.

10. પોલીસ અને સમાજ દ્વારા સહકાર

- અત્યાવશ્યક કાયદાકીય સહયોગ: કાયદાના પરપ્રેક્ષ્યથી, યુવાનોને તેમની ઓળખ અને સુરક્ષા માટે કાનૂની માર્ગદર્શન મળવું.

- પરસ્થિતિ સુધારણા: કાયદેસર અને સામાજિક બંને સ્તરે, યુવાનોના માટે અનુકૂળ વાતાવરણ બનાવવું.

9.4 સારાંશ

યુવાનોની સમસ્યાઓમાં મુખ્યત્વે વ્યસન અને બેકારી વિષે માહિતી મેળવી તેમજ યુવાનની તે સમયે કઈ પરસ્થિતિ હોય છે અને કયા કારણોસર તે આ સમસ્યાનો સામનો કરે છે અને તેના નિવારણ માટેની કઈ પ્રક્રિયાઓ છે તે વિષે માહિતગાર થયા. યુવાનોની સમસ્યાઓનું નિવારણ સમાજકાર્યના માધ્યમથી માત્ર યુવાનોને મુશ્કેલીઓમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયાસ નથી પરંતુ તેમના વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને સમાજમાં યોગદાન આપતા સકારાત્મક નાગરિક તરીકે બનાવવાનો છે. યોગ્ય માર્ગદર્શન, કુટુંબ અને સમાજનો સહયોગ, અને યોગ્ય તકનીકનો ઉપયોગ કરવામાં આ પ્રક્રિયા ખૂબ ફળદાયી બની શકે છે.

9.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. ધુમ્રપાન વ્યસનનો _____ પ્રકાર છે?
2. વ્યસનના _____ જેટલા કારણો આપવામાં આવ્યા છે?
3. બેકારીના _____ જેટલા કારણો આપવામાં આવ્યા છે?

9.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

1. માદક પદાર્થ
2. તણ
3. આઠ

9.7 સ્વાધ્યાય

1. યુવાનોમાં વ્યસનની સમસ્યા વિષે વિસ્તૃત માહિતી આપો ?

.....

2. યુવાનોમાં બેકારીની સમસ્યા વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા કરો ?

.....

3. યુવાનોમાં સમસ્યા નિવારણની પ્રક્રિયા સમજાવો ?

-: માળખું:-

- 10.0 હેતુઓ
- 10.1 પ્રસ્તાવના
- 10.2 યુવા કલ્યાણ – પરચય
- 10.3 યુવા કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરો ની ભૂમિકા
- 10.4 યુવા કલ્યાણમાં સંસ્થાઓની ભૂમિકા
- 10.5 સારાંશ
- 10.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 10.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 10.8 સંદર્ભસૂચિ
- 10.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

10.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- યુવા કલ્યાણ – પરચય જાણી શકશો.
- યુવા કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરો ની ભૂમિકા વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- યુવા કલ્યાણમાં સંસ્થાઓની ભૂમિકા ની સમજૂતી મેળવશો.

10.1 પ્રસ્તાવના

યુવાવસ્થા એ જીવનનું એક અતિ મત્વનું તબક્કો છે. આ તબક્કામાં વ્યક્તિમાં શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક પરવર્તનો આવતા હોય છે. આ પરવર્તનોને સરળતાથી સંભાળવા અને યુવાઓને સકારાત્મક દિશામાં વાળવા માટે સમાજ કાર્યકરો અને સંસ્થાઓની ભૂમિકા અત્યંત મત્વપૂર્ણ બની જાય છે. આજના જટિલ સમાજમાં યુવાઓ અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યા છે, જેમ કે શિક્ષણ, બેરોજગારી, નાર્કોટિક્સ, અપરાધ વગેરે. આ સમસ્યાઓનો સામનો કરવા માટે યુવાઓને માર્ગદર્શન અને સહાય આપવી જરૂરી છે. સમાજ કાર્યકરો અને સંસ્થાઓ યુવા કલ્યાણના ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રકારની સેવાઓ પૂરી પાડે છે. જેમ કે, કાઉન્સેલિંગ, શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ, રોજગાર માર્ગદર્શન, આરોગ્ય સેવાઓ વગેરે. આ સેવાઓ દ્વારા યુવાઓને તેમની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવામાં અને સકારાત્મક જીવન જીવવા માટે પ્રેરિત કરવામાં આવે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાઓ સાથે વ્યક્તિગત અને જૂથ સ્તરે કામ કરે છે અને તેમને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેઓ યુવાઓની જરૂરિયાતોને ઓળખીને તેમના માટે યોગ્ય પ્રકારની સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

સંસ્થાઓ યુવા કલ્યાણના ક્ષેત્રમાં લાંબા ગાળાના કાર્યક્રમો અને યોજનાઓનું આયોજન કરે છે. આ યોજનાઓ દ્વારા યુવાઓને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કૌશલ્ય વિકાસ કરવાની તક મળે છે. સંસ્થાઓ યુવાઓને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદાર બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેઓ યુવાઓને સમાજ સેવાના કાર્યોમાં

સામેલ કરીને તેમમાં સામાજિક જવાબદારીની ભાવના જગાવે છે. સમાજ કાર્યકરો અને સંસ્થાઓની ભૂમિકા યુવા કલ્યાણના ક્ષેત્રમાં અત્યંત મત્વપૂર્ણ છે. તેઓ યુવાઓને સમસ્યાઓનો સામનો કરવામાં અને સકારાત્મક જીવન જીવવા માટે મદદ કરે છે. તેઓ યુવાઓને સમાજમાં સક્રિય અને ઉત્પાદક નાગરિક બનવા માટે પ્રેરિત કરે છે. આમ, સમાજ કાર્યકરો અને સંસ્થાઓ યુવા કલ્યાણના ક્ષેત્રમાં એક અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

10.2 યુવા કલ્યાણ – પરિચય

યુવા કલ્યાણ એ એક સામાજિક પ્રક્રિયા છે જેનો ઉદ્દેશ્ય યુવાનોને તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા સુધી વિકસિત કરવામાં અને સમાજમાં સક્રિય અને જવાબદાર નાગરિકો તરીકે યોગદાન આપવા માટે સક્ષમ બનાવવાનો છે. યુવા કલ્યાણ કાર્યક્રમોનો હેતુ યુવાનોને શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક રીતે વિકસિત કરવાનો છે. આ કાર્યક્રમોમાં શૈક્ષણિક સહાય, કૌશલ્ય વિકાસ, રોજગાર તાલીમ, મનોરંજન, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ, આરોગ્ય સેવાઓ, સલાહ સેવાઓ અને સમાજ સેવા જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. યુવા કલ્યાણ કાર્યક્રમો યુવાનોને તેમની સંભવિતતાને ઓળખવામાં અને તેમના જીવનના લક્ષ્યો હાંસલ કરવામાં મદદ કરે છે. તેઓ યુવાનોને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદારી કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને તેમને સમાજના વિકાસમાં યોગદાન આપવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

1. રાષ્ટ્રીય યુવા કોર્પ્સની યોજના - યુવા બાબતો અને રમતગમત મંત્રાલયે શિસ્તબદ્ધ અને સમર્પિત યુવાનોના જૂથની સ્થાપના કરવા માટે નેશનલ યુથ કોર્પ્સ (એનવાયસી) ની યોજના રજૂ કરી છે જેઓ રાષ્ટ્ર નિર્માણના કાર્યમાં જોડાવવાની ઝોક અને ભાવના ધરાવે છે. તમે આ યોજના, તેના ઉદ્દેશ્યો, ભંડોળ, લાભાર્થીઓ વગેરે સંબંધિત માહિતી મેળવી શકો છો. કેવી રીતે અરજી કરવી, ક્યાં અરજી કરવી, સંબંધિત સત્તાધિકારીઓ અને અધિકારીઓ પણ ઉપલબ્ધ છે.

2. પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના (PMKVY) - પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના (PMKVY) એ કૌશલ્ય વિકાસ અને ઉદ્યોગ સાહસિકતા (Ministry of Skill Development & Entrepreneurs2ip - MSDE) મંત્રાલયની મુખ્ય પરણામ આધારિત કૌશલ્ય તાલીમ યોજના છે. આ કૌશલ્ય પ્રમાણપત્ર અને પુરસ્કાર યોજનાનો ઉદ્દેશ્ય મોટી સંખ્યામાં ભારતીય યુવાનોને પરણામ આધારિત કૌશલ્ય પ્રશિક્ષણ લેવા અને રોજગારીયોગ્ય બનવા અને તેમની આજીવિકા મેળવવા સક્ષમ બનાવવાનો છે. તમે આ યોજના સંબંધિત વિગતવાર માહિતી મેળવી શકો છો જેમ કે મુખ્ય લક્ષણો, મૂલ્યાંકન, તાલીમ કેન્દ્રો વગેરે.

3. રાષ્ટ્રીય રમતગમત મહાસંઘોને સહાય માટેની યોજના - યુવા બાબતો અને રમતગમત મંત્રાલય દ્વારા રાષ્ટ્રીય ખેલ મહાસંઘોને સહાયતા માટેની યોજના વિશે માહિતી મેળવો. આ યોજના કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવે છે. વપરાશકર્તાઓ યોજનાના ઉદ્દેશ્ય, લાભાર્થીના પ્રકાર અને યોજનાના લાભો વિશે વિગતો મેળવી શકે છે. યોજનાનો લાભ કેવી રીતે મેળવવો તેની માહિતી આપવામાં આવી છે. અરજી કરનાર અધિકારીની વિગતો અને જરૂરી દસ્તાવેજો પણ ઉપલબ્ધ છે.

4. યુવા બાબતો અને રમત મંત્રાલયની યોજનાઓ - યુવા બાબતો અને રમત મંત્રાલયની યોજનાઓની માહિતી મેળવો. વિવિધ રાષ્ટ્રીય યોજનાઓને લગતી વિસ્તૃત માહિતી આપવામાં આવી છે. તમે બધી યોજનાઓ, તારીખો અને લક્ષ્ય જૂથ વગેરેને લગતી વિગતવાર માહિતી મેળવી શકો છો.

5. કિશોરાવસ્થા એજ્યુકેશન પ્રોગ્રામ - કિશોરાવસ્થા શિક્ષણ કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ્ય યુવાનોને સચોટ, વય-યોગ્ય અને સાંસ્કૃતિક રીતે સંબંધિત માહિતી સાથે સશક્ત કરવાનો, સ્વસ્થ વલણને પ્રોત્સાહન આપવા અને વાસ્તવિક જીવનની પરસ્થિતિઓને હકારાત્મક અને જવાબદાર રીતે પ્રતિસાદ આપવા સક્ષમ બનાવવા કુશળતા વિકસાવવાનો છે. તમે આ પ્રોગ્રામ, તેના ઉદ્દેશ્યો, તાલીમ કાર્યક્રમો, સહાયતા, ટ્રેનર્સ માટે પસંદગીના માપદંડ વગેરે વિશે વિગતવાર માહિતી મેળવી શકો છો.

6. તમિલનાડુ યુવા કલ્યાણ અને રમતગમત વિકાસ વિભાગની નીતિ નોંધ - વર્ષ 2013-14 માટે તમિલનાડુના યુવા કલ્યાણ અને રમતગમત વિકાસ વિભાગની નીતિ નોંધ આપવામાં આવી છે. નીતિ, રમતગમતનો વિકાસ, કોચિંગ પ્રોગ્રામ્સ, યુવા કલ્યાણ યોજનાઓ વગેરે વિશે વિગતવાર માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે છે.

7. ઓવરસીઝ ઈન્ડિયન યુથ ક્લબ વિશે માહિતી - ઓવરસીઝ ઈન્ડિયન યુથ ક્લબ (OIYC) વિશે માહિતી મેળવો, જે ઓવરસીઝ ઈન્ડિયન અફેર્સ મંત્રાલયની પહેલ છે. ક્લબની મિકેનિઝમ, તેના ઉદ્દેશ્ય પર વિગતો ઉપલબ્ધ છે; મંત્રાલયના અન્ય કાર્યક્રમો જેમ કે સ્ટડી ઈન્ડિયા પ્રોગ્રામ (SIP), ડાયસ્પોરા ચિલ્ડ્રન માટે શિષ્યવૃત્તિ કાર્યક્રમ (Sc2olars2ip Programme for Diaspora C2ildren - SPDC) વગેરે સાથે તેનું જોડાણ. OIYC શરૂ કરવામાં આવેલ છે તેવા દેશોના નામ પણ આપવામાં આવ્યા છે.

8. ગોવાના રમતગમત અને યુવા વિભાગ વિશેની માહિતી - ગોવાના રમતગમત અને યુવા વિભાગ વિશે માહિતી મેળવો. વપરાશકર્તાઓ વિભાગ, તેના ઇતિહાસ, ઉદ્દેશ્યો અને કાર્યો સંબંધિત વિગતો મેળવી શકે છે. વિમેન્સ ફેસ્ટિવલ અને કેરકર એવોર્ડ જેવી યોજનાઓ વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે. યુઝર્સ ડિરેક્ટોરેટ ઓફ યુથ અફેર્સ એન્ડ સ્પોર્ટ્સ પરની હેન્ડબુક ડાઉનલોડ કરી શકે છે અને 'પેન્શન માટે સ્પોર્ટ્સ ફંડ ફોર મેરીટોરીયસ સ્પોર્ટ્સપર્સન' સ્કીમ માટે અરજી ફોર્મ ડાઉનલોડ કરી શકે છે.

9. NIELIT ની ઓનલાઈન સ્ટુડન્ટ ઈન્ફોર્મેશન એન્ડ એનરોલમેન્ટ સિસ્ટમ - વપરાશકર્તાઓ નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ એન્ડ ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી (National Institute of Electronics and Information Tec2nology - NIELIT) દ્વારા પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમો માટે ઓનલાઈન અરજી કરવા માટે નોંધણી કરાવી શકે છે. તમે એડમિટ કાર્ડ ડાઉનલોડ કરી શકો છો, પરણામો જોઈ શકો છો, શોધ સંસ્થાઓ, પ્રાદેશિક કેન્દ્રો વગેરે શોધી શકો છો. ઓનલાઈન નોંધણી માટે સૂચનાઓ પણ આપવામાં આવે છે.

10. કેરળ રાજ્ય યુવા કલ્યાણ બોર્ડની વેબસાઈટ - વપરાશકર્તાઓ કેરળ રાજ્ય યુવા કલ્યાણ બોર્ડ (t2e Kerala State Yout2 Welfare Board - KSYWB) વિશે માહિતી મેળવી શકે છે. યુવા કાર્યક્રમો, જિલ્લા કચેરીઓ, પ્રકાશનો વગેરે વિશેની માહિતી ઉપલબ્ધ છે. તમે સ્કીમ્સ, યુથ એવોર્ડ, યુથ હોસ્ટેલ, યુથ ક્લબ્સ એફિલિએશન વગેરે સંબંધિત માહિતી પણ મેળવી શકો છો.

11. ઈન્ટરનેશનલ યુથ એક્સચેન્જ પ્રોગ્રામમાં ભાગ લેવા માટે રિઈમ્બર્સમેન્ટ મેળવવા માટે ટ્રાવેલ રિઈમ્બર્સમેન્ટ ફોર્મ - યુથ અફેર્સ અને સ્પોર્ટ્સ મંત્રાલય દ્વારા આપવામાં આવેલા ઈન્ટરનેશનલ યુથ

એક્સચેન્જ પ્રોગ્રામમાં હાજરી આપવા માટે રિઈમ્બર્સમેન્ટ મેળવવા માટે મુસાફરી રિઈમ્બર્સમેન્ટ ફોર્મ મેળવો. વપરાશકર્તાઓ ફોર્મ ડાઉનલોડ કરી શકે છે અને તેનો આગળ ઉપયોગ કરી શકે છે. ફોર્મ કેવી રીતે ભરવું તેની સૂચનાઓ પણ ઉપલબ્ધ છે.

12. રાજીવ ગાંધી રાષ્ટ્રીય યુવા વિકાસ સંસ્થાની અધિકૃત વેબસાઈટ - રાજીવ ગાંધી રાષ્ટ્રીય યુવા વિકાસ સંસ્થા (T2e Rajiv Gand2i National Institute of Yout2 Development - RGNIYD) શ્રીપેરુમ્બદુર ખાતે આવેલી છે. વપરાશકર્તાઓ સંસ્થા, પ્રવેશ પ્રક્રિયા, કેમ્પસ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વગેરે વિશે માહિતી મેળવી શકે છે. શૈક્ષણિક, વિભાગો, પુસ્તકાલય વગેરેને લગતી વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે.

10.3 યુવા કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરોની ભૂમિકા

યુવા પેઢીને યોગ્ય માર્ગદર્શન અને સહાય મળે તે માટે સમાજ કાર્યકરોની ભૂમિકા અત્યંત મત્વપૂર્ણ છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવામાં અને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદાર બનવામાં મદદ કરે છે. આજના સમાજમાં યુવાનો અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે. જેમ કે, શિક્ષણ, રોજગાર, સંબંધો, માદક દ્રવ્યોનું સેવન, હિંસા વગેરે. આ સમસ્યાઓને હલ કરવામાં સમાજ કાર્યકરો મત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

1. માર્ગદર્શન અને સલાહ: સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને માર્ગદર્શન અને સલાહ આપીને તેમના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં મદદ કરે છે. તેઓ યુવાનોને તેમની શક્તિઓ અને કૌશલ્યોને ઓળખવામાં મદદ કરે છે અને તેમને તેમના લક્ષ્યો નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તેમની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ શોધવામાં અને તેમના નિર્ણયો લેવામાં મદદ કરે છે. તેઓ યુવાનોને તેમના સંબંધોને સુધારવા અને તેમના પરવાર અને સમાજ સાથેના સંબંધોને મજબૂત બનાવવામાં મદદ કરે છે. યુવાનોને કારકિર્દી પસંદ કરવામાં, શૈક્ષણિક વિકલ્પો શોધવામાં અને રોજગાર મેળવવામાં મદદ કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદાર બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને તેમને સમાજ સેવાના કાર્યોમાં સામેલ કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તણાવ, ચિંતા અને હતાશા જેવી માનસિક સમસ્યાઓનો સામનો કરવામાં મદદ કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સ્વસ્થ જીવનશૈલી અપનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને તેમને નશા અને અન્ય હાનિકારક વ્યસનોથી દૂર રહેવા માટે પ્રેરિત કરે છે.

2. સમસ્યા નિરાકરણ: સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સંબંધિત વિવિધ સમસ્યાઓ જેવી કે શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ, કારકિર્દીની પસંદગી, માનસિક તણાવ, દવાઓનો દુરુપયોગ, સંબંધોમાં સમસ્યાઓ, હિંસા, અને સામાજિક અન્યાય જેવી સમસ્યાઓને સમજવામાં મદદ કરે છે. તેઓ યુવાનોને સાંભળે છે, તેમની લાગણીઓને સમજે છે અને તેમને સલાહ અને માર્ગદર્શન આપે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તેમની શક્તિઓ અને કૌશલ્યોને ઓળખવામાં અને તેનો વિકાસ કરવામાં મદદ કરે છે. તેઓ યુવાનોને સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય લેવા અને તેમના જીવનનું સંચાલન કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદાર બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેઓ યુવાનોને સમાજ સેવાના કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવા માટે પ્રેરિત કરે છે અને તેમને સમાજમાં સકારાત્મક ફેરફારો લાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સમુદાયના વિકાસમાં ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને તેમને સમાજના વિવિધ વર્ગોના લોકો સાથે સંપર્કમાં આવવાની તક આપે છે. યુવાનોને લિંગ

સમાનતા, સમાજીક ન્યાય અને માનવ અધિકારો જેવા મુદ્દાઓ પર જાગૃત કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સમાજમાં પ્રવર્તતા અન્યાય અને અસમાનતા સામે લડવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

3. કુશળતા વિકાસ: યુવાનોમાં વિવિધ પ્રકારની કુશળતા વિકસાવવા માટે સમાજ કાર્યકરો વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે. જેમ કે, સંચાર કુશળતા, નેતૃત્વ કુશળતા, સમસ્યા નિવારણ કુશળતા, ટીમવર્ક કુશળતા વગેરે. આ કુશળતા યુવાનોને તેમના વ્યક્તિગત અને વ્યાવસાયિક જીવનમાં સફળ થવામાં મદદ કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તેમની રુચિઓ અને પ્રતિભાઓને ઓળખવામાં મદદ કરે છે. તેઓ યુવાનોને તેમની શક્તિઓને વિકસાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને વિવિધ પ્રકારની તાલીમ અને વર્કશોપમાં ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ તાલીમ અને વર્કશોપમાં યુવાનોને વિવિધ પ્રકારની કુશળતા શીખવા મળે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સમુદાય સેવાના કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ કાર્યક્રમોમાં ભાગ લઈને યુવાનો સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી નિભાવે છે અને તેમની સામાજિક કુશળતાનો વિકાસ કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદાર બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તેમના અધિકારો અને જવાબદારીઓ વિશે જાગૃત કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને લોકશાહી મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિ વિશે જાગૃત કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સમાજમાં સહકાર અને સંવાદિતા જાળવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સમાજના વિકાસમાં યોગદાન આપવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

4. જાગૃતિ ફેલાવવી: સમાજ કાર્યકરો યુવાનોમાં વિવિધ મુદ્દાઓ પર જાગૃતિ ફેલાવવાનું કામ કરે છે. જેમ કે, શિક્ષણનું મત્ત્વ, સ્વાસ્થ્ય, લિંગ સમાનતા, દવાઓનું દુરુપયોગ, હિંસા, અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ. તેઓ વર્કશોપ, સેમિનાર, અને જાહેર પ્રવચનોનું આયોજન કરીને યુવાનોને આ મુદ્દાઓ વિશે જાગૃત કરે છે. આ જાગૃતિ યુવાનોને સુચિત નિર્ણયો લેવા અને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદાર બનવા માટે સશક્ત બનાવે છે.

5. સમુદાય સંલગ્નતા: સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તેમના સમુદાય સાથે જોડવા માટે કામ કરે છે. તેઓ યુવા ક્લબો, સ્વયંસેવી સંગઠનો અને સમુદાયના વિકાસના પ્રોજેક્ટ્સનું આયોજન કરીને યુવાનોને સક્રિય ભાગીદાર બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. સમુદાય સંલગ્નતા યુવાનોને સમાજ સેવા કરવા, નવા લોકોને મળવા અને તેમના કુશળતા વિકસાવવાની તક આપે છે. આનાથી યુવાનોમાં આત્મવિશ્વાસ વધે છે અને તેઓ સમાજમાં એક સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવવા માટે પ્રેરિત થાય છે.

6. સંસાધન જોડાણ: સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને વિવિધ સંસાધનો સાથે જોડવામાં મત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ સંસાધનોમાં શૈક્ષણિક સંસાધનો, રોજગારની તકો, આરોગ્ય સેવાઓ, મનોરંજનની સુવિધાઓ અને અન્ય સમાજ સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તેમની જરૂરિયાતો અનુસાર યોગ્ય સંસાધનો શોધવામાં મદદ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો કોઈ યુવાનને કોઈ ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં કારકિર્દી બનાવવી હોય, તો સમાજ કાર્યકર તેને તે ક્ષેત્રમાં કાર્યરત વ્યક્તિઓ સાથે જોડી શકે છે અથવા તેને સંબંધિત કોર્સ અથવા તાલીમ કાર્યક્રમો વિશે માહિતી આપી શકે છે.

7. નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા: સમાજ કાર્યકરો યુવાનોમાં સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. તેઓ યુવાનોને વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં નિર્ણય લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને તેમને

તેમના નિર્ણયોના પરણામો વિશે વિચારવા માટે પ્રેરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં માર્ગદર્શન આપે છે અને તેમને તેમના નિર્ણયો પર વિશ્વાસ રાખવા પ્રેરે છે.

8. સમાજ સેવા: સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સમાજ સેવા તરફ પ્રેરિત કરે છે. તેઓ યુવાનોને સમુદાયમાં સક્રિય ભાગીદારી કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આનાથી યુવાનોમાં સમાજ પ્રત્યે જવાબદારીની ભાવના વધે છે અને તેઓ સમાજના વિકાસમાં યોગદાન આપી શકે છે. સમાજ સેવા દ્વારા યુવાનોમાં સહકાર, સંવાદ અને નેતૃત્વ જેવા ગુણોનો વિકાસ થાય છે. સમાજ કાર્યકરો વિવિધ સમાજ સેવાના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે જેમ કે, ગરીબોને ભોજન આપવું, શિક્ષણમાં મદદ કરવી, પર્યાવરણની જાળવણી વગેરે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ યુવાનોને સમાજના વિવિધ પાસાઓ વિશે જાગૃત કરે છે અને તેમને સમાજમાં સક્રિય નાગરિક બનવા માટે પ્રેરિત કરે છે.

9. સંશોધન અને વિકાસ: સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સંબંધિત વિષયો પર સંશોધન કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ સંશોધન દ્વારા યુવાનો સમાજની વિવિધ સમસ્યાઓને સમજી શકે છે અને તેના ઉકેલો શોધી શકે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સંશોધન કરવા માટે જરૂરી કુશળતા અને જ્ઞાન વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. આ સંશોધનના પરણામોનો ઉપયોગ સમાજમાં સુધારો લાવવા માટે કરી શકાય છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને નવી નવી યોજનાઓ અને પ્રોજેક્ટ્સ વિકસાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ પ્રોજેક્ટ્સ દ્વારા યુવાનો સમાજમાં સકારાત્મક પરવર્તન લાવી શકે છે.

સમાજ કાર્યકરો યુવાનોના સર્વાંગી વિકાસમાં મત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ યુવાનોને તેમની સમસ્યાઓને હલ કરવામાં, તેમના લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવામાં અને તેમના સંપૂર્ણ સંભવિતતાને વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને સમાજના સકારાત્મક પરવર્તનમાં ભાગીદાર બનાવવામાં મત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

10.4 યુવા કલ્યાણમાં સંસ્થાઓની ભૂમિકા

યુવા વર્ગ સમાજનું ભવિષ્ય છે. તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે સમાજસેવી સંસ્થાઓની ભૂમિકા અત્યંત મત્વપૂર્ણ છે. આ સંસ્થાઓ યુવાનોને તેમની કુશળતા વિકસાવવા, સમાજમાં સક્રિય ભાગીદારી નિભાવવા અને તેમના સપના સાકાર કરવામાં મદદ કરે છે.

1. શૈક્ષણિક સહાય: ઘણી સંસ્થાઓ યુવાનોને શિક્ષણ સંબંધિત સહાય પૂરી પાડે છે. જેમ કે, નિઃશુલ્ક ટ્યુશન ક્લાસ, કોચિંગ સેન્ટર, સ્ટડી સર્કલ અને ઓનલાઇન શિક્ષણ પ્લેટફોર્મ. આ સુવિધાઓ ખાસ કરીને ગરીબ અને વંચિત વિસ્તારોના યુવાનો માટે ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કેટલીક સંસ્થાઓ ગરીબ બાળકોને મૂળભૂત શિક્ષણ પૂરું પાડે છે. આ સિવાય, ઘણી સંસ્થાઓ પ્રતિયોગી પરીક્ષાઓની તૈયારી માટે કોચિંગ ક્લાસનું આયોજન કરે છે. આનાથી યુવાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સારી નોકરી મેળવવામાં મદદ મળે છે.

2. કૌશલ્ય વિકાસ: આધુનિક જમાનામાં કૌશલ્યોનું મત્વ ખૂબ વધી ગયું છે. સંસ્થાઓ યુવાનોમાં વિવિધ કૌશલ્યોનો વિકાસ કરવા માટે વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે. જેમ કે, કમ્પ્યુટર કૌશલ્ય, ભાષા કૌશલ્ય, વ્યવસાયિક કૌશલ્ય વગેરે. આ કૌશલ્યો યુવાનોને રોજગાર મેળવવામાં મદદ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઘણી સંસ્થાઓ યુવાનોને સ્ટાર્ટઅપ્સ શરૂ કરવા માટે તાલીમ આપે છે. આનાથી યુવાનોમાં ઉદ્યમશીલતાની ભાવના વિકસે છે અને તેઓ નવા રોજગારની તકો સર્જન કરી શકે છે.

3. સમાજસેવા: સંસ્થાઓ યુવાનોને સમાજસેવામાં સામેલ કરીને તેમનામાં સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારીની ભાવના જગાવે છે. યુવાનોને સ્વયંસેવક તરીકે કામ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઘણી સંસ્થાઓ ગરીબ બાળકોને શિક્ષણ આપવા, વૃદ્ધોની સંભાળ લેવા અને પર્યાવરણની સુરક્ષા માટે કામ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યુવાનો સમાજના વિકાસમાં ફાળો આપે છે અને તેમનામાં સહકારની ભાવના વિકસે છે.

4. નેતૃત્વ વિકાસ: યુવાનોમાં નેતૃત્વ ગુણો વિકસાવવા માટે સંસ્થાઓ વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે. જેમ કે, વર્કશોપ, સેમિનાર, શ્રુપ ડિસ્ક્શન, રોલ પ્લેઈંગ વગેરે. આ કાર્યક્રમો દ્વારા યુવાનોને નિર્ણય લેવા, સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવા, ટીમવર્ક કરવા અને અન્ય લોકોને પ્રેરણા આપવા જેવા ગુણો શીખવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ ખાનગી કે સરકારી યુવા કેન્દ્ર જેવી સંસ્થાઓ યુવા મંચોનું આયોજન કરે છે જ્યાં યુવાનોને વિવિધ સામાજિક મુદ્દાઓ પર ચર્ચા કરવા અને નેતૃત્વની ભૂમિકા ભજવવાની તક મળે છે.

5. સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ: સંસ્થાઓ યુવાનોને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ કરીને તેમના સર્જનાત્મક કૌશલ્યોને વિકસાવે છે. જેમ કે, નાટક, નૃત્ય, સંગીત, કલા વગેરે. આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યુવાનોમાં આત્મવિશ્વાસ વધે છે અને તેઓ સકારાત્મક રીતે પોતાને વ્યક્ત કરવાનું શીખે છે. ઉદાહરણ તરીકે, રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના જેવી સંસ્થાઓ યુવાનોને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

6. કારકિર્દી માર્ગદર્શન: યુવાનોને તેમની કારકિર્દી પસંદ કરવામાં મદદ કરવા માટે સંસ્થાઓ કારકિર્દી માર્ગદર્શન આપે છે. જેમ કે, કારકિર્દી કાઉન્સેલિંગ, વર્કશોપ, સેમિનાર વગેરે. આ માર્ગદર્શન દ્વારા યુવાનોને તેમની રુચિઓ, કુશળતા અને ક્ષમતાઓને ઓળખવામાં મદદ મળે છે અને તેઓ તેમના ભવિષ્ય માટે યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કેટલીક સંસ્થાઓ યુવાનોને કારકિર્દી માર્ગદર્શન કેમ્પનું આયોજન કરે છે.

7. સામાજિક જાગૃતિ: સંસ્થાઓ યુવાનોને સમાજના વિવિધ મુદ્દાઓ જેવા કે ગરીબી, અશિક્ષણ, જાતિવાદ, લિંગ ભેદભાવ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ વગેરે વિશે જાગૃત કરે છે. આ માટે તેઓ વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે જેમ કે વ્યાખ્યાન, ચર્ચા, સેમિનાર, વર્કશોપ વગેરે. ઉદાહરણ તરીકે, એક સંસ્થા ગરીબી નાબૂદી માટે જાગૃતિ ફેલાવવા માટે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિબિરોનું આયોજન કરી શકે છે અને યુવાનોને સમાજસેવાના કામમાં જોડી શકે છે.

8. સંકટ સંચાલન: આધુનિક જીવનશૈલીમાં યુવાનો ઘણા પ્રકારના તણાવ, હતાશા, નશાખોરી જેવા સંકટોનો સામનો કરે છે. સંસ્થાઓ યુવાનોને આવા સંકટોનો સામનો કરવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે. તેઓ કાઉન્સેલિંગ સેવાઓ, સપોર્ટ ગ્રુપ્સ અને વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન જેવી સુવિધાઓ પૂરી પાડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક સંસ્થા શાળાઓમાં જઈને વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષાના તણાવને કેવી રીતે હેન્ડલ કરવું તે અંગે માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

9. સંશોધન અને વિકાસ: કેટલીક સંસ્થાઓ યુવાનોને સંશોધન અને વિકાસના ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની તક આપે છે. તેઓ યુવાનોને વિવિધ પ્રકારના પ્રોજેક્ટ્સ પર કામ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આનાથી યુવાનોને નવી જ્ઞાન અને કુશળતા મેળવવામાં મદદ મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક સંસ્થા યુવાનોને

સ્વચ્છ ભારત અભિયાન હેઠળ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતિ ફેલાવવા માટે સંશોધન કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે.

10. સમાજ સેવા: સંસ્થાઓ યુવાનોને સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં કામ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેઓ યુવાનોને વિવિધ પ્રકારના સમાજસેવાના કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક સંસ્થા યુવાનોને વૃદ્ધાશ્રમોમાં જઈને વૃદ્ધોની સેવા કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે અથવા દિવ્યાંગ બાળકોને શીખવવા માટે શાળાઓમાં જઈ શકે છે.

10.5 સારાંશ

આજના યુવાનો સમાજના ભવિષ્યના નિર્માતા છે. તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે સમાજ કાર્યકરો અને સંસ્થાઓની ભૂમિકા અનિવાર્ય છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તેમની સમસ્યાઓ અને પડકારો સમજવામાં, તેમના વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં અને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદારી નિભાવવામાં મદદ કરે છે. તેઓ યુવાનોને માર્ગદર્શન આપે છે, તેમના કૌશલ્યોને વિકસાવે છે અને તેમને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડવાનું કામ કરે છે. સમાજ કાર્યકરો યુવાનોને તેમના અધિકારો અને જવાબદારીઓ વિશે જાગૃત કરે છે અને તેમને સ્વતંત્ર અને આત્મવિશ્વાસી બનવા માટે પ્રેરિત કરે છે. સમાજ સેવા સંસ્થાઓ યુવા કલ્યાણના ક્ષેત્રમાં વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે. આ કાર્યક્રમોમાં શૈક્ષણિક, વ્યવસાયિક, સાંસ્કૃતિક અને રમતગમત સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સંસ્થાઓ યુવાનોને તેમની રુચિઓ અને કુશલતા અનુસાર વિવિધ પ્રકારની તાલીમ અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

10.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

● વિસ્તાર પૂર્વક ઉત્તર લખો.

1. યુવા કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરો ની ભૂમિકા વિશે માહિતી આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. યુવા કલ્યાણમાં સંસ્થાઓની ભૂમિકા ની સમજૂતી દર્શાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

● યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તરો આપો.

1. _____ કાર્યક્રમોનો હેતુ યુવાનોને શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક રીતે વિકસિત કરવાનો છે.
(અ) બાળ કલ્યાણ (બ) યુવા કલ્યાણ (ક) વૃદ્ધ કલ્યાણ
2. PMKVY નું પૂરું નામ _____ છે.
(અ) પ્રધાનમંત્રી કૌશલ વિકાસ યોજના
(બ) પ્રાથમિક કલ્યાણ વિકાસ યોજના
(ક) પ્રથમ કાર્ય યુવા વિકાસ યોજના
3. OIYC નું પૂરું નામ _____ છે.
(અ) ઓવરઓલ ઈન્ડિયન યુથ ક્લબ
(બ) ઓલ ઈન્ડિયા યુથ ક્લબ
(ક) ઓવરસીઝ ઈન્ડિયન યુથ ક્લબ
4. NIELIT નું પૂરું નામ _____ છે.
(અ) ન્યુ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ એન્ડ ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી
(બ) નેશનલ ઈસ્ટાઈડ ઓફ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ એન્ડ ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી
(ક) નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ એન્ડ ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી
5. KSYWB નું પૂરું નામ _____ છે.
(અ) કાશ્મીર રાજ્ય યુવા કલ્યાણ બોર્ડની વેબસાઈટ
(બ) કેરળ રાજ્ય યુવા કલ્યાણ બોર્ડની વેબસાઈટ
(ક) કલકત્તા રાજ્ય યુવા કલ્યાણ બોર્ડની વેબસાઈટ
6. યુવા કલ્યાણમાં સમાજ કાર્યકરોની ભૂમિકા _____ છે.
(અ) માર્ગદર્શન અને સલાહ
(બ) સમસ્યા નિરાકરણ
(ક) ઉપર્યુક્ત બંને
7. યુવા કલ્યાણમાં સંસ્થાઓની ભૂમિકા _____ છે.
(અ) કૌશલ્ય વિકાસ (બ) નેતૃત્વ વિકાસ (ક) ઉપર્યુક્ત બંને

10.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

- યુવા કલ્યાણ (Youth Welfare) :** યુવાનોના સર્વાંગી વિકાસ માટેના પ્રયાસો, જેમાં શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો સમાવેશ થાય છે.
- સમાજ કાર્યકર (Social Worker) :** એક વ્યક્તિ જે સમાજના વિવિધ વર્ગોના લોકોને તેમની સમસ્યાઓના નિરાકરણમાં મદદ કરે છે.

સમાજ સેવા સંસ્થા (Social Service Organization)	: સમાજના કલ્યાણ માટે કામ કરતી એક સંસ્થા.
યુવાનો (Yout2):	: કિશોરાવસ્થા અને યુવાવસ્થા વચ્ચેનો સમયગાળો.
સર્વાંગી વિકાસ (Holistic Development):	: વ્યક્તિના શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક પાસાઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ.
સમસ્યાઓ (Problems):	: યુવાનો જે સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે, જેમ કે શિક્ષણ, બેરોજગારી, નાર્કોટિક્સ વગેરે.
કાર્યક્રમો (Programs):	: યુવા કલ્યાણ માટે ચલાવવામાં આવતા વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમો, જેમ કે શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ, રમતગમત વગેરે.
સહભાગિતા (Participation):	: યુવાનોને કાર્યક્રમોમાં સક્રિય રીતે સામેલ કરવા.
સશક્તિકરણ (Empowerment):	: યુવાનોને તેમના અધિકારો અને જવાબદારીઓ પ્રત્યે જાગૃત કરવા અને તેમને સ્વતંત્ર નિર્ણયો લેવા માટે સક્ષમ બનાવવા.

10.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. (બ) યુવા કલ્યાણ
2. (અ) પ્રધાનમંત્રી કૌશલ વિકાસ યોજના
3. (ક) ઓવરસીઝ ઈન્ડિયન યુથ ક્લબ
4. (ક) નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ એન્ડ ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી
5. (બ) કેરળ રાજ્ય યુવા કલ્યાણ બોર્ડની વેબસાઈટ
6. (ક) ઉપર્યુક્ત બંને
7. (ક) ઉપર્યુક્ત બંને

10.9 સંદર્ભસૂચિ

1. Dawn Anderson-Butcher; Scotty J. Casper (July 2004) 'Institutions of Youth Development'; Journal of Human Behavior in the Social Environment 9(1-2):83-99; DOI:10.1300/J137v09n01_07
2. policies and programmes –
3. [2https://mospi.gov.in/sites/default/files/publication_reports/Youth_in_India_2022/policies_and_programmes.pdf](https://mospi.gov.in/sites/default/files/publication_reports/Youth_in_India_2022/policies_and_programmes.pdf)
4. 'Welfare Of Youth And The Aged'; Master Of Social Work - Iii Semester; Alagappa University; Karaikudi – 630 003
[2https://mis.alagappauniversity.ac.in/siteAdmin/dde-admin/uploads/3/PG_M.S.W._Sociology_34934D - WELFARE OF THE YOUTH AND THE AGED.pdf](https://mis.alagappauniversity.ac.in/siteAdmin/dde-admin/uploads/3/PG_M.S.W._Sociology_34934D - WELFARE OF THE YOUTH AND THE AGED.pdf)
5. Youth - [2https://www.india.gov.in/people-groups/life-cycle/youth](https://www.india.gov.in/people-groups/life-cycle/youth)

-: માળખું:-

11.0 હેતુઓ

11.1 પ્રસ્તાવના

11.2 વૈદિક યુગમાં મહિલાઓની સ્થિતિ

11.3 વૈદિક સમય પછીના યુગમાં મહિલાઓની સ્થિતિ

11.4 મધ્યમ સમયગાળા દરમિયાન મહિલાઓની સ્થિતિ

11.5 બ્રિટિશ સમય દરમિયાન મહિલાઓની સ્થિતિ

11.6 આઝાદી પછી ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ

11.7 મહિલાઓની સમસ્યાઓ અને પડકારો

11.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

11.9 ઉપસંહાર

11.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો

11.11 ચાવીરૂપ શબ્દો

11.12 સ્વાધ્યાય

11.13 પ્રવૃત્તિ

11.14 કેસ સ્ટડી

11.15 સંદર્ભ ગ્રંથ

11.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- ભારતીય સમાજમાં મહિલાઓની સ્થિતિની દ્રષ્ટિએ લિંગ, ભૂમિકા અને દરજ્જાની વિભાવનાને જાણવી;
- સમકાલીન ભારતમાં અને ઘરગથ્થુ કામના સંબંધમાં કુટુંબની અંદર મહિલાઓની સ્થિતિની જાણકારી મેળવશે
- મહિલાઓની સમસ્યાઓને સમજવી

11.1 પ્રસ્તાવના

સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તેની સંસ્કૃતિના ધોરણને પ્રતિબિંબિત કરે છે. યુગોથી ભારતીય મહિલાઓની સ્થિતિ મોટાભાગે પુરુષો માટે માનનીય તાબેદારી અને રક્ષણની રહી છે. ભારતીય કાયદા આપનાર મનુના દિવસોથી જ, હિંદુ કાયદાએ સ્ત્રીઓને સમાજમાં અપમાનજનક નહીં પણ આશ્રિત, વિચારશીલ દરજ્જા આપ્યો છે. એ વાત સાચી છે કે ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ સમયાંતરે

બદલાતી રહી છે. માતૃપ્રધાન પરવારોના સમયે, તે એક જાણીતી હકીકત છે કે સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં શારીરિક રીતે મજબૂત હતી. પરંતુ, માસિક સ્ત્રાવ, ગર્ભાવસ્થા અને બાળજન્મથી શારીરિક શક્તિમાં ઘટાડો થયો છે અને તેને ખોરાક અને સુરક્ષા માટે પુરુષો પર નિર્ભર રહેવું પડે છે. પાછળથી, માતૃપ્રધાન પરવારો પિતૃસત્તાક પરવારોમાં બદલાઈ ગયા છે; અને બહુપત્નીત્વની શરૂઆત થઈ હતી. પરંતુ તેમ છતાં તે સમયે મહિલાઓ સમાજમાં ખૂબ જ આદરણીય સ્થાન ધરાવતી હતી.

પરંતુ, ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ અને સ્થિતિ એક વિવાદાસ્પદ વિષય રહ્યો છે, કારણ કે તે ભારતીય સમાજના વિરોધાભાસી અને વિરોધાભાસી સ્વભાવને પ્રતિબિંબિત કરે છે. જ્યારે એક તરફ સ્ત્રીઓને દેવી અથવા દેવીઓ, દેવતાઓનું નિવાસસ્થાન, તેમના બાળકોના સંપૂર્ણ માર્ગદર્શક અથવા ગુરુ કહેવામાં આવે છે, તો બીજી તરફ, તેણીના અણધારી અને આવેગજન્ય સ્વભાવ માટે ટીકા કરવામાં આવી છે અને માનવ તરીકે અસ્તિત્વના મૂળભૂત અધિકારથી પણ વંચિત કરવામાં આવી છે. તેમની સ્થિતિ જુદા જુદા સમયે આર્થિક અને રાજકીય પરસ્થિતિઓથી પ્રભાવિત હતી. ભારતમાં અંગ્રેજોના આગમન અને ભારતમાં પશ્ચિમી શિક્ષણ પ્રણાલીની શરૂઆત સાથે તેણે મહિલાઓની સ્થિતિને અસર કરી.

વર્તમાન એકમમાં આપણે સમાજમાં મહિલાઓની સ્થિતિ વિશે ઐતિહાસિક પરપ્રેક્ષ્યમાં ચર્ચા કરીશું; સમાજમાં ઐતિહાસિક પરવર્તન સાથે મહિલાઓની સ્થિતિ કેવી રીતે બદલાય છે અને સમાજમાં મહિલાઓની સ્થિતિને અસર કરતા મુખ્ય પરબળો કયા છે. એકમની શરૂઆતમાં, અમે મહિલાઓની સ્થિતિને વ્યાખ્યાયિત કરીએ છીએ અને પછી વિવિધ પરબળોનું અન્વેષણ કરીએ છીએ, જે મહિલાઓની સ્થિતિ સાથે જટિલ રીતે જોડાયેલા છે. વિવિધ ઐતિહાસિક તબક્કાઓમાં મહિલાઓની સ્થિતિની ચર્ચા આ એકમમાં કરવામાં આવી છે.

વર્તમાન સામાજિક માળખા અને તેમાં મહિલાઓની સ્થિતિને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે, સમાજને ઘડતા વિવિધ સામાજિક, ઐતિહાસિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને રાજકીય પરબળોને જાણવું જરૂરી છે. ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ જાણવા માટે ચોક્કસ ઐતિહાસિકતા આવશ્યક છે કારણ કે ભારત સાંસ્કૃતિક વારસો અને ત્રણ હજાર વર્ષથી વધુનો સતત ઇતિહાસ ધરાવે છે.

11.2 વૈદિક યુગમાં મહિલાઓની સ્થિતિ

નિ:શંકપણે વૈદિક સમયગાળા દરમિયાન સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના કારણે ભવ્ય હતી. આ સમયગાળા દરમિયાન, મહિલાઓએ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ભાગ લીધો હતો. મહિલાઓ ગુરુકુલમાં અભ્યાસ કરતી હતી અને દરેક ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્રતા મેળવતી હતી. અપાલા, વિશ્વરા, યામિની, ગાર્ગી અને ઘોસા જેવી મહાન મહિલાઓએ યૂનાનો પ્રકાશ ચોરી લીધો હતો અને સમાજમાં અગ્રણી બની હતી. તેઓએ કલા, સંગીત અને યુદ્ધમાં પણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી. વૈદિક યુગમાં મહિલાઓ સારી રીતે શિક્ષિત અને સારી રીતે ઉછરેલી અને તેમની રીતભાત અને શિષ્ટાચારમાં સારી રીતે સુધારેલી હતી. ઋગ્વેદના કેટલાક સ્તોત્રો સ્ત્રી ઋષિઓને આભારી છે.

પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ તે સમયગાળાથી શરૂ થયો હોવાનું કહેવાય છે જે દરમિયાન ઋગ્વેદની રચના થઈ હતી. પત્નીને ઋગ્વેદમાં પતના ઘરમાં રાણી તરીકે રહેવાનો આશીર્વાદ મળ્યો છે. આ મહિલાઓની ઉચ્ચ સ્થિતિ દર્શાવે છે. પત તેની પત્ની વિના ધાર્મિક ફરજો કરવા માટે ધાર્મિક રીતે

સક્ષમ ન હતો. પદા પ્રણાલીનો અભાવ હતો, જેમાં જીવન સાથી પસંદ કરવાનો અધિકાર હતો. જોકે, બહુપત્નીત્વ અને દહેજની વ્યવસ્થા માત્ર શાસક વર્ગમાં જ પ્રચલિત હતી. વિધવાઓના પુનર્લગ્ન પર કોઈ પ્રતિબંધ નહોતો અને છોકરા અને છોકરી વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ પણ નહોતો. પરણામે છોકરીઓને જનોઈ કે ઉપનયન વિધિમાંથી પસાર થવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. (Upanayana Sanskara).

પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રીઓને પુરુષો સાથે સમાન દરજ્જો મળતો હતો. આર્યન સમયગાળા દરમિયાન, સ્ત્રીઓને તેમના પોતાના અધિકારમાં સ્વીકારવામાં આવતી હતી. આ વાત વેદો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે, જ્યારે સ્તોત્રોમાં સ્ત્રીઓની પ્રશંસા કરવામાં આવતી હતી. સરસ્વતી, કાલી, લક્ષ્મી, દુર્ગા જેવા નારી દેવતાઓની આજે પણ પૂજા કરવામાં આવે છે. ફિલોસોફિકલ રીતે, સ્ત્રીઓ તાકાતનું પ્રતીક હતું i.e. શક્તિ. મહિલાઓ ધાર્મિક વિધિઓમાં સંપૂર્ણ રીતે ભાગ લેતી હતી. તેઓ ગુરુકુલમાં જોડાયા અને જાહેર ચર્ચાઓ અથવા પ્રવચનોમાં ભાગ લીધો. મહિલાઓને પોતાના જીવનસાથી પસંદ કરવાની છૂટ હતી.

વૈદિક યુગમાં, સ્ત્રીઓને તમામ ધાર્મિક અધિકારો અને વિશેષાધિકારોનો આનંદ મળતો હતો, જે પુરુષો પાસે હતા. તેમાંના કેટલાક વૈદિક સ્તોત્રોના લેખકો પણ હતા. તેથી, તેઓ અલબત્ત વૈદિક મંત્રનો પાઠ કરી શકતા હતા. વૈદિક યુગમાં પૂજા કરવા માટે કોઈ મૂર્તિઓ કે મુલાકાત લેવા માટે મંદિરો નહોતા.

લગ્ન એ બે જાતિના બે વ્યક્તિઓનું જોડાણ હતું જેમણે સંપૂર્ણ શારીરિક વિકાસ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન કેટલીક છોકરીઓ તેમના પિતાના ઘરોમાં અપરણીત રહી હતી. આનું એક જાણીતું ઉદાહરણ ગોશા હતું. આ સમયગાળા દરમિયાન પ્રચલિત લગ્નના સ્વરૂપો એક વિવાહીત હતા, જોકે ત્યાં બહુપત્નીત્વના કેટલાક સંદર્ભો હતા. વૈદિક ધર્મ દ્વારા સમાજ માટે લગ્નની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. સ્ત્રીઓ ધર્મના માર્ગમાં અવરોધ નહોતી, ધાર્મિક વિધિઓ અને સમારંભોમાં તેમની હાજરી અને સહકાર અત્યંત જરૂરી હતો. તેનાથી તેમનું ધાર્મિક મૂલ્ય વધ્યું હતું. જ્યાં સુધી તેની પત્ની તેની સાથે ન હોય ત્યાં સુધી માણસ આધ્યાત્મિક બની શકતો ન હતો

સામાન્ય રીતે, પત અને પત્ની દ્વારા સંયુક્ત રીતે ધાર્મિક પ્રાર્થના અને યજ્ઞો કરવામાં આવતા હતા. પત્નીએ પારિવારિક બલિદાનમાં સક્રિય અને વાસ્તવિક ભાગ લેવાનો હતો. પતની જેમ, તેણીએ પણ તે જ યજ્ઞના પ્રસંગે વિશેષ ઉપનયન કરવું પડતું હતું. જો પત મુસાફરી પર દૂર હોય, તો પત્ની એકલા જ વિવિધ બલિદાનો કરે છે, જે દંપતીએ સંયુક્ત રીતે અર્પણ કર્યા હતા.

વૈદિક સમયમાં, હિંદુ કાયદાએ આજ્ઞાકારી અને વફાદાર પત્ની જાળવવાની વ્યક્તિગત જવાબદારી લાદવામાં આવી હતી. યાજ્ઞવલ્ક્યએ જણાવ્યું હતું કે જો કોઈ પુરુષ આજ્ઞાકારી મહેનતુ, પુત્રની માતા અને બોલવામાં સંમત હોય તેવી પત્નીને ત્યજ દે છે, તો તેને તેની સંપત્તનો એક તૃતીયાંશ ભાગ પત્નીને આપવાનો હતો અને જો તેની પાસે કોઈ મિલકત ન હોય તો તેની જાળવણી કરવાની હતી.

સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતાં વધુ શક્તિથી ભરપૂર માનવામાં આવતી હતી અને “શક્તિ” ની દેવી તરીકે ગણવામાં આવતી હતી. પત્નીને પતની અર્ધનગીની માનવામાં આવતી હતી, જેનો અર્થ એ હતો કે તે તેના પતના વ્યક્તિત્વનો અડધો ભાગ બનાવે છે.

11.3 વૈદિક સમય પછીના યુગમાં મહિલાઓની સ્થિતિ

વૈદિક પછીના સમયગાળા દરમિયાન, મનુ દ્વારા મહિલાઓના અધિકારો અને વિશેષાધિકારો પર અમુક મર્યાદાઓ અને પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવ્યા હતા અને ચોક્કસપણે મહિલાઓની સ્થિતિને નુકસાન થયું હતું અને તેઓ તેમના ઘરની ચાર દિવાલો સુધી મર્યાદિત હતા.17 છોકરીના જન્મને પરવાર માટે આપત્ત તરીકે ગણવામાં આવ્યો હતો. છોકરીઓને શિક્ષણથી વંચિત રાખવામાં આવી હતી. છોકરીઓને જનોઈ કે ઉપનયન સમારોહમાં જવાની મંજૂરી નહોતી (upanayana sanskara). આ સમયગાળા દરમિયાન, પૂર્વ-તરુણાવસ્થા લગ્ન પ્રણાલીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું, આમ છોકરીઓની લગ્નયોગ્ય ઉંમર ઘટાડીને 9 અથવા 10 વર્ષ કરવામાં આવી હતી. જો કે, શાસક વર્ગની છોકરીઓને શિક્ષણ, સૈન્ય, વિજ્ઞાનમાં તાલીમ મેળવવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.

આશ્ચર્યજનક રીતે, વૈદિક કાળ પછી, મહિલાઓના સંપત્તના અધિકારને માન્યતા આપવામાં આવી હતી અને “સ્ત્રીધન” ની વિભાવના પ્રચલિત થઈ હતી. જેમ મનુએ વ્યાખ્યાયિત કર્યું છે- “સ્ત્રીધન” નો અર્થ છે-”જે તેને લગ્ન પહેલાં આપવામાં આવ્યું હતું, પ્રેમની નિશાનીમાં લગ્ન સમારંભમાં અને જે તેને પિતા, માતા, ભાઈ અને પત્ત પાસેથી પ્રાપ્ત થયું છે.

કન્યાઓ માટે ઉપનયન વિધિઓ 500 બીસીથી 500 એડીના સમયગાળા દરમિયાન સંપૂર્ણપણે ત્યજી દેવામાં આવી હતી, જેનો અંદાજ પ્રારંભિક સ્મૃતિઓ, રામાયણ અને મહાભારત અને પ્રારંભિક પુરાણોના સમયગાળા સાથે લગાવી શકાય છે. કાયદા ઘડનારાઓએ માત્ર કાર્યો અને ભાષણોમાં જ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો ન હતો, પરંતુ સમાજ બહુપત્નીત્વ બની ગયો હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન બહુપત્ત ગાયબ થઈ ગયું હતું, સિવાય કે દુર્લભ કિસ્સાઓમાં પાંડવોએ મહાભારતમાં દ્રૌપદી દ્વારા બહુપત્તવનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પૌરાણિક અને મહાકાવ્ય સમયગાળા દરમિયાન છોકરીઓની લગ્નયોગ્ય ઉંમર ઘટાડવામાં આવી હતી અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓને વંચિત રાખવામાં આવી હતી. રામાયણ અને મહાભારતના મહાકાવ્યોના પાલન અને સ્ત્રીઓની માત્ર ફરજ હતી કે તેઓ તેમના પતનું આંધળું પાલન કરે.

11.4 મધ્યમ સમયગાળા દરમિયાન મહિલાઓની સ્થિતિ

મધ્યયુગીન સમયગાળા દરમિયાન, મુસ્લિમ આક્રમણકારો ભારતમાં આવ્યા હતા. મુસ્લિમ પ્રભાવના પરણામે, પ્રાચીન હિંદુ વ્યવસ્થા લગભગ સંપૂર્ણપણે નાશ પામી હતી. સ્ત્રીની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે ગૌણ હતી અને લાંબા ગાળે તેને પુરુષના સેવક અને જીવનના દરેક તબક્કે તેના પર નિર્ભરતા તરીકે સમજવામાં આવતી હતી.

એક પુત્રી તરીકે, સ્ત્રીઓ તેના પિતાના વાલીપણું હેઠળ, તેના પતના શિક્ષણ હેઠળ પત્ની તરીકે અને તેના મોટા પુત્રના મૂળ હેઠળ વિધવા તરીકે રહેતી હતી. તેમનું જીવન શાશ્વત સંરક્ષકતાની સ્થિતિ હતી. દહેજ પ્રથાને કારણે આ સમયગાળામાં છોકરીઓને આવકારવામાં આવતી ન હતી. વરરાજાના માતાપિતાને સુંદર દહેજ આપ્યા વિના છોકરીઓ સાથે યોગ્ય વરરાજા સાથે લગ્ન કરવું અશક્ય હતું. આ સામાજિક દુષ્ટતાને કારણે ગરીબ અને નીચલા મધ્યમ વર્ગના પરવારો બરબાદ થઈ ગયા. બાળપણમાં પણ કેટલીક જનજાતિઓ વચ્ચે તેણીની હત્યા કરવામાં આવી હતી. જો તેણીને જીવવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હોત તો તેણીને અદ્રાવ્ય ટાઈમાં પતને આપવામાં આવી હતી. જો તેણી

ગર્ભવિસ્થામાં મૃત્યુ પામી, તો તે અમુક સમય માટે 'ચુરેલ' તરીકે ઓળખાતા સૌથી ભયંકર દુષ્ટ આત્માઓ બની ગઈ અને પડોશમાં ત્રાસી ગઈ. આમ, તેના જન્મથી તેના મૃત્યુ સુધી, સ્ત્રીની સ્થિતિ સૌથી વધુ અપ્રિય હતી ધર્મ અને અન્ય સુધારાત્મક ચળવળે તેમને સત્તાના દરેક પદથી કાળજીપૂર્વક બાકાત રાખ્યા હતા, તેમના આંતરિક પદાનુક્રમમાં એક સ્થાનથી પણ.

હિંદુ વિચારો અનુસાર સ્ત્રીઓનું મુખ્ય કાર્ય પુરુષ બાળક લાવવાનું હતું. ભારતીય મહિલાઓ સખત રીતે ઘર અને ઘરની સંભાળ સુધી મર્યાદિત હતી. આમ, તેણીના બધા સપના પોતાને પતને સમર્પિત પત્ની આપવા અને તેને ખુશ કરવાનો પ્રયાસ કરવા પર કેન્દ્રિત હતા.

સ્ત્રીઓની બૌદ્ધિક સંસ્કૃતિ વર્ગ અનુસાર અલગ અલગ હોય છે. ગામડાઓમાં જ્યાં મહિલાઓ ગ્રામીણ અર્થતંત્રનો ભાગ હતી, ત્યાં સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે કોઈ જગ્યા નહોતી. બીજી તરફ ગરીબ વર્ગની ખેડૂત મહિલાઓને બૌદ્ધિક વ્યવસાયો માટે સમય મળતો ન હતો. આમ તેમની માનસિક સંસ્કૃતિ ખૂબ પછાત તબક્કાથી આગળ વધી ન હતી.

11.5 બ્રિટિશ સમય દરમિયાન મહિલાઓની સ્થિતિ

બ્રિટિશ સમયગાળા દરમિયાન મુખ્યત્વે ભારતીય સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પેટર્ન પર પશ્ચીમી અસરને કારણે મહિલાઓની સ્થિતિમાં ભારે ફેરફારો થયા હતા. સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને વ્યક્તિગત બિનસાંપ્રદાયિકતાનો ખ્યાલ ઊભો થયો હતો પરંતુ શાસક વર્ગ સુધી મર્યાદિત હતો

અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જ્યારે ભારતીયો અંગ્રેજોના સંપર્કમાં આવ્યા ત્યારે ભારતીય મહિલાઓની સ્થિતિ સૌથી વધુ બગડતી જતી હતી. વૈચારિક રીતે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણપણે હલકી જાતિ માનવામાં આવતી હતી, જે પુરુષ કરતાં હલકી કક્ષાની હતી, જેનું કોઈ મત્વ નહોતું, કોઈ વ્યક્તિત્વ નહોતું. સામાજિક રીતે તેણીને સંપૂર્ણ તાબેદારીની સ્થિતિમાં રાખવામાં આવી હતી, કોઈપણ અધિકારથી વંચિત રાખવામાં આવી હતી અને તેને દબાવી દેવામાં આવી હતી અને દમન કરવામાં આવ્યું હતું.

આમ, માત્ર સામાજિક સંસ્થાઓ અને રિવાજોએ જ તેમના વ્યક્તિત્વના મુક્ત વિકાસને અવરોધિત કર્યો ન હતો, પરંતુ પ્રવર્તમાન વિચારધારાએ પણ ભારતીય મહિલાઓને નિમ્ન દરજ્જો આપ્યો હતો. તેણીને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વથી વંચિત રાખવામાં આવી હતી. તેના અસ્તિત્વને હળવાશથી લેવામાં આવ્યું હતું. તેણીનો અભિપ્રાય, તેણીની ઈચ્છાઓ, તેણીની પસંદ કે નાપસંદો ક્યારેય ધ્યાનમાં લેવાતા ન હતા. આમ, સ્ત્રીઓના નૈતિક સ્વભાવને એક પ્રલોભક માનવામાં આવતો હતો, જેનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ પુરુષને સાચા માર્ગથી ભટકાવવાનો હોય છે. પિતા દ્વારા પુત્રીને એક બોજ તરીકે ગણવામાં આવે છે જેનો ઝડપથી નિકાલ પુરુષ સંતાન માટે એક હેતુ તરીકે કરવામાં આવે છે.

તેણીને કોઈપણ મત્વના સામાજિક, રાજકીય અથવા ધાર્મિક કાર્યોમાં ભાગ લેવા માટે અયોગ્ય માનવામાં આવતી હતી. તે શિક્ષણ મેળવવાને લાયક પણ નહોતી. આના પરણામે, બ્રિટિશ શાસનની પૂર્વસંઘ્યાએ ભારતીય મહિલાઓએ માત્ર પોતાની સ્વતંત્રતા જ નહીં પરંતુ સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વના પરણામો માટેની તેમની સમજ અને ઈચ્છા ગુમાવી દીધી હતી. જેમ કે પંડિતા રમાબાઈ તે સમયે તેમની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે, “તેમને પવત્ર શાસ્ત્રો વાંચવાની મનાઈ હતી”.

રામ મોહન રોય અને ઈશ્વર ચંદર વિદ્યા સાગર જેવા મહાન સામાજિક સુધારાઓએ પણ આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિની અવગણના કરી ન હતી, જેના કારણે મહિલાઓ પર થયેલા માનવીય સામાજિક અન્યાયમાં તેમની દયનીય દુર્દશા થઈ હતી. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યા સાગરે બાળલગ્ન, બહુપત્નીત્વ વગેરેના આર્થિક કારણો પર પ્રકાશ પાડ્યો હતો. તેમના લખાણોમાં. સતી પ્રથા પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે ઘણા ઉચ્ચ દરજ્જાના લોકો દ્વારા હસ્તાક્ષરિત તત્કાલીન ગવર્નર-જનરલને રામ મોહન રોયની પ્રસિદ્ધ અરજી અમાનવીય વ્યવસ્થા પાછળની ગંદી સંપત્તના હિતોને વ્યક્ત કરે છે.

છોકરીઓએ પોતાના ઘરની બહાર શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ તે વિચારને ભારતીય જીવનમાં ક્યારેય સ્થાન મળ્યું ન હતું. તેને હળવાશથી લેવામાં આવ્યું હતું અને ઈંગ્લેન્ડમાં પણ એવું જ હતું. ઈંગ્લેન્ડમાં ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં અને એવી પ્રથા હતી કે છોકરીઓ તેમના ઘરની આસપાસના વિસ્તારમાં શિક્ષણના માર્ગમાં જરૂરી બધું જ મેળવી શકે છે. જ્યારે લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકે 1835માં સ્વદેશી શાળાઓની સ્થિતિની તપાસ કરવા માટે વિલિયમ એડમની નિમણૂક કરી, ત્યારે તેમને વિદ્વતાપૂર્ણ અને વ્યાવસાયિક બંને પ્રકારની છોકરાઓની સંખ્યાબંધ શાળાઓ મળી, પરંતુ તેમને છોકરીઓની કોઈ શાળા મળી ન હતી. મહિલા શિક્ષણમાં સક્રિય રસ લેનારા પ્રથમ ભારતીયોમાં ભારતમાં સૌથી વધુ યુરોપીયન સમુદાયો, બંગાળમાં બ્રહ્મ સમાજ અને બોમ્બેમાં પારસીઓ, ભૂતપૂર્વ ઈશ્વર ચંદ્ર વિદ્યા સાગરના સૌથી મહાન સભ્યોમાંના એક, જેમણે શાળાઓના નિરીક્ષક તરીકે સત્તાવાર રીતે કામ કર્યું હતું, તેમણે 1855 અને 1858ની વચ્ચે ચાલીસ કન્યા શાળાઓની સ્થાપના કરી હતી.

ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં, સ્ત્રી શિક્ષણ માટે સત્તાવાર પ્રયાસો ખૂબ જ ઔપચારિક અને નજીવા હતા. પાછળથી ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકોએ પ્રબુદ્ધ ભારતીય મહિલાઓ સાથે સામાજિક અને કલ્યાણ કાર્ય હાથ ધર્યું હતું. કેટલાક પ્રખ્યાત બૌદ્ધિકો, પ્રખ્યાત કવિઓ ટેક્સી દત્ત અને અસુ દત્ત અને પંડિતા રમાબાઈ, સામાજિક કાર્યકર્તાઓ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પરવર્તિત થયા હતા. રૂ.W.C.A. તેના મિશનરી ઉદ્દેશ સાથે, તે મહિલાઓના શિક્ષણના પ્રસારમાં સંકળાયેલી હતી અને મહિલાઓના ઉત્થાન માટે સામાજિક અને કલ્યાણ કાર્ય હાથ ધર્યું હતું, પરંતુ અલબત્ત, તેના પોતાના મર્યાદિત હેતુ સાથે.

આમ, 19મી સદીના અંતમાં, ભારતના વિવિધ ભાગોમાં અગ્રણી સમાજ સુધારકો દ્વારા, મહિલાઓના ઉત્થાન માટે, તેમના શિક્ષણ અને કાનૂની અધિકારો માટે એક આંદોલન વ્યાપક બન્યું, પરંતુ આ ચળવળો અને સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ સમાજના ઉચ્ચ મધ્યમ રાજ્ય સુધી મર્યાદિત હતી.

11.6 આઝાદી પછી ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ

આઝાદી પછી, મહિલાઓનું ધોરણ, સમાનતા અને જીવન સુધારવા માટે સંખ્યાબંધ કાયદાકીય પગલાં ઘડવામાં આવ્યા હતા. વિશેષ લગ્ન કાયદો, 1956, ખ્રિસ્તી, યહુદી અને હિંદુ ધર્મો ન માનનારી વ્યક્તિ માટે લગ્નના એક સ્વરૂપની જોગવાઈ કરે છે. હિંદુઓ, બૌદ્ધો, શીખો અને જૈનોને લગતા હિંદુ મેરેજ એક્ટ, 1955એ વૈવાહિક કાયદાની બાબતમાં સારવારની એકરૂપતા રજૂ કરી હતી. હિંદુ સક્સેશન એક્ટ, 1956 એ મહિલાઓને ઘર છોડવાનો અને મિલકત રાખવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. મહિલા અને છોકરીઓમાં અનૈતિક વેપારનું દમન અધિનિયમ, 1956 એ મહિલાઓ અને છોકરીઓના શોષણને અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. વેશ્યાવૃત્તિ અને અમર વેપાર કાયદો, 1958 દ્વારા વેશ્યાવૃત્તિ નાબૂદ કરવામાં આવી હતી. દહેજ પ્રતિબંધ અધિનિયમ, 1961 એ દહેજના સંદર્ભમાં મહિલાઓ દ્વારા

ભોગવવામાં આવતી કેટલીક વિશેષ અક્ષમતાને દૂર કરી હતી. પ્રસૂતિ લાભ કાયદો, 1961 1961 માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. ઘરેલું હિંસા કાયદો, 2005 મહિલાઓને ઘરેલું અત્યાચારોથી અટકાવે છે.

આઝાદી સાથે મહિલાઓને પુરુષો સાથે સમાન દરજ્જો આપવામાં આવ્યો હતો. સરકારે કાયદા દ્વારા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓનો દરજ્જો વધારવા માટે તમામ પ્રયાસો કર્યા હતા. ફરજિયાત લગ્ન વય, દત્તક કાયદો, 1956; દહેજ પ્રતિબંધ કાયદો 1961 અને ગર્ભપાતને કાયદેસર બનાવવો એ તમામ સદીના ઝડપી શહેરીકરણ અને ઔદ્યોગિકરણ સાથે મહિલાઓની તરફેણમાં છે. તાજેતરના વર્ષોમાં મહિલાઓનું શોષણ આપણા સમાજ માટે ગંભીર ખતરો છે.

11.7 મહિલાઓની સમસ્યાઓ અને પડકારો

સાંસ્કૃતિક વિવિધતા અને ઇતિહાસથી સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર ભારત પ્રગતિ અને વિકાસ માટે અજાણી વ્યક્તિ નથી. જો કે, આ પ્રગતિના માળખામાં વણાયેલા પડકારોના જટિલ દોરા છે જેનો મહિલાઓ સતત સામનો કરી રહી છે. આ વ્યાપક સંશોધનમાં, અમે ભારતમાં મહિલાઓ સામે શૈક્ષણિક અસમાનતા અને કાર્યસ્થળની અસમાનતાથી લઈને સામાજિક ધોરણો અને આરોગ્યની ચિંતાઓ સુધીના બહુપક્ષીય અવરોધોની તપાસ કરીએ છીએ. જેમ જેમ આપણે આ પડકારોને ઉકેલીએ છીએ, તેનો ઉદ્દેશ હાથ પરના મુદ્દાઓની ઊંડી સમજણને પ્રોત્સાહન આપવાનો અને વધુ સર્વસમાવેશક અને ન્યાયી સમાજ બનાવવા માટે જરૂરી ફેરફારોની હિમાયત કરવાનો છે.

11.7.1 શિક્ષણમાં જાતિ ભેદભાવ:

શિક્ષણમાં ભારતની પ્રગતિ છતાં, લિંગ આધારિત અસમાનતાઓ ચાલુ છે. ઊંડા સામાજિક ધોરણો, આર્થિક અવરોધો અને અમુક પ્રદેશોમાં માળખાગત સુવિધાના અભાવને કારણે ઘણી છોકરીઓ માટે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની પહોંચ એક પડકાર છે. સ્ત્રી શિક્ષણ કરતાં પુરુષ શિક્ષણને પ્રાથમિકતા આપતી પરંપરાગત માનસિકતાને નાબૂદ કરવાની જરૂર છે. શિક્ષણમાં લિંગ તફાવત ઘટાડવા માટે, માળખાગત વિકાસ, જાગૃતિ અભિયાનો અને શિષ્યવૃત્તિ સહિતના કાર્યક્રમો આવશ્યક છે.

11.7.2 કાર્યસ્થળની અસમાનતા:

ભારતમાં વ્યાવસાયિક ક્ષેત્ર ઘણીવાર ઊંડાણપૂર્વકના લૈંગિક પૂર્વગ્રહને પ્રતિબિંબિત કરે છે. મહિલાઓ વારંવાર અસમાન પગાર, કારકિર્દીની વૃદ્ધિની મર્યાદિત તકો અને કાર્યસ્થળે સતામણી જેવા પડકારોનો સામનો કરે છે. આદર્શને બદલવા માટે માત્ર નીતિગત ફેરફારો જ નહીં પરંતુ કાર્યબળમાં મહિલાઓ પ્રત્યેના સામાજિક વલણમાં પરવર્તન પણ જરૂરી છે. કંપનીઓએ વિવિધતા અને સમાવેશની પહેલને સ્વીકારવી જોઈએ, મહિલાઓને તેમની કારકિર્દીમાં સફળ થવા માટે સમાન તકો પૂરી પાડવી જોઈએ.

11.7.3 મહિલાઓ પર અત્યાચાર:

ભારત મહિલાઓ સામેની હિંસાના વ્યાપક મુદ્દા સાથે ઝઝૂમી રહ્યું છે, જેમાં ઘરેલું હિંસા, જાતીય હુમલો અને સતામણી સામેલ છે. જ્યારે કાનૂની માળખું અસ્તિત્વમાં છે, ત્યારે પડકાર તેમના અસરકારક અમલીકરણમાં રહેલો છે. જાગૃતિ લાવવી, આદરની સંસ્કૃતિને પ્રોત્સાહન આપવું અને

ઝડપી ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવો એ અનિવાર્ય પગલાં છે. હેલ્પલાઈન અને પરામર્શ સેવાઓ જેવી સહાયક પ્રણાલીઓને પીડિતો અને બચી ગયેલા લોકોને મદદ કરવા માટે મજબૂત કરવાની જરૂર છે.

11.7.4 બાળલગ્ન અને દહેજ પ્રણાલી:

બાળલગ્ન અને દહેજ પ્રથા જેવી ઊંડી સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ યુવાન છોકરીઓના જીવન પર પ્રતિકૂળ અસર કરવાનું ચાલુ રાખે છે. આ પ્રથાઓને નાબૂદ કરવા માટે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, કાયદાકીય સુધારાઓ અને સામુદાયિક જોડાણ સહિત વ્યાપક સામાજિક પ્રયાસોની જરૂર પડે છે. શિક્ષણ અને કુશળતા સાથે યુવાન છોકરીઓનું સશક્તિકરણ આ હાનિકારક પરંપરાઓને વિક્ષેપિત કરી શકે છે.

11.7.5 આરોગ્ય સંભાળ વિષમતાઓ:

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મહિલાઓ ઘણીવાર અપૂરતી આરોગ્ય સુવિધાઓ અને પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય વિશે અપૂરતી જાગૃતિનો સામનો કરે છે. આ અંતરાયોને દૂર કરવા માટે આરોગ્યસંભાળની માળખાગત સુવિધાઓ, શિક્ષણ અને લિંગ-સંવેદનશીલ આરોગ્ય નીતિઓને પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે. માતૃત્વ આરોગ્ય સંભાળ, પરવાર નિયોજન અને જાગૃતિ અભિયાનો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતી પહેલ મહિલાઓના સ્વાસ્થ્ય પરણામોમાં સુધારો કરવામાં યોગદાન આપી શકે છે.

11.7.6 રાજકીય પ્રતિનિધિત્વમાં ઘટાડો:

જ્યારે ભારતે સફળ મહિલા નેતાઓનો ઉદય જોયો છે, ત્યારે મહિલાઓનું એકંદર રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ અપ્રમાણસર રીતે ઓછું છે. વધુ સર્વસમાવેશક અને પ્રતિનિધિ લોકશાહી માટે રાજકારણમાં મહિલાઓની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવું મત્ત્વપૂર્ણ છે. અનામત બેઠકો, માર્ગદર્શન કાર્યક્રમો અને જાગૃતિ અભિયાનો રાજકીય ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓની ભાગીદારીમાં વધારો કરી શકે છે.

11.7.7 મીડિયાનો પ્રભાવ અને રૂઢિપ્રયોગ:

સામાજિક ધારણાઓને આકાર આપવામાં મીડિયા મત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. મહિલાઓ ઘણીવાર રૂઢિચુસ્ત અને વાંધાજનક હોય છે, જે હાનિકારક લિંગ ધોરણોના મજબૂતીકરણમાં ફાળો આપે છે. સામાજિક પરવર્તન માટે મહિલાઓના સકારાત્મક ચિત્રણ અને પડકારજનક રૂઢિપ્રયોગોને પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે. મીડિયા સંસ્થાઓએ લૈંગિક સમાનતા અને વિવિધતાને પ્રોત્સાહન આપતા નૈતિક ધોરણો અપનાવવા જોઈએ.

11.7.8 માસિક સ્ટ્રાવ પર પ્રતિબંધ અને સ્વચ્છતા સુવિધાઓનો અભાવ:

ભારતના વિવિધ ભાગોમાં માસિક સ્ટ્રાવ પર પ્રતિબંધો ચાલુ છે, જે મહિલાઓના શિક્ષણ અને આરોગ્યસંભાળની પહોંચને અસર કરે છે. વધુમાં, અપૂરતી સ્વચ્છતા સુવિધાઓ આ પડકારોને વધુ જટિલ બનાવે છે. માસિક સ્ટ્રાવની સ્વચ્છતાને પ્રોત્સાહન આપવું અને વર્જનાઓને દૂર કરવી એ મત્ત્વપૂર્ણ પગલાં છે. માસિક સ્ટ્રાવની સ્વચ્છતા વ્યવસ્થાપન માટે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, જાગૃતિ અભિયાનો અને સુધારેલ માળખાગત સુવિધાઓ માસિક સ્ટ્રાવની આસપાસના મૌનને તોડવામાં ફાળો આપી શકે છે.

11.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. મહિલાઓને વૈશ્વિક સ્તરે અત્યાર સુધી મોટે ભાગે સામનો કરવો પડતો મુખ્ય મુદ્દો કયો છે?
a) શિક્ષણનો અભાવ b) જાતિ આધારિત હિંસા
c) અસમાન પગાર d) ઉપરોક્ત તમામ
2. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ દરમિયાન, કાર્યબળમાં મહિલાઓની ભૂમિકા:
a) જેમ જેમ તેઓએ ફેક્ટરીઓમાં કામ કરવાનું શરૂ કર્યું તેમ તેમ તેમાં વધારો થયો
b) ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિને કારણે નોંધપાત્ર ઘટાડો
c) તેમને કારખાનાના માલિકો બનવાની મંજૂરી આપી
d) ઘરગથ્થુ કામકાજ સુધી મર્યાદિત રહ્યા
3. મહિલાઓ ઘણીવાર તેમની કારકિર્દીમાં “કાયની ટોચમર્યાદા” ના અવરોધોનો સામનો કરે છે. આ શબ્દનો અર્થ શું છે?
a) તાલીમ કાર્યક્રમોની અસમાન પહોંચ
b) અદ્રશ્ય અવરોધો મહિલાઓને ટોચના હોદ્દા સુધી પહોંચતા અટકાવે છે
c) માર્ગદર્શનની તકનો અભાવ
d) નોકરીમાં અસંતોષ
4. વૈશ્વિક સ્તરે મહિલાઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી લિંગ આધારિત હિંસાનું સામાન્ય સ્વરૂપ શું છે?
a) મૌખિક પજવણી b) ઘરેલું હિંસા
c) સ્ટોકિંગ (પીછો કરવો) d) ઉપરોક્ત તમામ
5. ઘરેલું હિંસાથી મહિલાઓનું રક્ષણ કાયદો કયા વર્ષમાં ઘડવામાં આવ્યો હતો?
a) 2000 b) 2010
c) 2005 d) 2015

11.9 ઉપસંહાર

સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાં મહિલાઓની નોંધપાત્ર ભૂમિકા છે અને પરવારમાં, ખાસ કરીને બાળકોના ઉછેરમાં અનિવાર્ય ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ વિશ્વભરની પિતૃસત્તાક સામાજિક વ્યવસ્થાઓએ મહિલાઓ સામેનો પૂર્વગ્રહ, પૂર્વગ્રહો અને ભેદભાવ જાળવી રાખ્યો છે, જે તેમને નિઃશક્તતા, પરાધીનતા અને દમનના કાયમી કષ્ટો સહન કરવા માટે મજબૂર કરે છે. આ સમાજને બદલવાનો સમય છે, ખાસ કરીને પરવર્તન લાવવાની પુરુષોની ફરજ. છોકરીને પરવારના અભિન્ન અને સમાન સભ્ય તરીકે ગણવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે દરેક પ્રયાસ થવો જોઈએ. ઐતિહાસિક રીતે મહિલાઓ સારી સ્થિતિમાં હતી. ઉપરોક્ત અભ્યાસ દર્શાવે છે કે વૈદિક સમયગાળો ભારતીય સમાજમાં એક ભવ્ય સમયગાળો હતો. મહિલાઓ ગમે ત્યાં જવા અને શિક્ષણ મેળવવા માટે સ્વતંત્ર હતી. તેમને પુરુષોની જેમ સમાન ગણવામાં આવતા હતા. પ્રાચીન સમાજમાં જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓએ ભાગ લીધો હતો. પરંતુ વૈદિક કાળ પછી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ખરાબ થઈ ગઈ હતી. તે પુરાણો, સામ્યતાઓ અને મહાકાવ્યોનો સમયગાળો હતો. મનુની સંહિતા પ્રથમ લેખિત કાયદો હતો.

મનુને હિંદુ કાયદાના પિતા માનવામાં આવતા હતા અને તેમણે સ્ત્રીઓની મર્યાદાઓ અને શરતોને વ્યાખ્યાયિત કરી હતી.

મધ્યયુગીન સમયગાળો ભારતીય મહિલાઓ માટે સૌથી ખરાબ સમયગાળો હતો. સ્ત્રીઓનું શારીરિક તેમજ માનસિક શોષણ કરવામાં આવતું હતું. સતી, પર્દા, બાળલગ્ન અને જહર જેવી સામાજિક દુષ્ટતાઓ મધ્યયુગીન સમયગાળા દરમિયાન પ્રચલિત હતી. પરંતુ, ભેદભાવ હોવા છતાં કેટલીક મહિલાઓ શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓ, સંચાલકો અને ગાયકો વગેરે સાબિત થઈ હતી. 8૨ બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન મહિલાઓ સમાજમાં સૌથી નીચલા સ્તર પર હતી. પરંતુ સમાજ સુધારકોએ મહિલાઓના દરજ્જાના ઉત્થાનમાં મત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. સ્વતંત્રતા સેનાનીઓએ પણ તેમને સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં સંગઠિત કર્યા હતા. આઝાદી પછી મહિલાઓના કલ્યાણ માટે કેટલીક જોગવાઈઓ અને કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા છે. મહિલાઓની સુરક્ષા માટે બંધારણમાં કેટલીક જોગવાઈઓ સામેલ કરવામાં આવી હતી.

11.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો

જવાબો: 1) d 2) a 3) b 4) d 5) c

11.11 ચાવીરૂપ શબ્દો

પિતૃસત્તા	: એક સામાજિક વ્યવસ્થા જ્યાં પુરુષો મુખ્ય શક્તિ ધરાવે છે અને નેતૃત્વ, નૈતિક સત્તા અને નિયંત્રણના પદો પર હોય છે.
કાનૂની હક	: મિલકતના અધિકાર, મતદાન અને છૂટાછેડા જેવા ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓના અધિકારનો વિકાસ.
દહેજ પ્રથા	: વિવાહમાં વરપક્ષને કન્યાપક્ષ દ્વારા દેનારું દાન અથવા ભેટ, જે મોટેભાગે લિંગ અસમાનતા સાથે જોડાયેલી છે.
લિંગ આધારિત હિંસા (GBV)	: કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા જે વ્યક્તિઓ પર તેમના લિંગના આધારે કરવામાં આવે છે, જેમાં મહિલાઓ પર વિશેષ પ્રમાણમાં અસર થાય છે.
ગ્લાસ સીલિંગ	: અદ્રશ્ય અવરોધ, જે મહિલાઓને સંગઠનોમાં ટોચના નેતૃત્વના પદો સુધી પહોંચવામાં અવરોધિત કરે છે.
લૈંગિક સતામણી	: કામ સ્થળો અને જાહેર સ્થળોએ મહિલાઓના અધિકારો પર અસર કરતું અવાંછનીય યૌન વર્તન.

11.12 સ્વાધ્યાય

1. વૈદિક યુગમાં મહિલાઓની સ્થિતિ વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. બ્રિટિશ સમય દરમિયાન મહિલાઓની સ્થિતિ પાર નોંધ લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. ભારતમાં મહિલાઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી સમસ્યાઓ અને પડકારો પર વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. આઝાદી પછી ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ શું હતી?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

11.13 પ્રવૃત્તિ

વિવિધ ક્ષેત્રો જેવા કે શિક્ષણ, રોજગાર, આરોગ્ય, સામાજિક ભૂમિકા અને પડકારો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને સ્થાનિક સમુદાયમાં મહિલાઓની વર્તમાન સ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરવું. તથા સંશોધન કરી મહિલાઓને જે સામાન્ય પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે તેની નોંધ લો. સ્થાનિક સમુદાયની સ્થિતિનો અંદાજ રાષ્ટ્રીય કે વૈશ્વિક આંકડાઓ સાથે તુલના કરો. સમુદાયમાં મહિલાઓની સ્થિતિનું સારાંશ આપો અને પડકારોને સમાધાન કરવા માટેના પગલાંઓની મત્ત્વની ચર્ચા કરો.

11.14 કેસ સ્ટડી

ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન કાર્યરત મહિલાઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી વિવિધ સમસ્યાઓને સમજવા માટે જુદા જુદા ક્ષેત્ર માં કાર્યરત મહિલાઓ પર કેસ સ્ટડી કરો.

11.15 संदर्भसुचि

- 1) “The Changing Role of Women in India: 19th and 20th Century” by P.K. Dey
- 2) “Women in India: Issues and Perspectives” by R. K. Gairola
- 3) “The Status of Women in India: A Historical and Contemporary Perspective” by Veena Satrugna
- 4) “Social Status of Women in India” by Maya Majumdar

-: માળખું:-

12.0 હેતુઓ**12.1 પ્રસ્તાવના****12.2 મહિલા સશક્તિકરણ નો અર્થ****12.3 મહિલા વિકાસને લગતી યોજનાઓ****12.4 મહિલાઓને લગતા કાયદા****12.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો****12.6 ઉપસંહાર****12.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો****12.8 ચાવીરૂપ શબ્દો****12.9 સ્વાધ્યાય લેખન****12.10 પ્રવૃત્તિ****12.11 કેસ સ્ટડી****12.12 સંદર્ભસુચિ****12.0 હેતુઓ**

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે..

- મહિલાઓના વિકાસ માટેની યોજનાઓથી વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા.
- મહિલાઓ માટેના બંધારણીય સુરક્ષા અને કાયદાઓની વિદ્યાર્થીઓ સમજ કેળવશે.

12.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં, મહિલા સશક્તિકરણ માટે રજૂ કરવામાં આવેલી નીતિઓ અને કાર્યક્રમો પર ચર્ચા કરવા જઈ રહ્યા છીએ. 'કલ્યાણ' અને પછી 'વિકાસ' ના વિચારમાંથી 'સશક્તિકરણ' ની વિભાવના તરફનું સંક્રમણ સમજાવે છે કે મહિલાઓની વિવિધ ભૂમિકાઓને માન્યતા આપવામાં આવી રહી છે. ઇતિહાસમાં પાછા જવા માટે, એ નોંધવું રસપ્રદ છે કે પૂર્વ સ્વતંત્ર ભારતમાં, રાજ્ય પાસેથી આરોગ્ય અને શિક્ષણ સંબંધિત જોગવાઈઓની માંગ કરવામાં આવી હોવા છતાં, આ સામાજિક કલ્યાણ કાર્યક્રમો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ચિંતા હતા. આવી કલ્યાણકારી સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે ભાગ્યે જ કોઈ રાષ્ટ્રવ્યાપી કાર્યક્રમ હતો. આજાદી પછી, રાજ્યને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી કલ્યાણ સેવાઓને મજબૂત કરવામાં તેની ભૂમિકાનો અહેસાસ થયો.

આ એકમમાં મહિલાઓ સાથે સંબંધિત યોજનાઓ અને સામાજિક કાયદાઓ તમને શિક્ષિત કરવા માટે નીચે સમજાવવામાં આવ્યા છે, જેથી તમે પણ મહિલાઓના કાનૂની અધિકારોને પ્રોત્સાહન આપવા અને ન્યાયપૂર્ણ સમાજના નિર્માણમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી શકો જ્યાં દરેક મહિલા ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા, માનવ ગૌરવ અને ભારતના બંધારણ દ્વારા બાંધપરીકૃત બંધુત્વનો અનુભવ કરી શકે.

12.2 મહિલા સશક્તિકરણ નો અર્થ

સશક્તિકરણ એક એવી પ્રક્રિયા છે જે વ્યક્તિની શક્તિઓ અથવા વિકલ્પોને ફરીથી વ્યાખ્યાયિત કરવાની અને તેમના પર કાર્ય કરવાની ક્ષમતા ધરાવતી વ્યક્તિની શક્તિ સાથે સંબંધિત છે (Eyben et al). કબીર (2001) સશક્તિકરણને આ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરે છે, “એવા સંદર્ભમાં લોકોની વ્યૂહાત્મક જીવન પસંદગીઓ કરવાની ક્ષમતામાં વિસ્તરણ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે જ્યાં આ ક્ષમતાને અગાઉ તેમને નકારવામાં આવી હતી”. ટકાઉ વિકાસ અને આર્થિક વિકાસ માટે મહિલાઓનું સશક્તિકરણ જરૂરી છે.

આમ, સશક્તિકરણ મૂળભૂત રીતે વ્યક્તિઓની તેમની આસપાસના વાતાવરણમાં ફેરફાર કરવાની ક્ષમતાઓ વધારવા વિશે છે, જે તેમના જીવનને અસર કરે છે. સશક્તિકરણ એ સમાજમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ધોરણો, અનોપચારિક અને ઔપચારિક સંસ્થાઓ પર વ્યક્તિના પ્રભાવ સાથે પણ સંબંધિત છે. મહિલાઓને સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને કાયદાકીય રીતે ઘણી રીતે સશક્ત બનાવી શકાય છે. મહિલા સશક્તિકરણ પરની ચર્ચામાં, લિંગ સમાનતા અને લિંગ સમાનતા એ પરભાષાઓ છે જે એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે. સમાનતા એ સમાન હોવાની સ્થિતિ અથવા ગુણવત્તા સૂચવે છે અને સમાનતા એ અધિકારોની સમાનતા છે (વેબસ્ટર્સ ડિક્શનરી, 2010) અન્ય શબ્દોથી વિપરીત, મહિલા સશક્તિકરણ એક પ્રક્રિયા સાથે સંબંધિત છે; એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં પ્રગતિ. વધુમાં, સશક્તિકરણમાં એજન્સીનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં મહિલાઓ પોતે સશક્તિકરણ પ્રક્રિયામાં ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ માત્ર નિર્ણય લેવા માટે સક્ષમ હોવા જોઈએ નહીં, પરંતુ તે કરવાના તેમના અધિકારો વિશે જાગૃત હોવા જોઈએ.

12.3 મહિલા વિકાસને લગતી યોજનાઓ

મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલયે મહિલાઓ માટે શિક્ષણ, આરોગ્ય, રોજગારના ક્ષેત્રમાં ઘણા કાર્યક્રમો શરૂ કર્યા છે જેથી તેઓ આત્મનિર્ભર બની શકે. જેની વિગતો નીચે મુજબ છે:

12.3.1 વન સ્ટોપ સેન્ટર અને મહિલા હેલ્પલાઈનનું સાર્વત્રિકકરણ:

મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય નિર્ભયા ફંડમાંથી વન સ્ટોપ સેન્ટર અને મહિલા હેલ્પલાઈનનું સાર્વત્રિકકરણ નામની બે યોજનાઓનું સંચાલન કરે છે. વન સ્ટોપ સેન્ટર્સ (OSCs), જે સખી કેન્દ્રો તરીકે પ્રખ્યાત છે, તેનો હેતુ હિંસા (ઘરેલુ હિંસા સહિત)થી પ્રભાવિત મહિલાઓને એક છત નીચે સંકલિત સેવાઓની શ્રેણી સાથે સુવિધા આપવાનો છે જેમ કે પોલીસ સુવિધા, તબીબી સહાય, કાનૂની સહાય પૂરી પાડવી અને કાનૂની પરામર્શ, મનો-સામાજિક કાઉન્સેલિંગ, કામચલાઉ આશ્રય વગેરે. મહિલા હેલ્પલાઈન (ડબ્લ્યુ.એચ.એલ.) યોજના હિંસાથી પ્રભાવિત મહિલાઓને 24 કલાક કટોકટી અને બિન-કટોકટી પ્રતિસાદ પૂરી પાડે છે, તેમને પોલીસ, વન સ્ટોપ સેન્ટર જેવી યોગ્ય સત્તા

સાથે જોડીને જાહેર અને ખાનગી જગ્યાઓ બંનેમાં, હોસ્પિટલ, કાનૂની સેવાઓ વગેરે. WHL સમગ્ર દેશમાં મહિલા કલ્યાણ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો વિશે માહિતી આપવા ઉપરાંત રેસ્ક્યૂ વેન અને કાઉન્સેલિંગ સેવાઓ દ્વારા મુશ્કેલીમાં મુકાયેલી મહિલાઓને પણ મદદ કરે છે. મહિલા હેલ્પલાઇનની સેવાઓ મેળવવા માટે મહિલાઓ 181 શોર્ટ કોડ ડાયલ કરી શકે છે.

12.3.2 સ્વાધાર ગૃહ યોજના:

સ્વાધાર ગૃહ યોજના એ મહિલાઓ માટે કેન્દ્રીય પ્રાયોજિત યોજના તરીકે અમલમાં મુકવામાં આવેલ છે.

આ યોજના મંત્રાલય દ્વારા વર્ષ 2001-2002 દરમિયાન મુશ્કેલ પરસ્થિતિઓમાં મહિલાઓના લાભ માટે શરૂ કરવામાં આવી હતી, જેના ઉદ્દેશો આ મુજબ છે: મુશ્કેલ સંજોગોમાં જીવતી વંચિત મહિલાઓ/છોકરીઓને આશ્રય, ખોરાક, કપડાં અને સંભાળની પ્રાથમિક જરૂરિયાત પૂરી પાડવી; આવી મહિલાઓને ભાવનાત્મક સમર્થન અને પરામર્શ પ્રદાન કરવું; શિક્ષણ, જાગૃતિ, કૌશલ્ય સુધારણા અને વર્તણૂકીય તાલીમ વગેરે દ્વારા વ્યક્તિત્વ વિકાસ દ્વારા સામાજિક અને આર્થિક રીતે તેમનું પુનર્વસન કરવું; કેસ-ટુ-કેસ આધારે સરકારી અને બિન-સરકારી બંને ક્ષેત્રોમાં અન્ય સંસ્થાઓ સાથે જોડાણ અને નેટવર્કિંગ દ્વારા તે હસ્તક્ષેપોની જરૂર હોય તેવી મહિલાઓ/છોકરીઓ માટે ચોક્કસ તબીબી, કાનૂની અને અન્ય સહાયની વ્યવસ્થા કરવી; મુશ્કેલીમાં મુકાયેલી મહિલાઓને હેલ્પ-લાઇન અથવા અન્ય સુવિધાઓ પૂરી પાડવી; અને આવી મહિલાઓના સમર્થન અને પુનર્વસન માટે જરૂરી અન્ય સેવાઓ પૂરી પાડવી. લક્ષિત જૂથમાં તેમના પરવારો દ્વારા ત્યજી દેવાયેલી વિધવાઓ, જેલમાંથી અને પરવારના સમર્થન વિના મુક્ત કરાયેલી મહિલા કેદીઓ, કુદરતી આફતોમાંથી બચી ગયેલી મહિલાઓ, દાણચોરીથી બચી ગયેલી મહિલાઓ/છોકરીઓ, આતંકવાદી/ઉગ્રવાદી હિંસાનો ભોગ બનેલી મહિલાઓ, માનસિક રીતે વિકલાંગ મહિલાઓ, એચ. આય. વી/એડ્સથી પીડિત મહિલાઓ અને તેવી જ રીતે મુશ્કેલ સંજોગોમાં મુકાયેલી મહિલાઓનો સમાવેશ થાય છે. અમલીકરણ એજન્સીઓમાં રાજ્ય સરકારોના સમાજ કલ્યાણ/મહિલા અને બાળ કલ્યાણ વિભાગ, મહિલા વિકાસ નિગમ, શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને પ્રતિષ્ઠિત જાહેર/ખાનગી ટ્રસ્ટ અથવા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સામેલ છે.

12.3.3 ઉજ્જવલા યોજના:

મે 2016 માં, પેટ્રોલિયમ અને કુદરતી ગેસ મંત્રાલય (એમઓપીએનજી) એ 'પ્રધાનમંત્રી ઉજ્જવલા યોજના' (પીએમયુવી) ને એક મુખ્ય યોજના તરીકે રજૂ કરી હતી, જેનો ઉદ્દેશ ગ્રામીણ અને વંચિત પરવારોને એલપીજી જેવા સ્વચ્છ રસોઈ ઈંધણ ઉપલબ્ધ કરાવવાનો હતો, જે પરંપરાગત રસોઈ ઈંધણ જેમ કે બળતણ, કોલસો, ગાયના છાણની કેક વગેરેનો ઉપયોગ કરતા હતા. પરંપરાગત રસોઈ ઈંધણના ઉપયોગથી ગ્રામીણ મહિલાઓના સ્વાસ્થ્ય તેમજ પર્યાવરણ પર હાનિકારક અસરો પડી હતી.

આ યોજનાનો શુભારંભ 1 મે, 2016ના રોજ ઉત્તર પ્રદેશના બલિયામાં ભારતના માનનીય પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. ઉજ્જવલા 2.0 હેઠળ ગરીબ પરવાર સાથે સંકળાયેલી પુષ્ક વયની મહિલા અને તેના ઘરમાં એલપીજી કનેક્શન ન હોય તો તે પાત્ર બનશે.

12.3.4 વર્કિંગ વુમન હોસ્ટેલ:

વર્કિંગ વુમન હોસ્ટેલ યોજના સરકાર દ્વારા 1972-73થી અમલમાં મુકવામાં આવી છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય શ્રમજીવી મહિલાઓ માટે સલામત અને સુવિધાજનક રહેઠાણ, તેમના બાળકો માટે ડેકર સુવિધા સાથે, શક્ય હોય ત્યાં શહેરી, અર્ધ શહેરી અથવા તો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જ્યાં રોજગાર હોય છે. મહિલાઓ માટે તક છે.

આ યોજના હેઠળ, બિન-સરકારી સંસ્થાઓ, સહકારી સંસ્થાઓ અને મહિલા સમાજ કલ્યાણ, મહિલા શિક્ષણ વગેરે ક્ષેત્રમાં સંકળાયેલી અન્ય સંસ્થાઓને કામ કરતી મહિલા છાત્રાલયો માટે ઈમારતોના નિર્માણ માટે નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે. તેમાં કામ કરતી મહિલાઓ (એકલી કામ કરતી મહિલાઓ, તેમના વતનથી દૂર કામ કરતી મહિલાઓ, વિધવાઓ, છૂટાછેડા લીધેલી મહિલાઓ, અલગ થયેલી મહિલાઓ વગેરે) માટે સલામત અને પરવડે તેવી છાત્રાલયની જોગવાઈની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આ યોજના અંતર્ગત મહિલાઓને અને છોકરીઓને રોજગાર માટે તાલીમ આપવામાં આવી રહી છે. તાલીમાર્થીઓને એક વર્ષ અને છોકરીઓને પાંચ વર્ષના સમયગાળા માટે રહેવાની મંજૂરી છે, પરંતુ આ શરતો સાથે કે કામ કરતી મહિલાઓને પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવશે. આ યોજનામાં એ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે જે મહિલાઓને રોજગાર માટે તાલીમ આપવામાં આવી રહી છે અને છોકરીઓની શ્રેણી છાત્રાલયની ક્ષમતાના 30% થી વધુ ન હોવી જોઈએ.

12.3.5 બેટી બચાવો બેટી પઢાવો (BBBP):

બેટી બચાવો બેટી પઢાવો (BBBP) યોજના ૨૨મી જાન્યુઆરી 2015ના રોજ શરૂ કરવામાં આવી હતી જેનો ઉદ્દેશ્ય ઘટી રહેલા બાળ લિંગ ગુણોત્તર (CSR) અને જીવન ચક્રના સાતત્યમાં છોકરીઓ અને મહિલાઓના સશક્તિકરણના સંબંધિત મુદ્દાઓને સંબોધવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો. આ યોજનાના ઉદ્દેશ્યો લિંગ પૂર્વગ્રહયુક્ત લૈંગિક પસંદગીયુક્ત નાબૂદીને રોકવા, બાળકીના અસ્તિત્વ અને રક્ષણને સુનિશ્ચિત કરવા અને બાળકીના શિક્ષણ અને સહભાગિતાને સુનિશ્ચિત કરવાના છે.

12.3.6 મહિલા શક્તિ કેન્દ્ર (MSK):

મહિલા શક્તિ કેન્દ્ર (MSK) યોજનાને નવેમ્બર, 2017 માં સમુદાયની ભાગીદારી દ્વારા ગ્રામીણ મહિલાઓને સશક્ત બનાવવા માટે કેન્દ્રીય પ્રાયોજિત યોજના તરીકે મંજૂર કરવામાં આવી હતી. મહિલાઓ માટે બનેલી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોના આંતર-ક્ષેત્રીય સંકલનને સરળ બનાવવાનો હેતુ છે. આ યોજના રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ પ્રશાસન દ્વારા કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે 60:40 ના ખર્ચ શેરિંગ રેશિયો સાથે અમલમાં મૂકવામાં આવે છે, સિવાય કે ઉત્તર પૂર્વ અને વિશેષ શ્રેણીના રાજ્યો જ્યાં ભંડોળનો ગુણોત્તર 90:10 છે. કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે 100% કેન્દ્રીય ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવે છે.

12.3.7 પ્રધાનમંત્રી માતૃ વંદના યોજના (PMMVY):

પ્રધાનમંત્રી માતૃ વંદના યોજના (PMMVY) એ 01.01.2017 થી સમગ્ર દેશમાં અમલીકરણ માટે કેન્દ્રીય પ્રાયોજિત શરતી રોકડ ટ્રાન્સફર યોજના છે. PMMVY હેઠળ પ્રસૂતિ લાભ તમામ સગભાઈ સ્ત્રીઓ અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓ (PW&LM) માટે ઉપલબ્ધ છે, PW&LM સિવાય કે જેઓ

કેન્દ્ર સરકાર અથવા રાજ્ય સરકારો અથવા જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો (પીએસયુ) સાથે નિયમિત રોજગારમાં હોય અથવા જેઓ હેઠળ સમાન લાભો પ્રાપ્ત થાય છે. પરવારના પ્રથમ જીવતા બાળક માટે હાલના સમય માટે કોઈપણ કાયદો અમલમાં છે. આ યોજના હેઠળ રૂ. 5,000/- પાત્ર લાભાર્થીને સગર્ભાવસ્થા અને સ્તનપાન દરમિયાન ત્રણ હપ્તામાં આપવામાં આવે છે જે વ્યક્તિએ ચોક્કસ પોષણ અને આરોગ્યની માંગની શરતો પૂરી કરી હોય તેના જવાબમાં. લાયકાત ધરાવતા લાભાર્થીને સંસ્થાકીય પ્રસૂતિ પછી જન્મી સુરક્ષા યોજના (JSY) હેઠળ પ્રસૂતિ લાભ માટે મંજૂર ધોરણો મુજબ બાકીનું રોકડ પ્રોત્સાહન પણ મળે છે જેથી સરેરાશ એક મહિલાને રૂ. 6,000/- મળે છે.

12.3.8 મિશન શક્તિ:

તાજેતરમાં, મંત્રાલયે 'મિશન શક્તિ' (સંકલિત મહિલા સશક્તિકરણ કાર્યક્રમ) - એક મિશન મોડમાં એક છત્ર યોજના શરૂ કરી છે જેનો હેતુ મહિલાઓની સુરક્ષા, સુરક્ષા અને સશક્તિકરણ માટે હસ્તક્ષેપને મજબૂત બનાવવાનો છે. તે જીવન-ચક્રના સાતત્યના આધારે મહિલાઓને અસર કરતા મુદ્દાઓને સંબોધિત કરીને અને મંત્રાલયો/વિભાગો અને શાસનના વિવિધ સ્તરોમાં સંકલન દ્વારા તેમને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં સમાન ભાગીદાર બનાવીને 'મહિલા સંચાલિત વિકાસ' માટે સરકારના દ્રષ્ટિકોણને સાકાર કરવા માંગે છે, પંચાયત અને અન્ય સ્થાનિક શાસન સંસ્થાઓ અને જનસહભાગિતાની વધુ ભાગીદારી અને સમર્થન ઉપરાંત, સેવા વિતરણના છેલ્લા માઈલ ટ્રેકિંગ માટે ડિજિટલ માળખાને મજબૂત કરવા ઉપરાંત.

12.4 મહિલાઓને લગતા કાયદા

12.4.1 હિંદુ ઉત્તરાધિકાર અધિનિયમ, 1956 (The Hindu Succession Act, 1956)

રૂઢિગત હિંદુ કાયદો સ્ત્રીઓને તેમના નામે મિલકત કે સંપત્ત ધરાવવાની મંજૂરી આપતો ન હતો. મનુ ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર સ્ત્રીઓને તેમના નિર્વાહ માટે તેમના પિતા, પત અને પુત્રો પર નિર્ભર રહેવાની જરૂર હતી. સ્ત્રીઓને તેમની પારિવારિક સંપત્તમાં જન્મસિદ્ધ અધિકાર નહોતો. મહિલાઓને ભરણપોષણ/નિર્વાહનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો પરંતુ સંપત્ત તેમનામાં નિહિત નહોતી. હિંદુ સંહિતાને હિંદુ કાયદામાં એક મોટા સુધારા તરીકે જોવામાં આવી હતી અને પ્રથમ વખત મહિલાઓને સંપૂર્ણ સમાનતા ન હોવા છતાં સંપત્ત મેળવવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. હિંદુ ઉત્તરાધિકાર કાયદા (2005) માં સુધારાઓ હવે સહ-વારસાગત મિલકતમાં પણ મહિલાઓ માટે સમાન હિસ્સો સુરક્ષિત કરે છે. આ સુધારા પહેલા માત્ર પુરુષો જ સહ-ભાગીદાર બની શકતા હતા અને પુરુષોને સહ-ભાગીદાર મિલકતમાં જન્મનો અધિકાર હતો. આ કાયદાએ હિંદુ ઉત્તરાધિકાર અધિનિયમની કલમ 4(2) ને દૂર કરીને સ્ત્રીઓને પુરુષોની સમાન કૃષિ જમીનનો વારસો મેળવવાનો અધિકાર આપ્યો હતો.

12.4.2 મુસ્લિમ મહિલા (છૂટાછેડા પરના અધિકારોનું રક્ષણ) અધિનિયમ, 1986 (Muslim Women's (Protection of Rights on Divorce) Act, 1986)

આ કાયદો ભારતમાં મહિલાઓના સમાનતાના અધિકારના ઈતિહાસમાં એક મત્વપૂર્ણ પ્રકરણ છે. આ કાયદો સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયને રદ કરવા માટે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, જેણે ચુકાદો આપ્યો હતો કે જાળવણીનો બિનસાંપ્રદાયિક કાયદો વ્યક્તિગત કાયદા સાથે સંઘર્ષમાં નથી. આ કેસમાં એક મુસ્લિમ મહિલા શાહ બાનો સામેલ હતી, જેણે તેના પત, એક વકીલ દ્વારા છૂટાછેડા લીધા પછી,

ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ 1 રપહેઠળ ભરણપોષણના અધિકારનો દાવો કર્યો હતો. અરજીને મંજૂરી આપવામાં આવી હતી અને આ બાબતને સુપ્રીમ કોર્ટમાં અપીલ કરવામાં આવી હતી. કોર્ટે મહિલાઓની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો હતો અને કહ્યું હતું કે કલમ 125ની દ્રષ્ટિએ બિનસાંપ્રદાયિક કાયદો મુસ્લિમોના વ્યક્તિગત કાયદા સાથે વિરોધાત્મક નથી, જેમાં ઈદતના સમયગાળા (જે છૂટાછેડા પછી ત્રણ મહિના સુધી ચાલે છે) થી આગળ કોઈ ભરણપોષણની ચુકવણીની જોગવાઈ નથી. આને ધાર્મિક કાયદાઓમાં દખલગીરી તરીકે અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું અને અદાલતોને કુરાનનું અર્થઘટન કરવાનો અધિકાર નથી. પરિણામે, મુસ્લિમ મહિલા (છૂટાછેડા પરના અધિકારોનું રક્ષણ) અધિનિયમ, 1986 પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, જે મુલસિમ મહિલાઓને ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા હેઠળ અધિકારોનો દાવો કરવાથી અટકાવતો હતો.

12.4.3 હિંદુ લઘુમતી અને વાલીપણું કાયદો, 1956 (Hindu Minority and Guardianship Act, 1956)

લઘુમતી અને વાલીપણાની વિભાવના હિન્દુ કાયદામાં નોંધપાત્ર મત્ત્વ ધરાવે છે, જે હિન્દુ સમુદાયમાં સગીરોના અધિકારો અને જવાબદારીઓનું સંચાલન કરે છે.

હિંદુ લઘુમતી અને વાલીપણું કાયદો, 1956 હિંદુ ધર્મના સગીરોના વાલીપણું અને કસ્ટડીની જોગવાઈ કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો. આ કાયદો સગીરને એવી વ્યક્તિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે જેણે અઢાર વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કરી નથી, અને સગીરના વાલીઓની નિમણૂક અને દૂર કરવા માટેના નિયમો પૂરા પાડે છે. આ કાયદો વાલીઓની સત્તાઓ અને ફરજો અને તેમની સંપત્તના સંબંધમાં સગીરોના અધિકારોની રૂપરેખા પણ આપે છે. વધુમાં, આ કાયદો છૂટાછેડા, છૂટાછેડા અથવા માતાપિતાના મૃત્યુના કિસ્સામાં સગીરોની કસ્ટડી માટેના નિયમો પૂરા પાડે છે.

12.4.4 કાર્યસ્થળ પર મહિલાઓની જાતીય સતામણી (નિવારણ, પ્રતિબંધ અને નિવારણ) અધિનિયમ, 2013

વર્તમાન સમયમાં મહિલાઓ વધુ સ્વતંત્ર બની છે પરંતુ, તેઓ જીવનના દરેક સ્તર પર સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે. આજની દુનિયા જાતીય સતામણી શબ્દથી ટેવાયેલી છે, જેને જાતીય પ્રકૃતિની અનિચ્છનીય વર્તણૂક તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. કાર્યસ્થળ પર જાતીય સતામણી એક સાર્વાત્રિક અને ગંભીર સમસ્યા છે, જે સ્પષ્ટપણે કલમ 14 અને 1પહેઠળ સમાનતાના મૂળભૂત અધિકારો, કલમ 21 હેઠળ જીવનનો અધિકાર અને કોઈપણ વ્યવસાય કરવા અને કોઈપણ વ્યવસાય ચાલુ રાખવાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે. જો કે, એક સીમાચિહ્નરૂપ કેસ “વિશાખા અને ઓઆરએસ” સુધી. વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય 1ર ની જાહેરાત 1997 માં કરવામાં આવી હતી, આવા મુદ્દાઓને સંચાલિત કરવા માટે કોઈ કાયદો ન હતો અને મહિલાઓએ આઈપીસીની કલમ 35413 અને 50914 હેઠળ ફરિયાદ દાખલ કરીને કાર્યસ્થળ પર જાતીય સતામણીના કેસો લેવા પડ્યા હતા.

આ કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટે મહિલાઓ સામે તેમના કાર્યસ્થળો પર જાતીય સતામણીના કેસોને રોકવા માટે માર્ગદર્શિકા જારી કરી હતી. તમામ કંપનીઓને કર્મચારીઓની ફરિયાદના હેતુ માટે તેમની કચેરીઓમાં સમિતિઓ બનાવવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો અને તેઓ પીડિતાને આગળની કાર્યવાહીની સલાહ આપવા અને આરોપી સામે લેવા માટેની કાર્યવાહી વિશે મેનેજમેન્ટને ભલામણ કરવા માટે જવાબદાર હતા.

આ કેસ કાર્યસ્થળ પર મહિલાઓની જાતીય સતામણી (નિવારણ, પ્રતિબંધ અને નિવારણ) અધિનિયમ, 2013 પસાર કરવા તરફ દોરી ગયો, જેણે કાર્યસ્થળ પર જાતીય સતામણીને કેદ અને દંડ સાથે દંડનીય ગુના તરીકે ઘડવો.

12.4.5 ઘરેલું હિંસાથી મહિલાઓનું રક્ષણ અધિનિયમ, 2005

ઘરેલું હિંસાથી મહિલાઓનું રક્ષણ કાયદો, 2005, 26.10.2006 થી અમલમાં આવ્યો છે. આ કાયદાનો ઉદ્દેશ પત્ની અથવા સ્ત્રી લિવ-ઇન-પાર્ટનરને પત અથવા પુરુષ લિવ-ઇન પાર્ટનર અથવા તેના સંબંધીઓ દ્વારા થતી હિંસાથી રક્ષણ આપવાનો છે. આ કાયદો દત્તક લીધેલી બહેનો અને માતાઓ સહિત બહેનો હોય તેવી મહિલાઓને રક્ષણ આપે છે. આ કાયદા હેઠળ ઘરેલું હિંસામાં વાસ્તવિક દુર્વ્યવહાર અથવા દુરુપયોગની ધમકીનો સમાવેશ થાય છે, પછી ભલે તે શારીરિક, જાતીય, મૌખિક, ભાવનાત્મક અથવા આર્થિક હોય. મહિલા પીડિત અથવા તેણીના સંબંધીઓને ગેરકાયદેસર દહેજની માંગણીઓ દ્વારા સતામણી પણ ઘરેલું હિંસાની વ્યાખ્યા હેઠળ આવરી લેવામાં આવે છે.

12.4.6 દહેજ પ્રતિબંધ કાયદો, 1961

દહેજ પ્રતિબંધ કાયદો એ એક ભારતીય કાયદો છે જે 1લી મેના રોજ 1961 માં ઘડવામાં આવ્યો હતો. આ કાયદો કોઈ પણ પ્રકારનો દહેજ આપતો કે મેળવતો અટકાવવા માટે લાદવામાં આવ્યો હતો. દહેજ પ્રતિબંધ કાયદો વર્ષ 1961 માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, જે 'દહેજ' શબ્દને યોગ્ય ઠેરવે છે, જેમાં મિલકત, માલસામાન અથવા નાણાંનો સમાવેશ થાય છે, જે લગ્નમાં રોકાયેલા કોઈપણ પક્ષ દ્વારા આપવામાં આવે છે. આ પક્ષમાંથી કોઈ એકના માતા-પિતા દ્વારા અથવા લગ્ન સાથે સંકળાયેલ અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ દ્વારા આપી શકાય છે. દહેજ પ્રતિબંધ કાયદો ભારતમાં જાતિ અથવા ધર્મને ધ્યાનમાં લીધા વિના તમામ વ્યક્તિઓને લાગુ પડે છે.

12.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- ભારતમાં નીચેનામાંથી કયો કાયદો ખાસ કરીને મહિલાઓ સામે ઘરેલું હિંસાના મુદ્દાને સંબોધિત કરે છે?
 - ભારતીય દંડ સંહિતા, 1860.
 - દહેજ પ્રતિબંધ કાયદો, 1961.
 - ઘરેલું હિંસાથી મહિલાઓનું રક્ષણ અધિનિયમ, 2005.
 - કાર્યસ્થળ પર મહિલાઓની જાતીય સતામણી (નિવારણ, પ્રતિબંધ અને નિવારણ) અધિનિયમ, 2013.
- 'બેટી બચાવો બેટી પઢાવો' યોજના મુખ્યત્વે આના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે:
 - મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન.
 - લૈંગિક ભેદભાવ અટકાવવો અને છોકરીઓ માટે શિક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવું.
 - મહિલાઓને આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવી.
 - નાણાકીય સાક્ષરતા કાર્યક્રમો પ્રદાન કરવા.

3. 'ઉજ્જવલા યોજના' નીચેનામાંથી કયા વિષય વસ્તુ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે?
 - a) છોકરીઓને મફત શિક્ષણ પૂરું પાડવાનો
 - b) ગરીબી રેખા નીચે જીવતા પરવારોની મહિલાઓને LPG કનેક્શન પૂરું પાડવાનો
 - c) મહિલાઓ માટે આરોગ્ય વીમો
 - d) મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો માટે લઘુ ધિરાણ સહાય પુરી પાડવાનો
4. "પ્રધાનમંત્રી મહિલા શક્તિ કેન્દ્ર" યોજના હેઠળ, આ મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે:
 - a) મહિલાઓને કાનૂની સહાય પૂરી પાડવી
 - b) પુરુષો માટે નાણાકીય સાક્ષરતા કાર્યક્રમો પ્રદાન કરવા
 - c) જાહેર સ્થળોએ મહિલાઓની સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવી
 - d) કૌશલ્ય વિકાસ અને સહાયક સેવાઓ દ્વારા મહિલાઓનું સશક્તિકરણ
5. સખી વન સ્ટોપ કેન્દ્રો પર કેવા પ્રકારની સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે?
 - a) તબીબી સહાય
 - b) મનોવૈજ્ઞાનિક સહાય
 - c) કાયદાકીય સહાય
 - d) ઉપરોક્ત તમામ

12.6 ઉપસંહાર

મહિલાઓ માટેના કાયદા અને કલ્યાણ યોજનાઓ લિંગ સમાનતા વધારવા, મહિલાઓના અધિકારો સુનિશ્ચિત કરવા અને સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપવાની દિશામાં મત્ત્વપૂર્ણ છે. વર્ષોથી, મહિલાઓને ભેદભાવ, હિંસા અને અસમાનતાથી બચાવવા અને તેમના કલ્યાણ અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિવિધ કાયદા અને નીતિઓ લાગુ કરવામાં આવી છે. આ કાયદા નાણાકીય સશક્તિકરણ, હિંસા સામે રક્ષણ, શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય સુધારવા માટે મત્ત્વપૂર્ણ છે. પરંતુ, આ કાયદા અને યોજનાઓના અમલમાં ચિન્નાતીઓને દૂર કરવી, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય અને પછાત સમાજોમાં, એક પડકાર છે. કાયદાકીય સુધારાઓ અને માળખાકીય સમર્થન દ્વારા મહિલાઓ માટે વધુ સમાન અને સશક્ત સમાજ નિર્માણ કરવામાં મદદ મળશે.

12.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો

જવાબો: 1) c 2) b 3) b) 4) d 5) d)

12.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

મહિલા (Women Empowerment): સશક્તિકરણ : મહિલાઓને તેમના અધિકારો અને હક્કોથી સજ્જ કરવામાં જેથી તેઓ સ્વતંત્ર અને સામાજિક રીતે સશક્ત બની શકે.

મહિલા કલ્યાણ: : મહિલાઓના આરોગ્ય, શિક્ષણ, સામાજિક અને આર્થિક કલ્યાણ માટે કરવામાં આવતા પ્રયત્નો અને યોજનાઓ, જે તેમના સુખ-શાંતિ અને સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

દહેજ પ્રતિબંધ: : દહેજ (જાતિ અને માલમત્તા આપવી) ના લેવડદેવડ પર કાયદાકીય પ્રતિબંધ. દહેજ લેવી અને આપવી પર પ્રતિબંધ લગાવવાનો કાયદો.

- લિંગ આધારિત હિંસા : : આવા પ્રકારની હિંસા જે વ્યક્તિના લિંગ (પુરુષ કે મહિલા) પર આધારિત હોય. આમાં શારીરિક, ભાવનાત્મક, માનસિક, અને જાતીય શોષણ શામેલ છે, જે લિંગના આધારે કરવામાં આવે છે.
- કન્યા સુરક્ષા: : બાળકીઓ અને યુવતીના શારીરિક, મનોવિજ્ઞાનિક અને સામાજિક સુરક્ષાને સુનિશ્ચિત કરવાનો પ્રયાસ. આમાં તેમની શિક્ષણ, આરોગ્ય અને દરેક પ્રકારની હિંસા અથવા શોષણથી રક્ષણનો સમાવેશ થાય છે.

12.9 સ્વાધ્યાય

1. મહિલા સશક્તિકરણ એટલે શું?
.....
.....
.....
.....
.....
2. મહિલા વિકાસને લગતી યોજનાઓ વર્ણવો.
.....
.....
.....
.....
.....
3. ભારતમાં મહિલાઓને લગતા કાયદાઓ કયા કયા છે તે વિસ્તૃત રીતે સમજાવો.
.....
.....
.....
.....
.....
4. કાર્યસ્થળ પર મહિલાઓની જાતીય સતામણી (નિવારણ, પ્રતિબંધ અને નિવારણ) અધિનિયમ, 2013 પર નોંધ લખો.
.....
.....
.....
.....
.....

12.10 પ્રવૃત્તિ

ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન સ્થાનિક સમુદાય માટે કેટલીક મહિલાઓની મુખ્ય કલ્યાણ યોજનાઓ અને કાયદાઓ પસંદ કરી સ્થાનિક ભાષામાં સરળ અને સમજી શકાય તેવા પત્રક અથવા પોસ્ટર બનાવો જે દરેક યોજના અને કાયદાની માહિતી આપે. તમે જ્યાં મહિલાઓને મળશે તેવું સ્થાનિક ક્ષેત્ર પસંદ કરો. આ માર્કેટ, સમુદાય કેન્દ્ર, શાળા, અથવા નજીકના પાડોશમાં ઘર ઘર જઈ શકાય છે. પસંદ કરેલી જગ્યાએ સ્થાનિક મહિલાઓને સંપર્ક કરી દરેક મહિલાઓને એક-બે યોજનાઓને ટૂંકમાં સમજાવો. તેમની પાસે આ યોજનાઓ વિશે કોઈ જાણકારી છે કે કેમ તે પૂછો. તેમને પ્રશ્નો પૂછવા પ્રોત્સાહિત કરો અને શક્ય તેટલું સરળ રીતે જવાબ આપો. તેમના જવાબોને નોંધો જેથી તમે પછી તેનો વિશ્લેષણ કરી શકો. આથી સમુદાયમાં કઈ યોજનાઓ માટે વધુ જાગૃતિની જરૂર છે તેને અનુરૂપ મહિલાઓ માટે જાગૃતિ કાર્યક્રમ યોજવો.

12.11 કેસ સ્ટડી

ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન મહિલાઓના નાના નાના જૂથ બનાવી મહિલાઓને લગતા કાયદાઓ પર ફોકસ ગ્રુપ ચર્ચા યોજવી. સમુદાયની મહિલાઓના યોજનાઓ અને કાયદાઓ પ્રત્યેના અભિગમ જાણવા કેસ સ્ટડી કરો.

12.12 સંદર્ભસુચિ

- 1) “Law Relating to Women and Children” by Mamta Rao
- 2) “Women and Law” by Prof. Nomita Aggarwal
- 3) “Sexual Harassment of Women at Workplace: Law and Practice” by Indira Jaising
- 4) “Women's Rights and the Law” by Kalpana Kannabiran

-: માળખું:-

13.0 હેતુઓ

13.1 પ્રસ્તાવના

13.2 સમાજ કાર્ય અને મહિલાઓ

13.3 મહિલાઓ માટે સમાજ કાર્યના મુખ્ય લક્ષ્યો

13.4 મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે સમાજ કાર્યકર્તાની મત્વપૂર્ણ કુશળતાઓ

13.5 મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે સમાજ કાર્યકર્તાના મૂલ્યો

13.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

13.7 ઉપસંહાર

13.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો

13.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

13.10 સ્વાધ્યાય

13.11 પ્રવૃત્તિ

13.12 કેસ સ્ટડી

13.13 સંદર્ભસૂચિ

13.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- વિદ્યાર્થીઓ મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે સમાજ કાર્યકર દ્વારા જરૂરી કુશળતાઓ ની સમજ કેળવશે.
- વિદ્યાર્થીઓ મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે સમાજ કાર્યકર દ્વારા અપનાવવામાં આવતા મૂલ્યો વિષે માહિતી મેળવશે.

13.1 પ્રસ્તાવના

મહિલાઓ સાથે સામાજિક કાર્ય એ મત્વપૂર્ણ અને સંવેદનશીલ ક્ષેત્ર છે, જે મહિલાઓના સમર્થન, સશક્તિકરણ અને ઉન્નતિ માટે જુદા જુદા કૌશલ્ય અને અભિગમ અપનાવે છે. સામાજિક કાર્ય દ્વારા મહિલાઓને સમાજમાં તેમની સાચી ભૂમિકા નિભાવવા, તેમના હકો માટે અવાજ ઉઠાવવાનો અને આત્મવિશ્વાસ મેળવવાનો અવસર મળી રહે છે. સમાજ કાર્યક્ષેત્રે મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે કેટલીક મત્વપૂર્ણ કુશળતાઓ અને મૂલ્યો ધરાવવી જરૂરી છે. આ મૂલ્યો અને કુશળતાઓ સમુદાય અને વ્યક્તિગત સ્તરે મહિલાઓને મજબૂત બનાવવામાં સહાય કરે છે, તેમની સમસ્યાઓને ઉકેલવામાં અને સમાજમાં સહકાર્યકારી અભિગમ દ્વારા પરિવર્તન લાવવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે.

મહિલાઓ સાથે કાર્ય કરતી વખતે, સમાજ કાર્યકર્તાના મૂલ્યો ખૂબ જ મત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ મૂલ્યોના આધારે સમાજ કાર્યકર્તા પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં નૈતિક અને માનવતાવાદી અભિગમ અપનાવી શકે છે. આ મૂલ્યો મહિલાઓના જીવનમાં સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવાની તરફેણ કરે છે અને સમાજમાં સમાજિક ન્યાય, સમાનતા અને માનવ અધિકાર માટેનું માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

13.2 સમાજ કાર્ય અને મહિલાઓ

મહિલાઓ માટે સમાજ કાર્ય એ સામાજિક સમાનતા, સશક્તિકરણ, સ્વાવલંબન અને ન્યાયના હકો માટેનું મત્વપૂર્ણ સાધન છે. સમાજ કાર્ય દ્વારા મહિલાઓને તેમના જીવનમાં પડકારોને ચિહ્નિત કરીને તેને જીતીને આત્મવિશ્વાસ અને સમાજમાં એક મજબૂત સ્થાન મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. સમાજમાં મહિલાઓએ ઔદ્યોગિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક, અને આર્થિક ક્ષેત્રે મુખ્ય ભૂમિકા નિભાવવા જવી જોઈએ, અને સામાજિક કાર્ય એ સફળતાનો માર્ગ મકાન કરી શકે છે.

13.3 મહિલાઓ માટે સમાજ કાર્યના મુખ્ય લક્ષ્યો

13.3.1 સ્ત્રી સશક્તિકરણ (Women Empowerment)

સમાજ કાર્ય મહિલાઓને તેમના હકો માટે જાગૃત અને સશક્ત બનાવવામાં સહાય કરે છે. સમાજ કાર્યકર્તાઓ અને સંસ્થાઓ તેમને આત્મવિશ્વાસ આપવા અને સ્વતંત્ર જીવન માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

13.3.2 શિક્ષણ અને જાગૃતતા (Education and Awareness)

મહિલાઓ માટે શિક્ષણ અને જાગૃતતા મત્વપૂર્ણ છે, જે સમાજ કાર્યના મુખ્ય લક્ષ્યોમાંની એક છે. સમાજ કાર્ય દ્વારા મહિલાઓને તેઓના હકો અને જવાબદારીઓ વિશે જાગૃત બનાવવામાં આવે છે, જેથી તેઓ પોતાના હિતની ભૂમિકા નિભાવવામાં સક્ષમ બને.

13.3.3 આર્થિક વિકાસ અને સ્વાવલંબન (Economic Development and Self-Reliance)

સમાજ કાર્ય દ્વારા મહિલાઓને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવામાં સહાય કરવામાં આવે છે. તેઓને વ્યવસાયિક તાલીમ અને રોજગાર માટે જરૂરી કુશળતાઓ પૂરું પાડવામાં આવે છે, જેથી તેઓ આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર બની શકે.

13.3.4 ગૃહ અને કૌટુંબિક હિંસા નિવારણ (Domestic Violence Prevention)

સમાજ કાર્ય મહિલાઓને ગૃહ અને કૌટુંબિક હિંસામાંથી બહાર કાઢી, ન્યાય મેળવવામાં અને સ્વતંત્ર જીવન જીવવામાં મદદરૂપ બને છે. આ માટે કાનૂની સહાય અને માનસિક સહાયતા કેન્દ્રો સ્થાપિત કરવામાં આવે છે.

13.3.5 આરોગ્ય અને સુખાકારી (Health and Well-being)

આરોગ્ય અને પોષણના મુદ્દાઓ માટે મહિલાઓ માટે જાગૃતિ અભિયાન અને આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. માતૃત્વ સંભાળ, સ્તનકેનસર ચકાસણી, પોષણ સુધારા જેવા કાર્યક્રમો દ્વારા મહિલાઓને આરોગ્યમાં સુધાર આપવા માટે પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

13.4 મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે સમાજ કાર્યકર્તાની મત્વપૂર્ણ કુશળતાઓ

મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે સમાજ કાર્યકર્તા માટે વિવિધ કુશળતાઓનું સમર્થન જરૂરી બને છે. આ કુશળતાઓ મહિલાઓને સમજવા, સહકાર આપવા, તેમના પાયાના હકો માટે લડવા, અને સમૂહમાં સામાજિક પરિવર્તન લાવવાનું કાર્ય પ્રભાવી રીતે કરી શકે છે.

સમાજ કાર્યકર્તાની કેટલીક મુખ્ય કુશળતાઓ નીચે દર્શાવવામાં આવી છે:

13.4.1 સંચાર કુશળતા (Communication Skills):

મહિલા સાથે કાર્ય કરતી વખતે, સમાજ કાર્યકર્તાની સંચાર કૌશલ્ય ખૂબ જ મત્વપૂર્ણ છે. આ કુશળતામાં મહિલાઓને સાંભળવું, તેમની લાગણીઓ અને વિચારોને સમજવું, અને જરૂરી સમર્થન પૂરો પાડવું આવે છે. સંદેશને સરળ, સહજ અને સમજણપૂર્વક પ્રસાર કરવાથી, મહિલાઓ પોતાની સમસ્યાઓની ચર્ચા વિના ભયથી કરી શકે છે. આ સાથે, પ્રેરણાદાયી અને સહાનુભૂતિપૂર્ણ શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને તેમને પ્રોત્સાહિત કરવું અને વિશ્વાસ આપવો જરૂરી છે.

13.4.2 હિમાયત અને શૈક્ષણિક કુશળતા (Advocacy and Educational Skills)

સમાજ કાર્યકર્તાઓએ મહિલાઓને તેમના અધિકારો, સશક્તિકરણ અને શિક્ષણ માટે માર્ગદર્શન આપવું આવશ્યક છે. સમાજ કાર્યકર્તા દ્વારા મહિલાઓને સક્ષમ બનાવવાના પ્રયત્નો દ્વારા તેમના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થાય છે. શિક્ષણ આપવાના દ્વારા મહિલાઓને તેમની પરિસ્થિતિની સમજણ અને જાગૃતિ મળે છે, જે તેમને જીવનમાં વધુ આગળ વધવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

13.4.3 સમાજ સુધારણ માટે સંસ્થાકીય જાળવણી (Networking and Resource Mobilization Skills)

સમાજ કાર્યકર્તાએ મહિલાઓને વિકાસ માટે જરૂરી સંસાધનો મેળવવા માટે સંસ્થાઓ અને અન્ય વિસ્તારોમાં જાળવણી કરવાની કુશળતા રાખવી જોઈએ. મહિલાઓને જે સહાય, કાનૂની સમર્થન, આરોગ્ય અને માનસિક સુવિધાઓની જરૂર હોય, તે કાર્યકર્તા દ્વારા પ્રદાન કરાઈ શકે તે માટે સંબંધો બનાવી શકવાની કુશળતા જરૂરી છે. આ જાળવણી મહિલાઓને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પૂરી તાકાતથી સક્રિય કરવા માટે જરૂરી મનોબળ પૂરો પાડે છે.

13.4.4 પરિસ્થિતિશીલ ઉકેલ લાવવા કુશળતા (Problem-Solving Skills)

મહિલાઓના જીવનમાં અનેક સમસ્યાઓ અને પડકારો હોય છે, જેમ કે ઘરેલું હિંસા, આરોગ્ય સમસ્યાઓ, આર્થિક સમાંતર, અને લિંગભેદ. સમાજ કાર્યકર્તા પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરીને યોગ્ય અને વ્યવહારુ ઉકેલો લાવવાની કુશળતા ધરાવવી જોઈએ. ઉકેલ લાવવાની કુશળતા દ્વારા મહિલાઓને તેમના જીવનમાં સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવામાં સહાય થાય છે.

13.4.5 અનુકૂળન અને સ્થિતિસ્થાપકતા (Adaptability and Resilience)

મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે, સમાજ કાર્યકર્તાએ વિવિધ પ્રકારની પરિસ્થિતિઓમાં પોતાને અનુકૂળ બનાવવા અને સ્થિતિસ્થાપક રહેવું જરૂરી છે. આ કુશળતા પ્રત્યેક મહિલાના વૈકલ્પિક લક્ષ્ય અને

જરૂરીયાતો અનુસાર કાર્યકર્તાને પોતાને તનાવમાંથી દૂર રાખી, કામમાં મક્કમ રહેવામાં મદદ કરે છે. આ માટે એક મક્કમ અને સ્થિર અભિગમ જરૂરી છે, જેથી કાર્યકર્તા દરેક મહિલા માટે પ્રેરણારૂપ બની શકે.

13.5 મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે સમાજ કાર્યકર્તાના મૂલ્યો

મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે સમાજ કાર્યકર્તાના મૂલ્યો ખૂબ જ મહત્વના હોય છે, કેમ કે આ મૂલ્યોના આધારે કાર્યકર્તા પોતાની પદ્ધતિઓ, અભિગમ અને વ્યવહારના સિદ્ધાંતોને સમજી શકે છે. આ મૂલ્યોની મદદથી કાર્યકર્તા મહિલાઓને સશક્ત બનાવવામાં, તેમના હકો માટે અવાજ ઉઠાવવામાં અને સમાજમાં સમાનતા અને ન્યાય માટેનું કાર્ય કરવા સક્ષમ બને છે.

13.5.1 સહાનુભૂતિ (Empathy)

- સહાનુભૂતિ એ સમાજ કાર્યકર્તાના કાર્યનું પાયાનું મૂલ્ય છે, જેનો અર્થ છે - સામેવાળી વ્યક્તિની પરિસ્થિતિને સમજવું અને તેના દુઃખ-સુખને અનુભવી શકવું.
- મહિલાઓના જીવનમાં મોટાં પડકારો હોય છે, જેમ કે ગૃહસંસ્થા, આરોગ્ય, લિંગભેદ, અને આર્થિક સમસ્યાઓ.
- સમાજ કાર્યકર્તાએ સહાનુભૂતિપૂર્વક તેમના દુઃખને સમજવું જોઈએ, જેથી તેઓ તેમના દિલની વાત ઉઘાડી શકે અને કાર્યકર્તા તેમની સાચી રીતે મદદ કરી શકે.

13.5.2 સમાનતા અને ન્યાય (Equality and Justice)

- લિંગભેદ અને ભેદભાવના લીધે મહિલાઓને ઘણા ક્ષેત્રોમાં ન્યાય અને સમાનતાનો અભાવ સહન કરવો પડે છે.
- સમાજ કાર્યકર્તા દરેક સ્તરે મહિલાઓ માટે સમાન અધિકાર અને ન્યાયની ભલામણ કરે છે.
- આ મૂલ્ય એ સમજમાં આવે છે કે દરેક વ્યક્તિને ભેદભાવ વગર, સ્વતંત્ર રીતે જીવન જીવવાનો અધિકાર છે.

13.5.3 માનવ અધિકાર અને આત્મસન્માન (Human Rights and Dignity)

- દરેક વ્યક્તિ, એમાં પેચિઅલી મહિલાઓ, તેમના માનવ અધિકારોથી સશક્ત બનવા જોઈએ, અને સમાજ કાર્યકર્તાનો મુખ્ય ધ્યેય એ છે કે તે આ મૂળભૂત હકો માટે લડત આપે.
- આ મૂલ્ય દરેક વ્યક્તિના આત્મસન્માનને જાળવવા, તેમને માન આપીને અને તેમની જરૂરિયાતોને સમજવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.
- સમાજ કાર્યકર્તા મહિલાઓના સ્વાભિમાન અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે કામ કરે છે.

13.5.4 સામાજિક ન્યાય અને પરિવર્તન (Social Justice and Change)

- સમાજમાં મહિલાઓ સાથે વિવિધ સ્તરે આચરવામાં આવતી અસમાનતાઓને દૂર કરવા માટે સમાજ કાર્યકર્તા સમાજમાં ન્યાય અને સામાજિક પરિવર્તન લાવવા પ્રયત્ન કરે છે.
- આ મૂલ્ય સમાજમાં એવા ફેરફારો લાવવાની તરફેણ કરે છે જે ન્યાયપૂર્ણ અને સમાન હોય.
- કાર્યકર્તા મહિલાઓની સાથે સાથે અન્ય સમુદાયોની પરિસ્થિતિમાં સુધાર લાવવા માટે કાર્ય કરે છે.

13.5.5 પ્રાથમિકતા અને સહાનુભૂતિપૂર્વકની સાંભળવાની કળા (Respectful Listening and Prioritization)

- મહિલાઓના મનની વાત સાંભળવી, તેમને મૂલ્ય આપવી અને તેમની જરૂરિયાતોને મત્વ આપવું આ મૂલ્ય હેઠળ આવે છે.
- સંવેદનશીલ મુદ્દાઓ અને ગૂંચવણો ધરાવતી મહિલાઓ માટે, કાર્યકર્તાએ તેમને સાંભળવા અને મૂલ્યવાન સલાહ આપવા માટે આ મૂલ્યનું પાલન કરવું જોઈએ.
- આથી મહિલાઓને તેમની વાતો પર પૂરો વિશ્વાસ થાય અને તેમની જરૂરિયાતોને વહેંચવામાં તેઓ આરામદાયક અનુભવ કરે.

13.5.6 પ્રત્યેક સ્તરે જવાબદારી (Accountability at Every Level)

- સમાજ કાર્યમાં જવાબદારી અને નૈતિકતા ખુબ જ જરૂરી છે.
- આ મૂલ્ય દરેક નિર્ણય અને કાર્યમાં જવાબદારીની ભાવના દ્વારા કાર્યકર્તાને પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં નૈતિક કાર્યનો આધાર આપે છે.
- આ મૂલ્ય દ્વારા સમાજ કાર્યકર્તા મહિલા સમુદાય માટે માન્ય અને વિશ્વસનીય સાથી બની શકે છે.

13.5.7 સહયોગ અને સહભાગીતા (Collaboration and Partnership)

- સમાજ કાર્યકર્તા મહિલાઓના સમર્થન અને વિકાસ માટે સમૂહો, સંસ્થાઓ, અને સ્વયંસેવી સંગઠનો સાથે મળીને કામ કરે છે.
- આ મૂલ્ય મહિલાઓને વિકાસ અને સશક્તિકરણ માટે વધુ મજબૂત આધાર પૂરો પાડે છે.
- આ સહયોગથી મહિલાઓને તમામ પ્રકારના સમર્થન અને સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.

13.5.8 જાગૃતિ અને શિષ્ટ આચરણ (Awareness and Ethical Conduct)

- સમાજ કાર્યકર્તાએ દરેક કાર્યમાં નૈતિક મર્યાદાઓનું પાલન કરવું જોઈએ અને જાગૃત રહેવું જોઈએ.
- આ મૂલ્ય મહિલાઓમાં વિશ્વાસ અને આરામદાયક વાતાવરણ જાળવી રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- નૈતિક અને જાગૃતતા સભર કાર્ય કરી, મહિલા સમાજ માટે એક નમ્ર, મજબૂત આધાર રચે છે.

13.5.9 સ્થિરતા અને સકારાત્મક અભિગમ (Stability and Positive Approach)

- કાર્યકર્તાનો સ્થિર અભિગમ અને સકારાત્મકતા એ મહિલાઓના સહકાર અને સન્માનનો માર્ગ બનાવે છે.
- આ મૂલ્ય મહિલાઓમાં તેમની પરિસ્થિતિની આશા જાગ્રત કરે છે અને તેમને મજબૂત બનાવે છે.
- કાર્યકર્તા દ્વારા માઠી પરિસ્થિતિમાં પણ એક સ્થિર અને મક્કમ અભિગમ અપનાવવાથી તેઓ મહિલાઓ માટે પ્રેરણારૂપ બની શકે છે.

13.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. સમાજ કાર્યકર્તા દ્વારા મહિલાઓ માટે ન્યાય અને સમાનતા જાળવવા માટે કયા મૂલ્યનું પાલન કરવામાં આવે છે?
a) આત્મસન્માન b) સહયોગ
c) માનવ અધિકાર d) ન્યાય અને સમાનતા
2. આમાંથી કયું મૂલ્ય તે નિશ્ચિત કરે છે કે મહિલાઓને સમાન અધિકારો અને અવસર મળી રહે?
a) સામાજિક ન્યાય અને પરિવર્તન b) સશક્તિકરણ
c) સહાનુભૂતિ d) આર્થિક વિકાસ
3. કયા મૂલ્ય હેઠળ સમાજ કાર્યકર્તા નૈતિક માર્ગદર્શનોનું પાલન કરે છે?
a) સમાનતા b) જવાબદારી અને નૈતિકતા
c) સહભાગીતા d) આત્મસન્માન
4. કઈ મૂળભૂત સિદ્ધાંતના આધારે સમાજ કાર્યકર્તા મહિલાઓને તેમના જીવનના નિર્ણયો લેવામાં સશક્ત બનાવે છે?
a) ન્યાય b) માનવ અધિકાર
c) સમાનતા d) સશક્તિકરણ
5. સહભાગીતા અને સહયોગ કયા મુદ્દે ભાર મૂકે છે?
a) મહિલા શક્તિનો વિકાસ b) મહિલાઓ માટે સામાજિક ન્યાય
c) ભેદભાવ દૂર કરવો d) નૈતિકતા અને જવાબદારી

13.7 ઉપસંહાર

સમાજ કાર્યમાં મહિલાઓ સાથે કામ કરતી વખતે સહાનુભૂતિ, સમાનતા, ન્યાય, સશક્તિકરણ અને નૈતિકતા જેવા મૂલ્યો મત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ મૂલ્યોના આધારે કાર્યકર્તા મહિલાઓને તેમના હકો માટે લડવામાં, આર્થિક અને સામાજિક રીતે મજબૂત બનવામાં અને સમાજમાં સન્માન અને સમાનતાને જાળવવામાં મદદરૂપ થાય છે. સમાજ કાર્ય એ માત્ર મદદ કરવાનો પ્રયત્ન નથી, પરંતુ દરેક મહિલાના જીવનમાં સાચી તકનીક અને પ્રેરણા પૂરું પાડવાનો અભિગમ છે. આ મૂલ્યોનો પાયો સમાજ કાર્યને સકારાત્મક પરિવર્તન અને સ્થાયી સમાનતા તરફ લઈ જાય છે, જેમાં દરેક મહિલાને પુરેપુરું માનવ અધિકાર અને આત્મસન્માન મળે.

13.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો

જવાબો: 1) d 2) a 3) b 4) d 5) a

13.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

સમાજ કાર્ય (Social Work) : વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોને સહાયતા અને સશક્તિકરણ માટેના પ્રવૃત્તિઓ અને સેવાઓ.

મહિલા સશક્તિકરણ (Women Empowerment)	: મહિલાઓને આત્મવિશ્વાસ, પોતાના અધિકારો અને આવક ઉપારજવાની ક્ષમતા માટે સક્ષમ બનાવવાની પ્રક્રિયા.
સહાનુભૂતિ (Empathy)	: અન્ય વ્યક્તિના દુઃખ અને અનુભવોને સમજવા અને અનુભવીને તેમની મદદ કરવા માટેની ભાવના.
સમાનતા (Equality)	: દરેક વ્યક્તિને લિંગ, જાતિ, ધર્મ વગેરેના ભેદભાવ વિના સમાન હકો અને તક મળવી જોઈએ.
નૈતિકતા (Ethics)	: સમાજ અને વ્યવસાયમાં યોગ્ય અને યોગ્ય પદ્ધતિઓનું પાલન કરવું.
જવાબદારી (Accountability)	: પોતાના કામ માટે જવાબદાર રહેવું અને યોગ્ય જવાબદારીની ભાવના હોવી.

13.10 સ્વાધ્યાય

1. મહિલાઓનું સશક્તિકરણ કેમ જરૂરી છે, અને તેનો અર્થ શું છે?

.....

.....

.....

.....

.....

2. સમાજ કાર્યમાં સહાનુભૂતિ કઈ રીતે મત્વપૂર્ણ છે?

.....

.....

.....

.....

.....

3. સમાનતા અને ન્યાય વચ્ચે શું સંબંધ છે?

.....

.....

.....

.....

.....

4. માનવ અધિકારનું મત્વ સમાજ કાર્યમાં શેમાં છે?

.....

.....

.....

.....
.....
5. નૈતિકતા અને જવાબદારીના મત્ત્વ વિશે સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
6. સહયોગ અને સહભાગીતાનો સમાજ કાર્યમાં શા માટે મત્ત્વ છે?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
7. સમાજ કાર્યમાં નૈતિકતાનું સ્થાન શું છે, અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય શું છે?

13.11 પ્રવૃત્તિ

દરેક વિદ્યાર્થીએ તેમના ક્ષેત્રકાર્યમાં કોઈ ચોક્કસ સમુદાયમાં જઈ મહિલાઓની પરિસ્થિતિઓનું નિરીક્ષણ કરવું. મહિલાઓ સાથે સંવાદ સ્થાપિત કરીને તેમની સમસ્યાઓ, તેમના જીવનના મુદ્દા અને આર્થિક અવસ્થાને સમજવું.

13.12 કેસ સ્ટડી

વિદ્યાર્થી “સામાજિક ન્યાય અને માનવ અધિકાર: મહિલાઓના હકો માટેનો અભિગમ” જેવા વિષય પર કેસ સ્ટડી કરી શકે

13.13 સંદર્ભસૂચિ

- 1) “Social Work with Women” by T. Laine Scales and Calvin L. Stre^aer
- 2) “Social Work Practice with Women at Risk” by Martha Banks and Erin D. Emerson

- 3) "Social Work with Women: Theory and Practice in the Helping Professions" by Deborah K. Padg^{at}
- 4) "Social Work in India" by Murli Desai

-: માળખું:-

14.0 હેતુઓ

14.1 પ્રસ્તાવના

14.2 વૃદ્ધાવસ્થાની વિભાવના

14.3 કૌટુંબિક અને સામાજિક માળખામાં વૃદ્ધજનોની સમસ્યાઓ

14.4 વૃદ્ધ માટેના સ્વૈચ્છિક મંડળો

14.5 સારાંશ

14.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

14.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

14.8 સ્વાધ્યાય

14.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

14.10 સંદર્ભસૂચિ

14.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- વિદ્યાર્થીઓ સમાજમાં વૃદ્ધનું સ્થાન કેવું છે તેના વિષે માહિતગાર થશે
- આ એકમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ વૃદ્ધોની પરિસ્થિતિ અને તેના અર્થ વિષે સમાજકાર્યનાં દ્રષ્ટિકોણથી સમજી શકશે.
- આ એકમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ વૃદ્ધજનોની કૌટુંબિક અને સામાજિક માળખાની પરિસ્થિતિ વિષે જાણી શકશે
- આ એકમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ વૃદ્ધ માટેના સ્વૈચ્છિક મંડળો કયા છે તે જાણકારી મેળવી શકશે.

14.1 પ્રસ્તાવના

વસ્તીની વૃદ્ધાવસ્થા એ વસ્તિશાસ્ત્રીય પરિવર્તનનું અનિવાર્ય પરિણામ છે. અને તે ધીમે ધીમે વય રચનામાં અસમતુલા પેદા કરે છે. ભારતની વસ્તીમાં આવી જ અસમતુલા ઉભી થવા પામી છે. વસ્તીમાં બાળકો અને કિશોરોનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે અને વૃદ્ધજનોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. એટલે કે 60 વર્ષ કે તેથી વધુ વયના લોકોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. દુનિયાના વૃદ્ધજનોની વસ્તીના 50 ટકા વૃદ્ધો એશિયામાં છે અને તેમાંથી ભારતમાં 70 મિલિયન વૃદ્ધજનો છે. 2025 સુધીમાં તે વધીને 177 મિલિયન થવાનો અંદાજ છે. વયવૃદ્ધિ પામતી વસ્તી ભારતીય સમાજના સામાજિક, આર્થિક, અને આરોગ્ય વિષયક માળખા ઉપર બોજો વધારે છે અને તેને પહોંચી વળવું તે એક પડકાર બની રહે છે. 1999ના વર્ષને 'વૃદ્ધજનોના આંતરરાષ્ટ્રીય વર્ષ' તરીકે ઘોષિત કરવામાં આવ્યું હતું તે ઘટના વસ્તી વિષયક, આર્થિક, સામાજિક અને માનસિક પરિસ્થિતિની બાબતમાં ઝડપી પરિવર્તનો અનુભવી રહેલાં ભારત જેવા દેશ માટે ખૂબ જ નિર્ણાયક છે. વર્તમાનમાં વૃદ્ધા આશ્રમો વધતાં જાય છે અને તેની સમસ્યા સમાજમાં જટિલ રૂપ ધારણ કરી

રહી છે. પ્રસ્તુત એકમમાં વૃદ્ધાવસ્થાની વિભાવના, વૃદ્ધજનોની કૌટુંબિક અને સામાજિક માળખાની સમસ્યાની વિગતે સમજૂતી મેળવીશું.

14.2 વૃદ્ધાવસ્થાની વિભાવના

વૃદ્ધાવસ્થા એ જૈવિક-શારીરિક અને માનસિક અર્થાત્ ચેતાતંત્રની ક્ષીણતાની પ્રક્રિયા છે. જન્મથી મૃત્યુ સુધીનું માનવજીવન અખંડ-સાતત્યપૂર્ણ હોવા છતાં વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયાને અનુકૂળતા ખાતર વિભિન્ન તબક્કામાં વહેંચવામાં આવે છે અને તેમાં વૃદ્ધાવસ્થા એ ભૌતિક અર્થમાં જીવનનો અંતિમ તબક્કો છે. વૃદ્ધાવસ્થા સાર્વત્રિક ઘટના છે. વયેવૃદ્ધિની પ્રક્રિયામાં વૃદ્ધાવસ્થા ઋતુ-પરિવર્તન જેવો સમય ગાળો છે. વૃદ્ધાવસ્થા માટે સામાન્ય વ્યવહારમાં અને સાહિત્યમાં વિભિન્ન શબ્દો જેવા કે વાર્ધક્ય, વૃદ્ધત્વ, જીવનનો ઉત્તરાર્ધ, ઢળતી ઉંમર, જરાવસ્થા, ઉત્તરાવસ્થા, વાનપ્રસ્થાવસ્થા, ઘડપણ, બુઢાપો, જીવનસંધ્યા, ઢળતી સંધ્યા, પાનખર, ચંદ્રોદય વગેરે પ્રયોજવામાં રીય આવે છે. આ શબ્દોના અર્થોમાં કેટલાક તફાવતો હોવા છતાં એ વૃદ્ધાવસ્થાના પર્યાયો તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. માનવજીવનમાં વૃદ્ધાવસ્થાના આગમન, અનુભવ અને અનુભૂતિમાં છે. વ્યક્તિગત તફાવતો રહેલા છે. આ ઉપરાંત વર્ગ, વ્યવસાય, લિંગ, સમાજ, સામાજિક ધોરણો અને મૂલ્યો, સામાજિક અને કૌટુંબિક વાતાવરણ, સામાજિક વલણો તેમજ વ્યક્તિનો પોતાની જાત અંગેનો ખ્યાલ વગેરેમાં તફાવતોને લીધે વૃદ્ધાવસ્થાની સર્વસ્વીકૃત અને ચોક્કસ વ્યાખ્યા છે. આપવી મુશ્કેલ છે. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાની વિભાવના વર્ણનાત્મક સ્વરૂપે નીચે પ્રમાણે આપી શકાય :

પશ્ચિમી દેશોમાં 65 વર્ષની ઉપરની વયના લોકોને વૃદ્ધ ગણવામાં આવે છે. ભારતમાં જો નોકરી કરતી વ્યક્તિઓને 58, 60, 62 કે 65 વર્ષની વયે વૃદ્ધ ગણીને નિયમ અનુસાર =એ ફરજિયાત વયનિવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. ભારતની વસતિગણતરીમાં 60 ના લોકોને વૃદ્ધો ના ગણવામાં આવ્યા છે અને હવે ભારત સરકારે 65 વર્ષની વયે વ્યક્તિને 'જીર્ડેઈઝેડીહ' તરીકેનો દરજ્જો આપ્યો છે અને સામાન્યરીતે વ્યક્તિઓની 50 વર્ષ પછીની વયને ઉત્તરાવસ્થા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સામાન્ય વ્યવહારમાં વ્યક્તિને 'કાકા' તરીકે સંબોધવાની શરૂઆત વૃદ્ધાવસ્થાના અંકુરનો નિર્દેશ આપી વ્યક્તિને તેની વૃદ્ધાવસ્થા પ્રત્યે સભાન બનાવે છે. આ પછી સમય જતાં 'દાદા' તરીકેનું સંબોધન થાય છે ત્યારે વૃદ્ધાવસ્થાનું આગમન થઈ ચૂક્યું હોય છે અને અંતે 'ડોસા' કે 'ડોહાભા' તરીકેનું સંબોધન વ્યક્તિની જરાવસ્થા, ઘડપણ કે બૂઢાપાનું સૂચન કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો, 'હવે તમારી ઉંમર થઈ,' 'તમે રેવા દો, થાકી જશો' - જેવા સ્વજનના સહાનુભૂતિભર્યા શબ્દો વૃદ્ધાવસ્થાના આગમનને સૂચિત કરે છે. વ્યક્તિને 60 વર્ષની વયની આસપાસ વૃદ્ધત્વના આગમનનો સંકેત મળે છે. શારીરિક નબળાઈ, આર્થિક અસલામતિ કે સલામતિના વિચાર અને મનોવેદના, કૌટુંબિક કે સામાજિક જીવનમાં અવગણના અને એકલતાનો અનુભવ થવા લાગે ત્યારે વ્યક્તિ વૃદ્ધાવસ્થાનો અનુભવ કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કુટુંબ કે સમાજમાં અભિપ્રાય અને માર્ગદર્શનની અવગણના, સામાજિક અસ્વીકૃતિ, હાજરીના મત્ત્વમાં ઘટાડો, જરૂરિયાતો પ્રત્યે દુર્લક્ષ, સંપર્કો ઘટવા લાગે, એકલતાનો અનુભવ થવા લાગે અને કંઈક ગૂમાવ્યાનો અનુભવ કરે છે તે ઘટના તેની વૃદ્ધાવસ્થાને સૂચિત કરે છે.

વૃદ્ધાવસ્થા દેહ અને મનની અવસ્થા છે. દેહની નિર્બળતા સાથે મન નિર્બળ થવા લાગે તો વ્યક્તિ વહેલી વૃદ્ધાવસ્થા અનુભવે છે. પરંતુ વ્યક્તિ મનથી યુવાન-સ્ફૂર્તિવંત અને પ્રવૃત્તિશીલ રહે તો માણસ વૃદ્ધાવસ્થાનો મોડો અનુભવ કરે છે. દેહ અને મન પરસ્પર સંકળાયેલા હોવાથી આખરે એક તબક્કે

સરેરાશ માનવી વૃદ્ધાવસ્થાનો અનુભવ કરે છે તે તથ્યની અવગણના થઈ શકે નહીં. વૃદ્ધાવસ્થાની વિભાવના સમજાવતાં ગુણવંત શાહ અમેરિકાના ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપ્રમુખ જિમી કાર્ટરના પુસ્તક ('Virtues of Ageing') અર્થાત્ 'વૃદ્ધાવસ્થાના સદ્ગુણો'ના સંદર્ભ સાથે લખે છે તેમ 1889માં જર્મનીમાં નિવૃત્તિની વય 74 નક્કી કરવામાં આવી હતી જ્યારે 5 એ દેશનું સરેરાશ આયુષ્ય માત્ર 45 વર્ષનું હતું. આમ, સરેરાશ આયુષ્ય અને નિવૃત્તિની વય વચ્ચે 29 વર્ષનો ગાળો હતો. એક સર્વેક્ષણમાં અમેરિકાનો પૂછવામાં આવ્યું હતું કે 'તમને નિવૃત્ત થવા માટે કઈ ઉંમર યોગ્ય લાગે છે?' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનાર વ્યક્તિઓની સરેરાશ વય 54 વર્ષની હતી. બીજો પ્રશ્ન એવો પૂછવામાં આવ્યો હતો કે 'કોઈ વ્યક્તિને કેટલી ઉંમરે વૃદ્ધ કહી શકાય?' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનાર વ્યક્તિઓની સરેરાશ વય 73 વર્ષની લવસ્ટ વવૃદ્ધિની હતી. જિમી કાર્ટર કહે છે તેમ આપણે ઘરડાં ત્યારે જ કહેવાઈએ જ્યારે આપણે માનીએ? નસિક આપણે ઘરડાં થયાં. વૃદ્ધત્વને ઉંમર સાથે સંબંધ નથી પણ મન કે માનસિકતા સાથે સંબંધ છે તે વર્ષ આમાંથી ફલિત થાય છે. આપણે આડા પડી રહીએ, બીજાઓ ઉપર આધાર રાખીએ, તેમજમિકામ બંધ કરીએ ત્યારે ઘરડાં ગણાઈએ. ટૂંકમાં માણસે પોતે પોતાના યૌવનને જાળવીને ઘડપણ ઠેલવવાનું છે.

વ્યક્તિ જે મુખ્ય ઉત્પાદક ભૂમિકા (Productive Role) ભજવે વયને કારણે (58, 60, 62 કે 65 વૃદ્ધાવસ્થાની સૂચક બની રહે છે. છે) બિનઉત્પાદક ભૂમિકામાં જે સંક્રાંતિ થાય છે તે ઘટના સરકારી, અર્ધસરકારી કે અન્ય ઔપચારિક સંગઠનોમાં કૃમિકા વ્યક્તિ નોકરી કરે છે કે ઉત્પાદક ભૂમિકા ભજવે છે તેમાંથી વયને વૃદ્ધાવસ્થાને સંકેપમાં આ રીતે પરિભાષિત કરી શકાય : વૃદ્ધાવસ્થા એ જૈવિક-શારીરિક અને માનસિક ક્ષીણતાની પ્રક્રિયા છે. સામાન્યરીતે સરેરાશ માનવીના જીવનમાં વૃદ્ધાવસ્થા તેની 60 વર્ષની વયની આસપાસ શરૂ થાય છે. તે ઉત્પાદક ભૂમિકામાંથી નિવૃત્ત થઈને બિનઉત્પાદક ભૂમિકામાં થતી સંક્રાંતિ છે, જેમાં વ્યક્તિ ભૂમિકાવિહિન ભૂમિકામાં મૂકાઈને દરજજા-ભૂમિકાની^{oo} અવનતિનો, આર્થિક, શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક હાનિનો અને કંઈક ગૂમાવ્યાનો અનુભવ કરે છે તથા કુટુંબ અને સમાજમાં ઉપેક્ષિત, પરાવલંબી અને જખમી જૂથ બની રહે છે જે પ્રત્યે નકારાત્મક લાગણીઓનો અનુભવ કરી કુટુંબ અને સમાજમાં અનુકૂલનની સમસ્યાનો સામનો કરે છે. આ રીતે વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયામાં વૃદ્ધાવસ્થા એ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિની, કુટુંબ અને સમાજ સાથેના સુગ્રથનમાંથી સામાજિક પૃથક્તા કે અલગતાની અને ભૂમિકાવિહિન ભૂમિકામાં કેદ થઈ જવાની અવસ્થા છે.

14.3 કૌટુંબિક અને સામાજિક માળખામાં વૃદ્ધજનોની સમસ્યાઓ

1. આર્થિક સમસ્યાઓ:

જરાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ નાણાંકીય સલામતિ વૃદ્ધોની મુખ્ય સમસ્યા છે. ભારતમાં આર્થિક સલામતિ-અસલામતિ સામાજિક વર્ગ અને જ્ઞાતિ દરજજા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કૌમુદિની દાંડેકર નોંધ છે તેમ ભારત જેવાં દેશમાં નિવૃત્તિ ગરીબી તરફ ધકેલે છે. જેઓએ યુવાવસ્થામાં ભવિષ્ય માટે બચત કરી હોય છે તેઓ પણ ફૂગાવો, મોંઘવારી, લગ્ન, શિક્ષણ, મૃત્યુપ્રસંગ અને દવા પાછળ થતા ખર્ચને કારણે વૃદ્ધાવસ્થામાં ગરીબીનો અનુભવ કરે છે. ગરીબીને કારણે અર્ધકુશળ અને અકુશળ લોકો નિવૃત્ત થવાનું ઈચ્છતા નથી. વૃદ્ધાવસ્થામાં ઓછી આવક એ સૌથી મોટી સમસ્યા છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં સંતોષનું મુખ્ય નિર્ણાયક પરિબળ નાણાંકીય સલામતિ છે. ભારતમાં વૃદ્ધો પુત્રો ઉપર આધારે રાખે છે. ગરીબી કે આવકની અપર્યાપ્તતાને લીધે વૃદ્ધાવસ્થામાં સંતાન ભલા ઉપર અવલંબન રાખવું પડે છે. જેઓને પોતાની જમીન કે આવકનું પર્યાપ્ત સાધન છે તેવા પ્રત્યે વૃદ્ધો સંતાનો

ઉપર ભરોસો અને આધાર રાખી શકે છે, જ્યારે બીજાએ પોતાના શ્રમ ઉપર કુવ- આધાર રાખવો પડે છે, અથવા તો સંતાનો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ભારતમાં ગરીબી હત એટલી વ્યાપક અને તીવ્ર છે કે અનેક લોકોએ રોજેરોજનું કમાઈને ખાવું પડે છે. બાળકોના કુંભ ઉછેરની જવાબદારી તથા વૃદ્ધ મા-બાપની જવાબદારીને પહોંચી વળવા માટે આવક અપર્યાપ્ત હોય છે. 65 વર્ષની વયથી વૃદ્ધાવસ્થાનું પેન્શન આપવામાં આવે તો પણ ઘણી જરૂરિયાતો અવ માટે સંતાનો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.

1981 માં દક્ષિણ મધ્ય ભારતમાં થયેલા અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓના 1-મોટાભાગના વૃદ્ધોની ખોરાક, પોષાક અને તબીબી જરૂરિયાતો આંશિક રીતે સંતોષાતી હતી. જ્યારે બિનઅનુસૂચિત જ્ઞાતિઓના 50 ટકાથી વધુ વૃદ્ધોની ખોરાક, પોષાક અને તબીબી જરૂરિયાતો સંતોષાતી ન હતી.

કૌર અને કૌરના અભ્યાસ હેઠળના વૃદ્ધોમાંથી 25 ટકા વૃદ્ધોને આવકનું કોઈ સાધન ન હતું, એટલે કે તેઓ આર્થિક રીતે પરાવલંબી હતા. નન્દાલ વગેરેના અભ્યાસ અનુસાર આર્થિક અસલામતિ એ વૃદ્ધોની મુખ્ય સમસ્યા છે. અભ્યાસ હેઠળના વૃદ્ધોમાંથી 25 ટકા વૃદ્ધો આર્થિક ચિંતાથી પીડાતા હતા, 70 ટકા વૃદ્ધાઓ નાણાંકીય ચિંતાથી પીડાતી હતી, 53 ટકા વૃદ્ધોને આવકનું કોઈ સાધન ન હતું.

રાજન, મિશ્રા અને શર્મા નોંધે છે તેમ ભારતના વૃદ્ધોની મુખ્ય સમસ્યાઓ પૈકીની એક સમસ્યા અપર્યાપ્ત નાણાંકીય સાધનોની છે. તેમાંયે વૃદ્ધો કરતાં વૃદ્ધાઓમાં આ સમસ્યા વધુ ગંભીર છે. વિભક્ત કુટુંબોમાં વૃદ્ધોની નાણાંકીય સમસ્યા સામાન્ય છે. પુનીયા અને શર્માના અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે ગ્રામીણ ભારતમાં માંડ નભી શકે તેવાં કુટુંબોમાં આર્થિક અસલામતીની સમસ્યા વધુ ગંભીર છે. વૃદ્ધોની ચિંતા એક તો આર્થિક પરાવલંબનની છે અને બીજી સામાજિક તંગદિલીની છે.

1986-87 ના રાષ્ટ્રીય સર્વેક્ષણ અનુસાર ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 66 ટકા અને શહેરી વિસ્તારમાં 71 ટકા વૃદ્ધો આર્થિક રીતે પરાવલંબી હતા. દાંડેકરના મહારાષ્ટ્રના અભ્યાસ (1993) અનુસાર ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 33 ટકા વૃદ્ધો અને શહેરી વિસ્તારમાં 46 ટકા વૃદ્ધો આર્થિક રીતે પરાવલંબી હતા. જ્યારે શહેરોમાં રહેતી વૃદ્ધાઓ સવિશેષ પરાવલંબી હતી. 1991ની વસ્તી ગણતરી મુજબ 56 ટકા સ્ત્રીઓ અને 67 ટકા પુરુષો પરાવલંબી છે. તેઓને વૃદ્ધાવસ્થામાં મદદની જરૂર છે. રાજન વગેરે નોંધે છે તેમ, મદદની જરૂર હોય તેવા વૃદ્ધો પશ્ચિમ બંગાળ, તામિલનાડુ અને ગુજરાતમાં ઓછા છે, જ્યારે હરિયાણા, પંજાબ અને રાજસ્થાનમાં જરૂરિયાતમંદ વૃદ્ધોની સંખ્યા ખૂબ વધુ છે.

પેન્શન મેળવતા વૃદ્ધોની સંખ્યા પશ્ચિમ બંગાળ, ગુજરાત અને તામિલનાડુમાં વધુ છે, જ્યારે કેરાલામાં માત્ર 23 ટકા વૃદ્ધો અને 4 ટકા વૃદ્ધાઓ પેન્શન મેળવે છે. પેન્શન મેળવતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા તામિલનાડુ, ગુજરાત અને પશ્ચિમ બંગાળમાં વધુ છે.

પી.એન.સતીના અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે અભ્યાસ હેઠળના 31 ટકાથી વધુ વૃદ્ધો - નિવૃત્તિ બાદની તેમની આર્થિક સમસ્યાથી સભાન ન હતા. જ્યારે બાકીના તેમની ભાવિ = સમસ્યાથી સભાન હતા. નિવૃત્તિ પૂર્વે 88 ટકાથી વધુ વૃદ્ધોની આવક તેમની આર્થિક = જવાબદારીઓને પહોંચી વળવા માટે પર્યાપ્ત હતી, જ્યારે 12 ટકા વૃદ્ધોની આવક અપર્યાપ્ત હતી. નિવૃત્તિના લાભોનો ઉપયોગ જુદા જુદા વૃદ્ધોએ જુદી જુદી રીતે કર્યો હતો. તેમાં - સંતાનોનાં શિક્ષણ અને લગ્ન, મકાનની ખરીદી, નાની-મોટી

અન્ય ખરીદી, આવકનાં સાધનોની - ખરીદી, બેંક કે પોસ્ટ ઓફિસમાં ફીક્સ ડીપોઝિટ, શેર વગેરે રોકાણનો સમાવેશ થાય છે. - અભ્યાસ હેઠળના 46 ટકા વૃદ્ધો નિવૃત્તિ બાદ નોકરી કે સ્વરોજગારી શરૂ કરીને ટેકારૂપ આવક મેળવતા હતા, 19 ટકા વૃદ્ધોને દેવું હતું, 21 ટકા વૃદ્ધોને તેમની આવકમાં નોંધ ઘટાડો = થયો હતો અને 34 ટકા વૃદ્ધો નોકરીની જરૂરિયાત અનુભવતા હતા. આમ, વૃદ્ધોના આર્થિક - સમસ્યાઓમાં દેવું, ગરીબી, પરાવલંબન અને અસલામતિની સમસ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે.

2. દરજજા-ભૂમિકાની સમસ્યા:

વૃદ્ધાવસ્થાના અમુક તબક્કે વ્યક્તિ ઉત્પાદક કામમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. ઉત્પાદક કામમાં - હોયોત્યાં સુધી વ્યક્તિ વહવટીતંત્ર, કોર્પોરેશન, બેંક, ફેક્ટરી, :ખ પાણ, પોલીસતંત્ર, લશ્કર, = ઉદ્યોગ, વેપાર-વાણિજ્ય, રાજકીય કે કૃષિક્ષેત્રે અધિકારી, કર્મચારી, હિસાબનીશ, સુપરવાઈઝર, = ઈજનેર, પોલીસ અધિકારી, મિલિટરી અધિકારી, વેપારી, સંચાલક, મંત્રી, ચેરમેન, રાજકીય - કાર્યકર, કિસાન, કારીગર કે કલાર્ક તરીકેનો દરજજો અને તેને આનુષંગિક ભૂમિકા ધરાવે છે. પરંતુ આવા ઉત્પાદક કામવાળા સ્થાનમાંથી નિવૃત્ત થતાં તેને દરજજો-ભૂમિકા છોડવાં પડે છે. - દરજજા-ભૂમિકા સાથે હક્કો, ફરજો, નિર્ણય લેવાની સત્તા, સલાહ આપવાની સત્તા, અધિકારો = તેમજ આર્થિક વળતર સંકળાયેલાં છે. આથી વ્યક્તિ જે તે ક્ષેત્રના દરજજાના કોટિકમમાં હોય = ત્યાં સુધી તેને આવક, માન, પ્રતિષ્ઠા, મત્વ, સત્તા, મળેલી હોય છે. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાની - પ્રક્રિયામાં તે નિવૃત્ત થતાં આ બધું ગૂમાવે છે. આમ, નિવૃત્તિ સાથે વ્યક્તિ જે તે ક્ષેત્રના દરજજાના કોટિકમમાંથી બાકાત થવા પામે છે.

‘ઊતર્યો અમલદાર કોડીનો’ - ઊતર્યો અર્થાત્ સ્થાન ઉપરથી નિવૃત્ત થનાર વ્યક્તિની કિંમત અર્થાત્ મહત્વ કોડી સમાન થઈ જાય છે. આ પરંપરાગત કહેવત નિવૃત્ત થનારના દરજજા-ભૂમિકા અને તેની સાથે સંકળાયેલ આવક, માન, પ્રતિષ્ઠા, સત્તાનું અવપતન સૂચિત કરે છે. સમાજમાં કે સંગઠનાત્મક માળખામાં ખુરશી-હોદાને કે ઉત્પાદક-કાર્યને માન મળે છે. આથી જ્યાં સુધી વ્યક્તિ ઉત્પાદક કાર્યવાળું સ્થાન ધરાવતી હોય, કમાતી હોય ત્યાં સુધી તેને દરજજો-ભૂમિકા, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને જીવનનો સંતોષ મળે છે. નિવૃત્તિથી આવું સ્થાન છોડવાની સાથે તે બધું ગૂમાવે છે અને વ્યક્તિનું બધી રીતે અવમૂલ્યન કે સામાજિક, આર્થિક, માનસિક અને સમય જતાં શારીરિક અવપતન થાય છે. આ ઘટના વ્યક્તિના સામાજિક-માનસિક જીવન ઉપર વિપરિત અસર કરે છે. તેમાંયે ઊંચાં સત્તાસ્થાનેથી નિવૃત્ત થયા હોય કે લશ્કરી અધિકારી કે પોલિસ અધિકારી તરીકેનો ઊંચો હોદ્દો ભોગવીને નિવૃત્ત થયા હોય તેઓ ઘણું બધું ગુમાવ્યાનો આઘાતજનક અનુભવ કરે છે.

નિવૃત્ત થનાર વ્યક્તિની આવક ઘટી જાય છે કે બંધ થાય છે, તેનું મિત્રવર્તુળ સિમિત થવા લાગે છે. તેને મળવા આવનારાની સંખ્યા ઘટી જાય છે. તેની સલાહ લેનારની સંખ્યા ઘટી જાય છે, સગા-સંબંધીઓ સાથેના સંબંધો પણ સિમિત થવા લાગે છે, તેના માન-પ્રતિષ્ઠા, મત્વ અને ઉપયોગિતા ઘટી જાય છે, ફૂરસદનો સમય વધી જાય છે, જે પસાર કરવાનું મુશ્કેલ બને છે અને કંટાળો અનુભવે છે.

દરજજો-ભૂમિકાના અવપતનની ઘટના વ્યક્તિના તન-મન ઉપર વિપરિત અસર કરે છે. પ્રવૃત્તિના અભાવમાં તેની નિવૃત્તિપૂર્વેની રોજંદી જીવનશૈલી ભાંગી પડે છે, કુટુંબ અને સમાજમાં પોતાનો દરજજો નીચો ગયાની લાગણી અનુભવે છે, કુટુંબ અને સમાજમાં તેના પ્રત્યેના વર્તન-વ્યવહાર અને વલણો તથા દષ્ટિકોણ બદલાઈ જાય છે. પોતાનો અહમ્ પોષાતો નથી કે ‘સ્વ’નું ખંડન થવા પામે છે. જીવનમાં ખાલીપો અને અસંતોષ અનુભવે છે. પરિણામે વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયા ઝડપી બને છે અને

આરોગ્ય કથળવા લાગે છે. નિવૃત્તિનાં આવાં પરિણામો વૃદ્ધજનો માટે સમસ્યારૂપ, કષ્ટદાયક અને દુઃખદાયક બની રહે છે. અલબત્ત, કૃષિ અને સ્વરોજગારીના ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા લોકો, નિવૃત્તિબાદ સક્રિય ભૂમિકા ધારણ કરતા લોકો તેમજ સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન, સંશોધન, તબીબી અને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા લોકોને વ્યવસ્થાનિવૃત્તિનો નિયમ લાગુ પડતો નથી, આથી તેઓ શરીર અને મન સાથે આપે ત્યાં સુધી સમાજમાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવતા હોય છે. તેઓને નિવૃત્તિનાં પરિણામો ભોગવવા પડતાં નથી.

નિવૃત્તિ બાદ કેટલાક વૃદ્ધો પુનઃનિયુક્તિ મેળવીને દરજજો-ભૂમિકા ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. સતીના અભ્યાસ હેઠળના વૃદ્ધોમાંથી 46 ટકા વૃદ્ધોએ પુનઃ નિયુક્તિ મેળવીને કે સ્વરોજગારી મેળવીને પોતાના દરજજો-ભૂમિકા ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમ છતાં તેઓ દરજજો-ભૂમિકાની બાબતમાં સંતુષ્ટ ન હતા અને પોતાનો દરજજો નીચો ગયાનો અનુભવ કરતા હતા. પુનઃ નિયુક્તિ પામવાની ઘટના સમાજમાં બિનશોભાસ્પદ બની રહે છે. 'આ ઉંમરે પણ મોહ છૂટતો નથી' તેવી ટીકા થતી હોય છે. એટલે નિવૃત્તિથી ગુમાવેલો દરજજો પુનઃ નિયુક્તિથી તેના મૂળ સ્વરૂપમાં પાછો મળતો નથી. સતીના અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે આવક વધારવા, સમય પસાર કરવા, જીવનસંતોષ મેળવવા, દરજજો અને માન પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા, શારીરિક રીતે સક્ષમ કે તંદુરસ્ત રહેવા તેઓએ પુનઃ નિયુક્તિ મેળવી હતી જેમાં તેઓના દરજજો-ભૂમિકાની સમસ્યાનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

સતીના અભ્યાસમાં 16 ટકા વૃદ્ધોએ પોતાનો દરજજો નીચો ગયો હોવાનો એકરાર કર્યો હતો તેમજ કુટુંબના સભ્યોનાં તેમના પ્રત્યેનાં વલણો પણ નકારાત્મક હોવાનું જણાવ્યું હતું. નન્દાલ વગેરેના અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે અભ્યાસ હેઠળના 62 ટકા વૃદ્ધો તેમનો સામાજિક- આર્થિક દરજજો નીચો ગયો હોવાનું અનુભવતા હતા. તેમ જ કુટુંબમાં બાળકોનાં શિક્ષણ, સામાજિક પ્રસંગો, લગ્ન, સગા સાથેના સંબંધો વગેરે બાબતોમાં તેઓની સલાહ લેવાતી ન હતી, કુટુંબમાં તેઓને માન મળતું ન હતું, તેમની આજ્ઞાનું પાલન થતું ન હતું. કુટુંબમાં થતા આવા અનુભવો વૃદ્ધો માટે દુઃખદાયક બની રહે છે.

સત્તામ કૌર અને કૌરના અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે કૌટુંબિક બાબતોમાં 17 ટકાથી માંડીને 55 ટકા વૃદ્ધોને નિર્ણયમાં સહભાગી બનાવાતા ન હતા. અર્થાત્ કૌટુંબિક સત્તા વૃદ્ધોના હાથમાંથી નવી પેઢીના હાથમાં ચાલી ગઈ હતી. સંતાનો તેઓની અપેક્ષા મુજબ વર્તતા ન હોવાથી તેઓ અસંતોષ અનુભવતા હતા. નન્દાલ વગેરેના અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે મોટાભાગના વૃદ્ધોની સાર-સંભાળની દરકાર લેવાતી ન હતી અને સ્વમાન ધવાય તેવી તથા અપમાનજનક સ્થિતિનો અનુભવ કરતા હતા. કૃષિકામમાં સહભાગી ન બનનાર વૃદ્ધો કુટુંબમાં તેમની સ્થિતિથી સંતુષ્ટ ન હતા.

આમ, ઉત્પાદક કામમાંથી નિવૃત્તિ સાથે વૃદ્ધો આર્થિક, વહીવટી, શૈક્ષણિક, વગેરે ક્ષેત્રના દરજજો કોટિકમમાંથી બાકાત થવા પામે છે અને કુટુંબ તથા સમાજમાં તેઓ દરજજો ગૂમાવે છે. પરિણામે વૃદ્ધજનો આત્મગૌરવ અને સ્વમાનની જાળવણીની સમસ્યાનો અનુભવ કરે છે. સરસ્વતી મિશ્રા નોંધે છે તેમ, વૃદ્ધજનોના દરજજો-ભૂમિકાને અસર કરતાં નવાં બળોનો ઉદભવ તીવ્ર હતાશાનો સ્રોત બની રહે છે અને તે વૃદ્ધોને કુટુંબ તથા સમાજમાં અનુકૂલન સાધવામાં અવરોધરૂપ બને છે.

પેન્શન લેવા કે પેન્શનને લગતા પ્રશ્નો હલ કરવા કચેરીની મુલાકાત, મુસાફરી, બેંક, મકાન, વિજળી, પાણીને લગતા કામકાજ માટે કચેરીની મુલાકાતના પ્રસંગોએ વૃદ્ધોને કર્મચારી અને અધિકારીઓ તરફથી અપમાનનો અનુભવ થતો હોવાની ઘણા વૃદ્ધો ફરિયાદ કરતા હોય છે. લાઈનમાં ઊભા રહેવું,

પાણીની સગવડનો કે બેસવાની સગવડનો અભાવ, કર્મચારી-અધિકારીના તોછડાઈભર્યા જવાબો વગેરે પરિસ્થિતિથી વૃદ્ધજનો આત્મગૌરવ અને સ્વમાનની જાળવણીની સમસ્યાનો અનુભવ કરે છે. અમેરિકામાં વૃદ્ધોના આત્મગૌરવ, સ્વમાન અને સામાજિક સ્વીકૃતિ માટે લડત આપતી 'ગ્રે પેન્થર્સ' - (બુઢા દિપડા) નામની સંસ્થાનું અસ્તિત્વ અને આંદોલન વૃદ્ધોના દરજજા-ભૂમિકાની સમસ્યાની ગંભીરતા છતી કરે છે. ભારતમાં પેન્શનર્સ સમાજે હજુ તેમના પેન્શન સંબંધી આર્થિક પ્રશ્નો માટે લડત આપવી પડે છે. તેણે હજુ આત્મગૌરવ માટેની લડતમાં પ્રવેશ કર્યો નથી. કારણકે ભારતમાં હજુ વૃદ્ધાભિમુખ સમાજની ખાસિયતો તદ્દન લુપ્ત થઈ નથી કે યુવાભિમુખ સમાજની ખાસિયતો પૂરેપૂરી આકાર પામી નથી. ભારત સરકારે વૃદ્ધજનોના આત્મગૌરવની રક્ષા માટે 65 વર્ષની વયના વૃદ્ધોને 'Senior Citizen' નો દરજજો આપ્યો છે, પરંતુ તેઓ પ્રત્યે અપેક્ષિત સંવેદનશીલતા વિકસી નથી. કેન્દ્ર સરકારે પેન્શનરો પ્રત્યે સંવેદનશીલતા દાખવવા દરેક રાજ્યોને 'સંદેશો' પાઠવ્યો છે, પરંતુ હજુ આ સંદેશો ફળદાયી નીવડ્યો નથી. જો કે, ગુજરાતમાં જઈએ તો નામની સંસ્થાએ વહીવટી અધિકારીઓમાં સંવેદનશીલતા વિકસે તે માટે પરિસંવાદો યોજવાની કાર્યવાહી હાથ ધરી છે, જે એક મહત્વનું કદમ કહી શકાય.

3. સામાજિક સ્વીકૃતિની સમસ્યા:

ભારતીય સમાજ સાપેક્ષ રીતે વૃદ્ધાભિમુખ સમાજમાંથી યુવાભિમુખ સમાજમાં રૂપાંતર પામી રહ્યો છે. વિભિન્ન પરિબલોની અસર નીચે વડીલશાહી નબળી પડવાની સાથે વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયામાં વૃદ્ધો દરજજા-ભૂમિકા ગૂમાવ્યાની સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા છે. આ સંજોગોમાં જે વૃદ્ધજનો સમાજમાં પોતાનું યોગદાન આપતા નથી કે સર્જનાત્મક કાર્ય કરતા નથી અને સાપેક્ષ રીતે નિષ્ક્રિય રહીને ભૂમિકાવિહિન ભૂમિકામાં કેદ થઈ ગયા જેવી સ્થિતિમાં છે તેઓ કુટુંબ અને સમાજમાં સામાજિક સ્વીકૃતિની સમસ્યા અનુભવે છે.

સામાજિક સ્વીકૃતિ માનવીની અગત્યની સામાજિક જરૂરિયાત છે. બીજા લોકો પોતાનો સ્વીકાર કરે, પોતાના વિચારો, માન્યતાઓ, મૂલ્યો બીજા લોકો માન્ય રાખે તેવી ઈચ્છા વ્યક્તિ સેવે છે. પોતાના કામની બીજા દ્વારા કદર થાય, પોતાના કામનો યોગ્ય બદલો મળે તેમ વ્યક્તિ ઈચ્છે છે. માનવી તરીકે વૃદ્ધોમાં પણ આવી સ્વીકૃતિની જરૂરિયાત રહેલી છે. આ જરૂરિયાતોનો સંતોષ વૃદ્ધોને જીવન-સંતોષ પૂરો પાડી જીવવાનું બળ, ઉત્સાહ અને જુસ્સો પૂરો પાડે છે. પરંતુ બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં વૃદ્ધો સામાજિક સ્વીકૃતિની સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા છે. આ જરૂરિયાતના અસંતોષથી વૃદ્ધો બિનઉપયોગી, નિરર્થક, નકામા, બોજારૂપ અને અવરોધરૂપ હોવાની લાગણી અનુભવે છે. તેમજ કુટુંબ અને સમાજમાં તેઓની વિભિન્ન ભૌતિક, માનસિક અને સામાજિક જરૂરિયાતોની તથા તેમના અસ્તિત્વની અવગણના થતી હોય છે.

જરાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એક ઉપયોગી અને મહત્વની વ્યક્તિ તરીકેની સામાજિક સ્વીકૃતિની જરૂરિયાત વૃદ્ધોની મહત્વની જરૂરિયાત છે. પરંતુ કુટુંબ અને સમાજમાં વૃદ્ધોના દરજજા- ભૂમિકાના અવપતનની પ્રક્રિયામાં નવી પરિસ્થિતિમાં તેઓને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળતી નથી. સમાજમાં વૃદ્ધાવસ્થાનું ઊંચું મૂલ્ય ઘસાવા લાગ્યું છે અને યુવાનોનું ઊંચું મૂલ્ય અંકાવા લાગ્યું છે. આ સંજોગોમાં વૃદ્ધો સામાજિક સ્વીકૃતિની સમસ્યા અનુભવે છે.

ઉત્પાદક કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થતા વૃદ્ધો માટે નવી જીવનશૈલી શોધવી તે તેમજ પોતાના માટે તથા સમાજ માટે કાર્યાત્મક મહત્વ ધરાવતી ભૂમિકા શોધવી તે મુશ્કેલ બને છે. વ્યવસાયિક અને કૌટુંબિક ક્ષેત્રની

ભૂમિકા-હાનિ સામાન્ય રીતે વૃદ્ધજનો માટે અવસ્થાન્તરના સૂચક તરીકે સમાજમાં સ્વીકૃત થઈ છે. પરંતુ સમાજમાં વૃદ્ધજનો માટે નવી ભૂમિકા નિયત થઈ નથી. આ સંજોગોમાં તેઓના સલાહ-સૂચન અને માર્ગદર્શનની અવગણના થાય છે. તેઓનું જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને અનુભવ બિનમહત્વનાં હોવાનો તેઓ એહસાસ કરે છે.

‘સાઠે બુદ્ધિ નાઠે’, ‘વૃદ્ધાવસ્થા અને બાળપણ સરખું છે’ વગેરે ઉચ્ચારણોમાં અને વૃદ્ધો જૂનવાણી હોય છે તેવા નકારાત્મક વલણોમાં વૃદ્ધોના સામાજિક સ્વીકારનો અભાવ વ્યક્ત થાય છે. વૃદ્ધોએ તેમની યુવાનીમાં કુટુંબ અને સમાજમાં યથાશક્તિ યોગદાન આપ્યું હોય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેઓ બાળઉછેર, ઘરકામ અને ઘરનો બોજો ઉપાડવામાં સહભાગી બનતા હોય છે. તેઓના આવા કામની કદર થતી નથી. કુટુંબ અને સમાજમાં નવી પેઢી વૃદ્ધોના વિચારો, માન્યતાઓ, મૂલ્યો, જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને અનુભવનો અનાદર કરે છે. તેમની સલાહ લેવાતી નથી, સલાહ આપે તો અવગણના થાય છે. કોટુંબિક બાબતોના નિર્ણય લેવામાં તેઓને કોઈ પૂછતું નથી તેવી લાગણી અનુભવે છે. ઘણા વૃદ્ધો તેમનાં સંતાનો સ્વચ્છંદી, બિનઆજ્ઞાંકિત અને બેજવાબદાર હોવાનું અનુભવે છે, આથી વૃદ્ધજનો જીવનનો ઉત્સાહ, આનંદ, જુસ્સો અને સંતોષ ગૂમાવવા લાગે છે, જે આખરે ચિંતા, હતાશા અને નિરાશામાં પરિણમે છે.

4. સામાજિક અલગતા અને એકલતાની સમસ્યા (social Isolation and Loneliness):

માનવીમાં સામાજિક આંતરક્રિયાની જરૂરિયાત રહેલી છે. સામાજિક અલગતા એટલે સામાજિક સંપર્કના અભાવવાળી પરિસ્થિતિ. આવી પરિસ્થિતિમાં સામાજિક આંતરક્રિયાની જરૂરિયાત સંતોષાતી નથી. વૃદ્ધાવસ્થામાં મોટાભાગની જરૂરિયાતો અને ઈચ્છાઓનો સંતોષ કુટુંબ અને સમાજ સાથેના સંપર્ક ઉપર આધાર રાખે છે. અલગતા ધરાવતી વ્યક્તિ સામાજિક- માનસિક સંતોષ માટે માનવ સંપર્કની ઝંખના સેવે છે. અલગતાથી માણસને કંટાળો આવે ત્યારે તેને એકલતા કહેવાય. અન્યના સહવાસમાં રહેવાની ઈચ્છા માનવીની મહત્વની સામાજિક જરૂરિયાત છે. બીજાના સંપર્કમાં રહેવાથી, સહવાસમાં રહેવાથી કે નજીકમાં રહેવાથી સંતોષ મળે છે. તેમાંયે ચિંતાગ્રસ્ત વૃદ્ધો બીજાઓના સંપર્કમાં રહેવાનું વધુ ઈચ્છે છે, કારણકે તેનાથી ચિંતા હળવી બને છે અને સલામતિ મળે છે.

સવિતા અને શર્મા નોંધે છે તેમ સામાજિક અલગતા અને એકલતા એ વૃદ્ધાવસ્થાનાં બે વાંધોમાં સહભાગીપણાનો એકવાત એ વૃદ્ધાવસ્થાની જે સંબંધો સામાજિક સંપર્ક આંતરક્રિયા અને વાતચીતના આદાનપ્રદાન માટે યહ છે. સામાજિક અનુભવે ત્યારે તેવી સ્થિતિને એકલતા કહેવાય. છે. સામાજિક અલગતાથી વ્યક્તિ કંટાળો

સામાજિક અલગતા બે તબક્કે ઉદ્ભવે છે. એક તો કુટુંબ, મિત્રો અને કાર્યથી અલગતા, અને બીજું, વિશાળ સમાજથી અલગતા. એકલતા સામાજિક સંપર્કોથી કપાઈ જવાની આત્મલથી લાગણી છે. પ્રો. ભાટીયા કહે છે તેમ, એકલતા એક પ્રકારની માનસિક અવસ્થા છે જેમાં વ્યક્તિ એક પ્રકારનો વાકીયો (Vacuum) અનુભવે છે. તે બાહ્ય પરિસ્થિતિ પ્રત્યેનો વ્યક્તિગત પ્રતિભાવ અને સાથીપણાના અભાવની અનિચ્છનીય લાગણી છે.

સામાજિક અલગતા અને એકલતા વૃદ્ધોના શારીરિક-માનસિક આરોગ્ય ઉપર ઘણી બધી રીતે વિપરિત અસરો પહોંચાડે છે. કારણકે તેનાથી જીવનમાં હતાશા અને નિરાશા પેદા થાય છે, ખોરાકની અરૂચિ રહે છે અને પૂરતો ખોરાક લેવાતો નથી, અને બિન્નતાનો અનુભવ થાય છે. જીવનના કોઈપણ

તબક્કે અલગતા અને એકલતા આવી વિપરિત અસરો કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં આ બાબત વધુ અગત્ય ધરાવતી હોવાનું બ્રોકલેહર્સ્ટ જણાવે છે.

સંતાનોથી અલગ વતનમાં એકલા રહેતા વૃદ્ધો, સંતાનવિહોણા વૃદ્ધો, જીવનસાથીના અભાવવાળા વૃદ્ધો, કુટુંબમાં રહેતા પરંતુ અન્ય સભ્યોની માત્ર ભૌતિક હાજરી અનુભવતા વૃદ્ધો, સભ્યોથી અબોલા અને મનદુઃખને લીધે સામાજિક સંપર્કના અભાવવાળી પરિસ્થિતિમાં રહેતા વૃદ્ધો, ભાવાત્મક ટેકાનો અભાવ અનુભવતા વૃદ્ધો સામાજિક અલગતા અને એકલતાની સમસ્યાનો સામનો કરતા હોય છે. અન્ય સાથેના સહવાસની જરૂરિયાત એટલી પ્રબળ છે કે અલગતા અને એકલતા વૃદ્ધોને અસહ્ય લાગે છે. ભારતમાં ઘણા વૃદ્ધો સાપેક્ષ રીતે ઓછેવધતે અંશે અલગતા અને એકલતા અનુભવે છે. સત્તામ કૌર અને કૌરના સર્વેક્ષણમાં અભ્યાસ હેઠળના 16 ટકા વૃદ્ધો ખૂબ જ અલગતા અનુભવતા હતા. 20 ટકા વૃદ્ધો મધ્યમ કક્ષાની અને 23 ટકા વૃદ્ધો ઓછી અલગતા અનુભવતા હતા. આમાંથી 11 ટકા વૃદ્ધો હંમેશા એકલતાની લાગણી અનુભવતા હતા, 36 ટકા વૃદ્ધો ક્યારેક એકલતા અનુભવતા હતા. નન્દાલના અભ્યાસમાં 19 ટકા વૃદ્ધો અને 30 ટકા વૃદ્ધાઓ એકલતાની સમસ્યા અનુભવતા હતા.

સંતાન વિહોણા, વિધવા, વિધૂર, વતનમાં એકલા રહેતા વૃદ્ધો એક યા બીજી રીતે ઓછેવધતે અંશે અલગતા અને એકલતા અનુભવતા હોય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સંતાનો સાથે વસવાટ કરતા વૃદ્ધો તેમના પ્રત્યે વ્યક્ત થતાં સંતાનોનાં નકારાત્મક વલણો અને વર્તન વ્યવહારથી અલગતા અને એકલતા અનુભવતા હોય છે. કુટુંબ અને સમાજમાં તેઓ ભૌતિક નિકટતા ધરાવતા હોય છે, પરંતુ મનદુઃખના પ્રસંગો અને અબોલાની સ્થિતિથી તેઓ કુટુંબથી અલગ પડી ગયા હોય છે અને સામાજિક નિકટતાના અભાવમાં વૃદ્ધજનો દુઃખદ એકલતા અનુભવે છે. આથી સરસ્વતી મિશ્રા કહે છે તેમ, વૃદ્ધજનો સાપેક્ષ રીતે અલગતા અને એકલતા અનુભવતી સ્વતંત્ર પેઢી બની ગઈ છે. સતી નોંધે છે તેમ સંયુક્ત કુટુંબના વિઘટનની પ્રક્રિયામાં વૃદ્ધો વધુને વધુ અલગતા અનુભવી રહ્યા છે. કૌટુંબિક બંધનો નબળાં પડી જવાથી તથા ભાવાત્મક ટેકો નબળો પડવાથી વૃદ્ધજનોની અલગતા અને એકલતામાં વધારો થાય છે. આથી જીવન ઉજજડ-વેરાન જેવું લાગે છે અને છેવટે તે વૃદ્ધોના શારીરિક અને માનસિક જીવનનું આખરી બ્રેકડાઉન પેદા કરે છે. અર્થાત્, વૃદ્ધજન શારીરિક અને માનસિક રીતે ભાંગી પડે છે અને તબિયત લથડે છે.

5. સામાજિક અસલામતિની સમસ્યા:

માનવીમાં સામાજિક-માનસિક સંતોષની જરૂરિયાતો રહેલી છે. વૃદ્ધો કુટુંબ અને સમાજમાં વૃ-પોતાની દૈહિક જરૂરિયાતો સંતોષીને તેમજ તેમની સારસંભાળ લેવાય તથા સ્નેહ, આદર, સ સુરક્ષા, સહાવ, સ્વીકૃતિ મળે તેમજ પોતાનું સ્વમાન અને આત્મગૌરવ જળવાય તેમ ઈચ્છે છે. શ આ ઈચ્છાના સંતોષથી તેઓને સામાજિક-માનસિક સલામતિ મળે છે અને અસંતોષથી અસલામતિ અનુભવે છે. પરંતુ વર્તમાન કૌટુંબિક અને સામસામાજિક વૃદ્ધોની આવી 5- જરૂરિયાતો સંતોષાય તેવું રહ્યું નથી. આથી ઘણા વૃદ્ધા સામજિયાનસિક અસલામતિ 5 અનુભવે છે. તેઓમાં હતાશા, નિરાશા અને ચિંતા અને નિરર્થકતા અનુભવે છે. આવી લાગણીઓ લાંબે ગાળે વિકૃત મનોદશા પેદા કરે છે.

ભારતમાં ઘણા વૃદ્ધો સામાજિક અસલામતિની સમસ્યાથી પીડાય છે. સંતાનો હોય તેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં સામાજિક સલામતિ મળે છે તેવું નથી. કેટલાંક પુત્ર-પુત્રવધૂ વૃદ્ધ મા-બાપને નકામા ગણીને ઘરમાંથી હાંકી કાઢે છે. વૃદ્ધાશ્રમોમાં આશ્રય લેતા વૃદ્ધો તેઓની સામાજિક સલામતિની સમસ્યાનું ચિત્ર રજૂ કરે છે.

નન્દાલના અભ્યાસ હેઠળના વૃદ્ધોમાંથી 19 ટકા વૃદ્ધો અને 20 ટકા વૃદ્ધાઓ નિઃસહાયતા અનુભવતા હતા. શારીરિક પરાવલંબન કે અપંગાવસ્થા, ગંભીર બીમારી કે નિરાધાર અવસ્થામાં પોતાનું શું થશે તેની ચિંતા ઘણા વૃદ્ધોને સતાવે છે તથા તેઓ લાચાર સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે.

આર્થિક અસલામતિ અને શારીરિક પરાવલંબન તથા કુટુંબમાં સંતાનો તરફથી થતા નકારાત્મક અનુભવો વૃદ્ધો માટે સામાજિક અસલામતિની સમસ્યા પેદા કરે છે. તેમાં વૈધવ્ય અવસ્થાવાળા વૃદ્ધો, સંતાનોથી અલગ રહેતા વૃદ્ધો, ગરીબ અને નિમ્ન મધ્યમ વર્ગના વૃદ્ધોમાં આ સમસ્યા વધુ ગંભીર છે. સંતાનો સાથે રહેતાં ઘણાં વૃદ્ધો કુટુંબમાં પોતાની હાજરી અને અસ્તિત્વની અવગણના થતી હોવાની, પોતાની જરૂરિયાતો પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવાતું હોવાની અને સાર-સંભાળ લેવાતી ન હોવાની લાગણી અનુભવતા હોય છે. આવી પરિસ્થિતિ તેઓને અસલામત બનાવી મૂકે છે. ગુજરાતમાં વી. પી. શાહના અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે જે વૃદ્ધો વિભક્ત કુટુંબમાં કે એકલા રહે છે તેઓને આર્થિક કરતાં સામાજિક ચિંતા વધુ છે. પોતાને માંદગી કે અપંગાવસ્થા આવશે તો શું થશે તેની ચિંતા સવિશેષ છે.

6. શારીરિક પરાવલંબન:

વૃદ્ધાવસ્થાના એક તબક્કે દૃષ્ટિશક્તિ અને શ્રવણશક્તિ ક્ષીણ થાય છે, પગ થથરે, હાથ ધ્રુજે, પોતાનાં કામો જાતે કરી શકાય નહીં, જીભ થોથરાય અને પક્ષઘાત જેવી માંદગી કે તદ્દન અસહાય સ્થિતિમાં પથારીવશ બનવું પડે તેવી પરવશતા કે શારીરિક પરાવલંબન ઘણા વૃદ્ધોના જીવનમાં આવે છે. વૃદ્ધોને મૃત્યુ કરતાંયે આવી પરવશતાનો વિશેષ ભય લાગતો હોય છે.

વૃદ્ધાવસ્થા એ પોતે રોગ નથી, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયામાં થતાં રોગો અશક્તિ પેદા કરે છે. અલ્પપોષણ અને અપપોષણ, શરીરનો ઘસારો, ચેપ અને કેટલાક રોગોથી આવતી અં બીમારીથી વૃદ્ધજન બીજા લોકોની મદદ ઉપર આધારિત બની જાય છે. રોગપ્રતિકારક શક્તિમાં ઘટાડો, માંદગીમાંથી ઊભા થવાની શક્તિમાં ઘટાડો, વૃદ્ધજનને શારીરિક રીતે ધીમેધીમે પરાવલંબી બનાવી દે છે.

શૈલેષ, શર્મા અને સીંધના એક અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે અભ્યાસ હેઠળના વૃદ્ધોમાંથી 69 ટકા વૃદ્ધો શારીરિક પરાવલંબન અનુભવતા હતા. રાજન, મિશ્રા અને શર્માના અભ્યાસમાં જ્યાં વદ્ધ સ્ત્રીઓ પથારીવશ હતા. 33 ટકાથી વધુ વૃદ્ધોએ દૃષ્ટિશક્તિ, 11 ટકાથી વધુ વૃદ્ધોએ જણાયું હતું કે 60 થી 90 વર્ષની વયના વૃદ્ધોમાંથી 49 ટકા વૃદ્ધ પુરુષો અને 58 ટકાથી વધુ ઇફઈઈ પ્રાંભળવાની શક્તિ અને 17 ટકાથી છે છે વધુ વૃદ્ધોએ ચાલવાની શક્તિ ગૂમાવી દીધી હતી. આવું શારીરિક પરાવલંબન વૃદ્ધજનોને શારીરિક અને માનસિક રીતે પીડાકારક લાગે છે.

શારીરિક પરાવલંબન વૃદ્ધજનને લાચાર સ્થિતિમાં મૂકી દે છે અને તે માનસિક જીવન મિનિ કોય છતાં અસર કરે છે. શારીરિક પરાવલંબનની સ્થિતિમાં વૃદ્ધજન મોટા કુટુંબમાં રહેતા સૌ પોતપોતાના કામમાં એટલાં ગળાડૂબ હોય છે કે પોતે એકલા હોવાની લાગણી ખોરાક, પાણી, મળ-મૂત્રક્રિયા, ઊઠ-બેસ જેવી જરૂરિયાતો માટે બીજાની સહાય લેવી અને લાચારી કરવી પડે તે અસહ્ય લાગે છે.

7. ફૂરસદના સમયની સમસ્યા:

વૃદ્ધોને નિવૃત્તિથી ઉપલબ્ધ બનતા સમયને અહીં ફૂરસદના સમય તરીકે ઓળખાવેલ છે. નિવૃત્તિથી વ્યક્તિને ફાજલ સમય વધુ ઉપલબ્ધ થાય છે. વ્યવસાયિક ભૂમિકામાં વ્યક્તિ જીંદગીનાં ઘણાં વર્ષો ગળાડૂબ રહ્યા પછી નિવૃત્ત થતાં થોડા દિવસો કે થોડા માસ આરામ અને આનંદમાં પસાર થાય છે.

પરંતુ પછી તે કંટાળો અનુભવે છે અને સમય પસાર કરવાની સમસ્યા- અનુભવે છે. જે વૃદ્ધો કાર્યરત રહે છે તેઓને આ સમસ્યા નથી. એટલે કે, વૃદ્ધાવસ્થા વ્રત કેમ પસાર કરવી તે પ્રશ્ન મૂંઝવતો નથી, પરંતુ જેઓ માત્ર સમય પસાર કરવા નિરર્થક નય પ્રવૃત્તિઓ કર્યા કરે છે તેઓ ઓછે વધતે અંશે સમય પસાર કરવાની સમસ્યા અનુભવે છે.

કૌર અને કૌરના એક અભ્યાસમાં, અભ્યાસ હેઠળના વૃદ્ધોમાંથી ત્રીજા ભાગના વૃદ્ધોને અને ‘મય પ’ર કરવામાં મુશ્કેલીનો અનુભવ થતો હતો. 33 ટકા વૃદ્ધોને 6 કલાકથી વધુ, 13 -ને ટકા વૃદ્ધોને 4 થી 6 કલાકથી વધુ, અને 5 ટકા વૃદ્ધોને 2 થી 4 કલાકથી વધુ ફૂર’દનો ‘મય તે મળતો હતો. ફૂર’દના ‘મયમાં વૃદ્ધો જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા જેને તેઓ રોજની ફો ‘માન્ય પ્રવૃત્તિઓ તરીકે ગણતા હતા. રૂઝવી પ્રવૃત્તિઓમાં વાંચન, ગપ્પાબાજી, ધુમ્રપાન, ને પ્લેકાર્ડ રમવા, ઘરમાં બાળકોનું ધ્યાન રાખવું, દેવદર્શને જવું વગેરેનો ‘માવેશ થતો હતો. પી.એન. ‘તીના અભ્યાસ’ અનુ’ર, વૃદ્ધો તેઓનો ફાજલ ‘મય, વાંચન, ફરવા જવું, રેડિયો ‘ભળવો, બાળકો ‘થે રમવું, ગપ્પાબાજી, ખરીદી, ‘ઈ રહેવું, દેવદર્શન જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં વિતાવતા હતા. રૂપવાદરૂપ વૃદ્ધો ‘માજોપયોગી ‘માજિક-કાર્ય કરતા હતા. રૂમ, ઘણા ખરા વૃદ્ધો માટે ‘મય પ’ર કરવાની અને ફૂર’દના ‘મયનો ‘જનાત્મક કે ‘માજોપયોગી કામમાં ઉપયોગ કરવાની ‘મસ્યા છે.

8. આરોગ્યની ‘મસ્યા:

વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયામાં વૃદ્ધાવસ્થા જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ શરીરના અંગો- અવયવો નબળાં પડતાં જાય છે, રોગપ્રતિકારક શક્તિ અને સ્વાસ્થ્યની પુનઃપ્રાપ્તિની શક્તિ ઘટતી જાય છે, પરિણામે વૃદ્ધાવસ્થા સંબંધિત તેમજ કેટલાક ખોરાકજન્ય અને વાતાવરણજન્ય રોગો થાય છે.

સત્તામ કૌર અને કૌર નોંધે છે તેમ સમાજમાં વૃદ્ધાવસ્થા અંગેની જે છાપ છે તે શારીરિક રીતે અને માનસિક રીતે સશક્ત હોય તેમ છતાં વૃદ્ધજનને પરાવલંબી, નિરૂત્સાહી, ઉદાસ : હતાશ બનાવી દે છે, જે વૃદ્ધાની આરોગ્યની સમસ્યાને જટિલ બનાવે છે. નન્દાલ વગેરેના જ અને અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે 73 ટકાથી વધુ વૃદ્ધો આરોગ્યને લગતી સમસ્યાઓથી પીડાતા હતા. આવી સમસ્યાઓમાં નબળી દૃષ્ટિ, લોહતત્વની ખામી, દાંતની તકલીફ, અંગપીડા, બહેરાશ, વિસ્મૃતિ, ઉદાસીનતા અને હતાશાનો સમાવેશ થતો હતો. 52 ટકાથી વધુ વૃદ્ધો રોગ ગંભીર હોય ત્યારે તબીબી સારવાર લેતા હતા. આવકનું સાધન ધરાવતા વૃદ્ધો તબીબી-સેવાનો વારંવાર લાભ લેતા હતા. જ્યારે સાધનવિહોણા વૃદ્ધો તબીબી સેવાનો પ્રસંગોપાત લાભ લેતા હતા. નાગલા નોંધે છે તેમ, વૃદ્ધો ખાસ કરીને સંધિવા, ઝઘ્ઘદયની બિમારી, શ્રવણશક્તિ અને દૃષ્ટિશક્તિની -બળાઈ કે ખામી અને માનસિક બિમારીથી પીડાતા હતા, તેમજ વૃદ્ધાવસ્થા સંબંધિત કેટલાક અન્ય રોગોથી પીડાતા હતા.

શૈલેષ, શર્મા અને સીંધના ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારના વૃદ્ધોના અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે વ અભ્યાસ હેઠળના વૃદ્ધોમાંથી 67 ટકાથી વધુ વૃદ્ધો બીમાર હતા. સેનગુપ્તા અને ચકવર્તીના એક અભ્યાસમાં નિદર્શના 75 ટકાથી વધુ વૃદ્ધો બીમાર હતા. જ્યારે રાજ અને પ્રસાદ તથા પુરોહિતના અભ્યાસ અનુસાર નિદર્શના અનુક્રમે 59 ટકાથી વધુ અને 62 ટકાથી વધુ વૃદ્ધો બીમાર હતાં. શર્મા વગેરેના અભ્યાસ અનુસાર નિદર્શના 73 ટકા વૃદ્ધો હઠીલા દર્દોથી પીડાતા છે હતા. કેટલાક વૃદ્ધો એકથી વધુ દર્દોથી પીડાતા હતા. તેમાં ઝઘ્ઘદય, ફેફસાં, સાંધાનો દુઃખાવો, માથાનો દુઃખાવો જેવા દર્દોનો સમાવેશ થતો હતો. કલકત્તાની ઝૂંપડપટ્ટીના વૃદ્ધોમાં પણ આવા જો દર્દો જોવા મળ્યાં હતાં.

પશ્ચિમના સમાજોની તુલનામાં ભારતમાં વૃદ્ધોમાં માનસિક રોગોનું પ્રમાણ ઓછું છે. ભારતના વૃદ્ધોમાં ચિત્તભ્રમ, લવારી, વિચારવાયુ, વિસ્ફૂટિ, હતાશા, નિરાશા વગેરે માનસિક બીમારીઓ જોવા મળે છે. શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય અંગના એક રાષ્ટ્રીય સર્વેક્ષણ અનુસાર નિદર્શનના લગભગ 10 ટકા વૃદ્ધો બિનતંદુરસ્ત હતા. સર્વેક્ષણ હેઠળના 60 થી 90 વર્ષની ઉંમરના વૃદ્ધોમાંથી 35 ટકાથી વધુ વૃદ્ધ પુરુષો અને 34 ટકાથી વધુ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ લાંબા 1 સમયથી આરોગ્યની સમસ્યાથી પીડાતા હતા. 49 ટકાથી વધુ વૃદ્ધ પુરુષો અને 59 ટકાથી વધુ જ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પથારીવશ હતા. વૃદ્ધોની આરોગ્યની સમસ્યાઓ અને સ્થિતિ તેઓ મૃત્યુનો સામનો કરી રહ્યા હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. ઘણા વૃદ્ધો પથારીવશતામાંથી મુક્તિ મેળવવા જલ્દી મૃત્યુ આવે તેમ ઈચ્છતા હોય છે.

9. સામાજિક અનુકૂલનની સમસ્યા:

વૃદ્ધોના સામાજિક અનુકૂલનનો આધાર તેઓની શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને વર્ણ આર્થિક જરૂરિયાતોના સંતોષ અને અસંતોષ ઉપર રહેલો છે. વર્તમાન યંત્રવૈજ્ઞાનિક, આધુનિક અને યુવાભિમુખ સમાજ વૃદ્ધો માટે એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરે છે જે વૃદ્ધોની વિભિન્ન જરૂરિયાતોના અસંતોષ માટે ઓછી તકો પૂરી પાડે છે, આથી વૃદ્ધાવસ્થામાં સામાજિક અનુકૂલન સાધવાની 5= સમસ્યા ઊભી થાય છે.

જરાવિજ્ઞાન અનુસાર અનુકૂલન માનવદેહના આંતરિક અને બાહ્ય જીવનની સમતુલા મે છે. મહદ્અંશે તે આંતરિક અને બાહ્ય વાતાવરણ સાથેના સુમેળની અવસ્થા છે. હેવીધુસ્ટના મતે અનુકૂલન એટલે સંવાદિતાભર્યું જીવન. કુટુંબના સભ્યો સાથેના સંબંધો, જરૂરિયાતો, ઈચ્છાઓ, રહેઠાણ, અપેક્ષાઓ, આવક, રિવાજો, મૂલ્યો વગેરે કૌટુંબિક અને સામાજિક વાતાવરણનાં પાસાંઓ છે. સામાજિક વાતાવરણનાં આ બધાં પાસાંને અનુરૂપ બનવાની, તેમાં બંધબેસતો થવાની, તેમાં આવશ્યક ફેરફાર કરીને જીવનને ગોઠવવાની રીતને વૃદ્ધોના સામાજિક અનુકૂલન અપેક્ષા વગેરેને લક્ષમાં રાખીને કુટુંબ તથા સમાજના સભ્યો યોગ્ય પ્રતિભાવ દાખવે અને યોગ્ય વર્તન-વ્યવહાર - કરે તો જ વૃદ્ધજનો જીવનના સુખ-સંતોષનો અનુભવ કરી શકે. ફોલ્સમ્ નસ અને મોર્ગન જીવનના સુખ-સંતોષને સામાજિક અનુકૂલનના સૂચક તરીકે ગણે છે.

વર્તમાન સંજોગોમાં સરેરાશ વૃદ્ધોની વિભિન્ન જરૂરિયાતો જેવીકે આર્થિક સલામતિ, સામાજિક સલામતિ, સ્વીકૃતિ, દરજ્જો-પ્રતિષ્ઠા, સામાજિક આંતરક્રિયા, સ્નેહ, આદર, આત્મગૌરવ વગેરે સંતોષાતાં નથી અથવા આંશિક રીતે સંતોષાય છે. આ બધી જરૂરિયાતોના સંતોષવનાં અભાવમાં વૃદ્ધો માટે અનુકૂલન સાધવું મુશ્કેલ બને છે. વૃદ્ધોની આરોગ્યની સ્થિતિ, કુટુંબ તથા સમાજના ભાવાત્મક ટેકાનો અભાવ તેમજ વૃદ્ધો પ્રત્યે હોવી જોઈતી સંવેદનશીલતાનો અભાવ વૃદ્ધોને કુટુંબ તથા સમાજમાં અનુકૂલન સાધવામાં અવરોધક બને છે, અને વૃદ્ધોમાં ચિંતા, લોણુ હતાશા, નિરર્થકતા અને એકલતાની લાગણી તેમજ નકારાત્મક વલણો પેદા કરે છે. વૃદ્ધો અને દુખ વૃદ્ધાવસ્થા પ્રત્યેનાં નવી પેઢીનાં વલણો અને દ્રષ્ટિબિંદુ તથા વર્તન-વ્યવહાર વૃદ્ધજનોને અસલામત નર બનાવી મૂકે છે. આથી સરેરાશ વૃદ્ધો આઘાત, હતાશા અને ચિંતાથી ઘેરાયેલા રહે છે, તેમજ કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનથી અસંતુષ્ટ રહે છે. પરિણામે વૃદ્ધો હતાશા પ્રત્યે આક્રમકતા, બાળસ્વભાવ, હતાશા સર્જતી પરિસ્થિતિથી દૂર રહેવું, વણસંતોષાયેલી જરૂરિયાતોને દબાવી દેવી, બીજાના દોષો જોયા કરવા, વિકૃત વર્તન કરવું વગેરે સ્વરૂપની સંરક્ષણાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ દાખવે છે, જેને વૃદ્ધાવસ્થાનાં અપલક્ષણો કે સ્વભાવ પરિવર્તન કે વિકૃતિ તરીકે ઓળખવામાં -ન આવે છે. વૃદ્ધોનું આવું વર્તન કુટુંબ અને સમાજમાં કુમેળભરી પરિસ્થિતિ

પેદા કરે છે. આમ, ના વૃદ્ધોના સામાજિક અનુકૂલનનો મુખ્ય આધાર તેઓની જરૂરિયાતોના સંતોષ અને અસંતોષ -મેલ ઉપર રહેલો છે. જરૂરિયાતોનો સંતોષ તેઓને અનુકૂલન સાધવામાં સહાયક નીવડે છે, જ્યારે - જરૂરિયાતોનો અસંતોષ તેઓ માટે અનુકૂલનની સમસ્યા પેદા કરે છે.

10. વસવસો:

જીવનની મત્વાકાંક્ષાના સંતોષનો અભાવ, ઈચ્છિત ધ્યેયપ્રાપ્તિનો અભાવ કે અમુક ખાસ ઈચ્છાની તૃપ્તિનો અભાવ એટલે વસવસો. સામાન્યપણે વૃદ્ધોને કોઈને કોઈ પ્રકારનો વસવસો રહી જાય છે.

જીંદગીનાં ઘણાં વર્ષો સમયના બંધન અને યંત્રવત્ જીવન સાથે આર્થિક પ્રવૃત્તિ, જીવનસંઘર્ષ અને મથામણમાં વિતાવ્યા પછી નિવૃત્ત થતા મોટાભાગના વૃદ્ધો સમયના બંધનમાંથી અને યંત્રવત્ જીવનમાંથી મુક્તિનો આનંદ માણવાની મળેલી તક, કંઈક કરવાનું રહી ગયેલું કાર્ય કરવાની મળેલી તક, સામાજોપયોગી કાર્ય માટેની તક અને પૌત્ર-પૌત્રીઓને રમાડીને હકારાત્મક અર્થમાં બાળપણમાં સરી પડવાની મળેલી તક પણ ગૂમાવી બેસે છે. કેટલાક વૃદ્ધો પુનઃનિયુક્તિ મેળવે છે, શરીર ચાલે ત્યાં સુધી કાર્યરત રહે છે અને સમયના અને યંત્રવત્ જીવનના બંધનમાં જકડાઈ જાય છે, સામાજોપયોગી કાર્ય કરવાની અને સમાજ પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરવાની તક પણ ગૂમાવી દે છે. પ્રવૃત્તિમય અને સંઘર્ષમય જીવનમાં ઘણા વૃદ્ધો સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવા છતાં પૌત્ર-પૌત્રીઓને રમાડીને આનંદ માણવાનું ચૂકી જાય છે. સંયુક્ત કુટુંબના વિઘટનની પ્રક્રિયામાં રચાતા વિભક્ત કુટુંબ કે વિભક્ત વસવાટોથી વૃદ્ધો ઈચ્છા કે તક હોય છતાં પુત્ર-પૌત્રોને પેટ ભરીને રમાડી શકતા નથી અને બાળકો સાથે રમીને બાળપણમાં સરી પડવાનો લ્હાવો માણી શકતા નથી. જીવનના એક તબક્કે આ બધું ન કર્યાનો, ન પામ્યાનો, મળેલી તક ગૂમાવ્યાનો વસવસો અનુભવે છે. તેમાંયે ભારતમાં સંતાનોને મુદલ અને સંતાનોનાં સંતાનોને વ્યાજ તરીકે ગણવામાં આવે છે અને સમાજમાં કહેવાય છે કે દાદાને મુદલ કરતાં વ્યાજ વધુ વ્હાલું હોય છે. પરંતુ સંતાનોના સંતાનોને રમાડવાની તક જતી રહી હોય ત્યારે તેનો એક પ્રકારનો વસવસો રહી જાય છે. ખાસ કરીને જીવનના અંતિમ તબક્કે આવા બધા વસવસાનો અનુભવ થાય છે.

ભારતમાં વૃદ્ધ મા-બાપની એક મત્વાકાંક્ષા એ હોય છે કે પોતાનું ઘરનું ઘર હોય અને તેમનાં સંતાનો સામાજિક-આર્થિક સલામતિ પ્રાપ્ત કરે. આ મત્વાકાંક્ષા ન સંતોષાતાં વૃદ્ધોને તેનો વસવસો રહી જાય છે. સલામ કૌર અને કૌરના અભ્યાસમાં જણાયું હતું કે જે વૃદ્ધોના સંતાનોએ આ જીવનધ્યેય પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું તેઓ જીવનનો અસંતોષ અનુભવતા હતા. અભ્યાસ હેઠળના 50 ટકા વૃદ્ધોને તેમના સંતાનોના ભાવિ અને આર્થિક સલામતિની ચિંતા હતી. 33 ટકા વૃદ્ધો જીવનમાં આર્થિક સુધારો ઝંખતા હતા. સંતાનો આર્થિક અને સામાજિક રીતે સંતોષકારક રીતે ગોઠવાઈ જાય તે તેઓની મુખ્ય મત્વાકાંક્ષા હતી. આવી મત્વાકાંક્ષા ન સંતોષાતાં વૃદ્ધોને એ અંગેનો વસવસો રહી જાય છે. આવો વસવસો જીવનના આખરી દિવસોમાં પીડાકારક બની રહે છે.

14.4 વૃદ્ધ માટેના સ્વૈચ્છિક મંડળો

ભારતમાં વૃદ્ધજનોની સાર-સંભાળ માટે ઘણાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનો છે. આમાંથી કેટલાંક - સ્વૈચ્છિક સંગઠનો રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ રજિસ્ટર થયેલાં છે. આવાં કેટલાંક મુખ્ય સ્વૈચ્છિક સંગઠનો નીચે મુજબ છે.

(i) હેલ્પ એઈજ ઈન્ડીયા (Help Age India): હેલ્પ એઈજ ઈન્ડીયા 1948માં સ્થાપાયેલું સ્વૈચ્છિક સંગઠન છે. તેનું કાર્યમથક દિલ્હીમાં છે. દેશમાં તેની 20 કચેરીઓ કામ - કરે છે. તેનું ધ્યેય જરૂરિયાતમંદ વૃદ્ધોના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવાનું છે:

❖ આ સંગઠનના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે :

- ભારતમાં વૃદ્ધોના કલ્યાણ માટે સહાયક બનવું,
- વૃદ્ધો માટેના કલ્યાણ કાર્યક્રમો માટે ફંડ એકત્ર કરવું.
- ભેદભાવ વિના જરૂરિયાતમંદ વૃદ્ધોને સહાય પૂરી પાડવી.
- વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ વિશે યુવાપેઢીમાં સામાજિક જાગૃતિ પેદા કરવી.
- વૃદ્ધોના કલ્યાણકાર્ય સાથે સંકળાયેલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને તાલીમ આપવી તેમજ નાણાંકીય ટેકો પૂરો પાડવો.

આ સંગઠન વૃદ્ધોની સાર-સંભાળની કામગીરી કરતી વ્યક્તિઓને માટે તાલિમ કેન્દ્રો તેમજ સંશોધન અને વિકાસ કેન્દ્ર પણ ધરાવે છે.

(ii) ભારત પેન્શનર્સ સમાજ: આ સ્વૈચ્છિક સંગઠન અખીલ ભારતીય સંગઠન છે. તેની સ્થાપના 1960માં થઈ છે અને તેની મુખ્ય કચેરી ન્યુ દિલ્હીમાં છે. આ સંસ્થા પેન્શનરો અને બીજા સિનિયર સિટિઝનોની મુશ્કેલીઓ પ્રકાશમાં લાવે છે. આ સંસ્થાનાં મુખ્ય ધ્યેયો નીચે પ્રમાણે છે :

- પેન્શનરો અને અન્ય સિનિયર સિટિઝનોને તેમના ફાજલ સમય અને શક્તિનો ઉપયોગ દેશની વિકાસ યોજનાની આર્થિક-સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં કરવા ઉત્તેજન આપવું.
- દવાખાનાં અને ચિકિત્સાલયો સ્થાપીને તબીબી સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.
- પેન્શનરો અને અન્ય સિનિયર સિટિઝનોનાં બાળકોના શિક્ષણ માટે બાળઘર, શાળા, કોલેજો સ્થાપવી તેમજ પેન્શનરો અને વૃદ્ધજનોની પરિસ્થિતિ અંગેની આંકડાકીય માહિતી એકઠી કરી પુસ્તકો, સામયિકો અને અન્ય માધ્યમો દ્વારા પ્રકાશિત કરવી.

બધા પેન્શનરો આ સંગઠનના સભ્યો થઈ શકે છે. આ સંગઠન તેઓની ફરિયાદોનો ઉકેલ લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. જરૂરિયાતમંદ પેન્શનરોને આર્થિક સહાય પણ કરે છે. સંગઠન અવાર નવાર સેમિનારો અને પરિષદો યોજીને પેન્શનરો અને અન્ય સિનિયર સિટિઝનોની સમસ્યાઓ રજૂ કરે છે.

(iii) એઈજ કેર ELzePk (Age-care India): આ સ્વૈચ્છિક સંગઠનની સ્થાપના 1980માં થઈ છે. તેની કચેરી ન્યુ દિલ્હીમાં છે. તેની આવકનું મુખ્ય સાધન પ્રવેશ અને સભ્યપદ ફી, દાન, તથા સરકારી અનુદાન છે. તેનું સભ્યપદ કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના 21 કે તેથી વધુ વયની વ્યક્તિઓ મેળવી શકે છે. આ સંગઠનના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે :

- 50વર્ષથી વધુ વયના વૃદ્ધોને શૈક્ષણિક, મનોરંજન, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક સેવાઓ પૂરી પાડવી.
- વૃદ્ધોને તબીબી સેવાઓ મળે તે માટેની વ્યવસ્થા કરવી. પૂરક આવક માટે ખંડ સમયની રોજગારી પૂરી પાડવી, પ્રવાસો ગોઠવવા તથા તીર્થયાત્રા ગોઠવવી.
- વૃદ્ધોને ટેક્ષ, મિલ્કત, પેન્શન અને બીજી આર્થિક અને નાણાંકીય જરૂરિયાત માટે ધંધાકીય સેવાઓ પૂરી પાડવી.

- વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ અંગે સંશોધનો કરવાં, અભ્યાસવર્તુળો, સેમિનાર, રેલીનું આયોજન કરવું તેમજ વૃદ્ધોના સન્માન સમારંભો અને ભોજન સમારંભો ગોઠવવા.
- યુવાપેઢી અને વૃદ્ધજનો વચ્ચે વધુ સારી સમજદારી માટે તેમજ સામાજિક સુગ્રથન માટેનું યોગ્ય વાતાવરણ સર્જવું.

આ સંસ્થા દિલ્હીમાં વૃદ્ધો માટે મફત મેડીકલ ચેકઅપ કેમ્પ યોજે છે. તેની પાછળનો હેતુ નિમ્ન આવક જૂથના વૃદ્ધજનોને તબીબી સેવાઓ પૂરી પાડવાનો છે. વધુમાં આ સંસ્થા વૃદ્ધોના જીવન અંગેનાં વિભિન્ન પાસાં અંગે વાતલાપો, ચર્ચાઓ વગેરે યોજે છે. આ સંસ્થા જનશિક્ષણ માટે 'એઈજ-કેર ન્યૂઝ' નામના માસિકનું પ્રકાશન કરે છે.

આ ઉપરાંત વૃદ્ધો અને નિરાધાર, બીમાર, અપંગ વગેરેની સારસંભાળ લેવાની કામગીરી કરતી CARITAS India - જે કેરીટાસ ઈન્ટરનેશનલની સભ્ય સંસ્થા છે. આ પણ સ્વૈચ્છિક સંગઠન છે. ઈન્ડિયન એસોસીએશન ઓફ રિટાયર્ડ પર્સન્સ નામનું સ્વૈચ્છિક સંગઠન 1973માં સ્થપાયું છે. તેનું કાર્યમથક મુંબઈમાં છે. આ સંગઠન પેન્શનરોની સમસ્યાઓ હલ કરવામાં અસરકારક ભૂમિકા ભજવે છે. તે નિવૃત્ત વ્યક્તિઓને તબીબી મદદ કરે છે. તેમજ સસ્તા ઘર માટે સહાય કરે છે. વૃદ્ધોને સામાજિક-આર્થિક સહાય માટે સરકારમાં રજૂઆત કરે છે.

14.5 સારાંશ

વૃદ્ધાવસ્થા એ માનવીના જીવનનો અંતિમ તબક્કો છે એમ કહીએ તો ના નહિ. અહિ વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમની વિભાવના જેમાં આપણે જોયું કે પશ્ચિમી દેશોમાં 65 વર્ષની ઉપરની વયના લોકોને વૃદ્ધ ગણવામાં આવે છે. ભારતમાં જો નોકરી કરતી વ્યક્તિઓને 58, 60, 62 કે 65 વર્ષની વયે વૃદ્ધ ગણીને નિયમ અનુસાર એ ફરજિયાત વયનિવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. ભારતની વસતિગણતરીમાં 60 ના લોકોને વૃદ્ધો ના ગણવામાં આવ્યા છે અને હવે ભારત સરકારે 65 વર્ષની વયે વ્યક્તિને 'જીર્ડીઝેડીહ' તરીકેનો દરજ્જો આપ્યો છે. તેમજ તેની સામાજિક, આર્થિક અને કૌટુંબિક સમસ્યાઓ વિષે માહિતગાર થયા.

14.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. વૃદ્ધાવસ્થાએ _____ ની ક્ષીણતાની પ્રક્રિયા છે?
2. પશ્ચિમી દેશોમાં _____ વર્ષની ઉપર વયના લોકોને વૃદ્ધ ગણવામાં આવે છે?
3. વૃદ્ધાવસ્થાએ _____ ની અવસ્થા છે?
4. જરાવિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ _____ ની સલામતી વૃદ્ધોની મુખ્ય સમસ્યાઓ છે?

14.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

1. ચેતાતંત્ર
2. 65

3. દેહ અને મનની

4. નાશાકીય

14.8 સ્વાધ્યાય

1. વૃદ્ધાવસ્થાની વિભાવનાઓ સમજાવો ?

.....

.....

.....

.....

.....

2. કૌટુંબિક અને સામાજિક માળખામાં વૃદ્ધજનોની સમસ્યાઓ વિષે ચર્ચા કરો ?

.....

.....

.....

.....

.....

3. વૃદ્ધ માટેના સ્વૈચ્છિક મંડળો વિષે માહિતી આપો?

.....

.....

.....

.....

.....

14.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

સામાજિક : સમાજ સાથે સંબંધિત વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધો, સમજણ, સહકાર, અને સામૂહિક કલ્યાણ સાથે જોડાયેલ દરેક મુદ્દાઓ.

આર્થિક : સંપત્તિ, કમાણી, ખર્ચ, રોકાણ અને વિકાસ સાથે સંબંધિત આ શબ્દનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત, સામુદાયિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે થતો હોય છે.

વૃદ્ધાવસ્થા : એવી અવસ્થા જ્યારે વ્યક્તિ શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક દ્રષ્ટિએ નવા પડકારોનો સામનો કરે છે.

14.10 સંદર્ભસૂચિ

1. સુરેંદ્ર સિંહ, આર.બી.एस. વર્મા(૨૦૦૧), ભારત મે સમાજ કાર્ય કા ક્ષેત્ર, ન્યૂ રાયલ બુક કમ્પની, લખનૌ
2. સુરેંદ્ર સિંહ, પી.ડી.મિશ્ર(૨૦૦૭), સમાજ કાર્ય, ન્યૂ રાયલ બુક કમ્પની, લખનૌ

-: માળખું:-

- 15.0 હેતુઓ
- 15.1 પ્રસ્તાવના
- 15.2 વૃદ્ધની કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો
- 15.3 વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં આવતા પડકારો
- 15.4 વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં સમાજકાર્યકરની ભૂમિકા
- 15.5 ઉપસંહાર
- 15.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 15.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 15.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 15.9 સ્વાધ્યાય
- 15.10 પ્રવૃત્તિ
- 15.11 કેસ સ્ટડી
- 15.12 સંદર્ભસુચિ

15.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થીમિત્રો આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- વૃદ્ધની કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં આવતા પડકારોની સમજૂતી મેળવશો.
- વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં સમાજકાર્યકરની ભૂમિકા જાણી શકશો.

15.1 પ્રસ્તાવના

વૃદ્ધાવસ્થા એ જીવનનો એક અનિવાર્ય તબક્કો છે. આપણા સમાજમાં વૃદ્ધોને સન્માન અને આદર આપવાની લાંબી પરંપરા રહી છે. પરંતુ આધુનિક જીવનશૈલી અને પરિવારની સંરચનામાં આવેલા ફેરફારોને કારણે વૃદ્ધોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે અને તેમની સંભાળની જવાબદારી વધુ જટિલ બની છે. વૃદ્ધોની સંખ્યામાં વધારો થવા સાથે તેમની આરોગ્ય સંબંધી સમસ્યાઓ, સામાજિક એકલતા અને આર્થિક મુશ્કેલીઓ પણ વધી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વૃદ્ધોના કલ્યાણ માટે સરકાર અને સમાજ દ્વારા વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો હાથ ધરવા જરૂરી બની ગયા છે.

15.2 વૃદ્ધની કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો

1. અટલ વયો અભ્યુદય યોજના (AVYAY): AVYAY દરેક વર્તમાન યોજનાઓ, ભાવિ યોજનાઓ, વ્યૂહરચના અને લક્ષ્યાંકોને એકસાથે લાવે છે અને તેને યોજનાઓ/કાર્યક્રમો, જવાબદારીઓ, નાણાકીય અને સ્પષ્ટ પરિણામો સાથે નક્કશા બનાવે છે. આ યોજના વરિષ્ઠ નાગરિકોની ટોચની ચાર જરૂરિયાતો જેમ કે નાણાકીય સુરક્ષા, ખોરાક, આરોગ્ય સંભાળ અને માનવ ક્રિયાપ્રતિક્રિયા/ગૌરવપૂર્ણ જીવનની કાળજી લે છે. તેમાં જાગૃતિ પેદા અને સમાજના સંવેદનાથી શરૂ કરીને વૃદ્ધોની સલામતી/સંરક્ષણ અને સામાન્ય સુખાકારીના પાસાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

AVYAY એ એક છત્ર યોજના છે, જે 1લી એપ્રિલ 2021 થી અસરકારક છે, તેની હેઠળ નીચેની યોજનાઓ છે, એટલે કે:

- (i) વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે સંકલિત કાર્યક્રમની યોજના (IPSRc): આશ્રય, ખોરાક, તબીબી સંભાળ અને મનોરંજનની તકો જેવી પાયાની સુવિધાઓ પૂરી પાડીને અને ઉત્પાદક અને સક્રિય પ્રોત્સાહિત કરીને વરિષ્ઠ નાગરિકો, ખાસ કરીને ગરીબ વરિષ્ઠ નાગરિકોના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે ઘરોની સ્થાપના કરવી.
 - (ii) વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે રાજ્ય કાર્ય યોજના (SAPSRc): ભારત સરકાર વરિષ્ઠ નાગરિકોના કલ્યાણ માટે આ કાર્ય યોજનાની ભાગીદારી અને અમલીકરણમાં તમામ રાજ્ય સરકારોની મુખ્ય અને નિર્ણાયક ભૂમિકા માને છે. દરેક રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ તેમની સ્થાનિક વિચારણાઓને ધ્યાનમાં લઈને આયોજન અને વ્યૂહરચના બનાવે અને તેમના વરિષ્ઠ નાગરિકોના કલ્યાણ માટે તેમની પોતાની રાજ્ય કાર્ય યોજનાઓ ઘડવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.
 - (iii) રાષ્ટ્રીય વયોશ્રી યોજના (RVY): વરિષ્ઠ નાગરિકોને ભૌતિક સહાય અને સહાયિત જીવન ઉપકરણો પ્રદાન કરવાની યોજના.
 - (iv) વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે આજીવિકા અને કૌશલ્યની પહેલ - પ્રતિષ્ઠામાં પુનઃ રોજગાર માટે વરિષ્ઠ સક્ષમ નાગરિકો (SACRED);
 - (v) સામાજિક પુનઃનિર્માણને ધ્યાનમાં રાખીને કાર્ય જૂથો (AGRASR જૂથો): વૃદ્ધ સ્વસહાય જૂથો
 - (vi) વરિષ્ઠ નાગરિકોના કલ્યાણ માટે અવેરનેસ જનરેશન અને ક્ષમતા નિર્માણ માટેની યોજના - પ્રશિક્ષણ, જાગૃતિ, સંવેદના, વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે રાષ્ટ્રીય હેલ્પલાઇનની સ્થાપના.
2. સિનિયર સિટિઝન્સ (IPSRc) માટે સંકલિત કાર્યક્રમની યોજના હેઠળ, નીચેના પ્રોજેક્ટના સંચાલન અને જાળવણી માટે પ્રોજેક્ટ ખર્ચના 100% સુધીની અનુદાન આપવામાં આવે છે:-
- (i) 25 નિરાધાર વરિષ્ઠ નાગરિકોને ભોજન, સંભાળ અને આશ્રય આપવા માટે વરિષ્ઠ નાગરિકોના ઘર.
 - (ii) ભોજન, સંભાળ અને આશ્રય પ્રદાન કરવા માટે સંસદ આદર્શ ગ્રામ યોજના (SAGY) હેઠળ 50 વૃદ્ધ મહિલાઓ માટે વરિષ્ઠ નાગરિકોના ઘરો.
 - (iii) અલ્ઝાઇમર રોગ/ઉન્માદથી પીડિત વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે ઓછામાં ઓછા 20 વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે સતત કેર હોમ્સ અને હોમ્સ કે જેઓ ગંભીર રીતે બીમાર છે જેમને સતત નર્સિંગ કેર અને રાહતની જરૂર છે અથવા જેઓ અલ્ઝાઇમર રોગ/ડિમેન્શિયાથી પીડિત છે.

- (iv) ગ્રામીણ, અલગ અને પછાત વિસ્તારોમાં રહેતા વરિષ્ઠ નાગરિકોને તબીબી સંભાળ પૂરી પાડવા માટે મોબાઇલ મેડિકેર યુનિટ.
 - (v) વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે ફિઝિયોથેરાપી ક્લિનિક્સ દર મહિને ઓછામાં ઓછા 50 વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે.
 - (vi) પ્રાદેશિક સંસાધન અને તાલીમ કેન્દ્રો (RRTCs) મંત્રાલય દ્વારા ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવેલ વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેના કેન્દ્રો દ્વારા સેવાની અસરકારક ડિલિવરી માટે તકનીકી સહાય, હિમાયત, નેટવર્કિંગ, તાલીમ અને ક્ષમતા નિર્માણનું નિરીક્ષણ કરે છે અને પ્રદાન કરે છે.
3. મંત્રાલય દ્વારા નિર્ધારિત નિયમો અને શરતોને આધીન નીચેની એજન્સીઓને સહાય મંજૂર કરવામાં આવે છે:-
- (i) જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી, હોસ્પિટલોની આસપાસના વિસ્તારમાં રજિસ્ટર્ડ સોસાયટીઓ/પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ (PRIs) સ્થાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા IPSrCની યોજના હેઠળના પ્રોજેક્ટને સમર્થન આપવા માટે રાજ્ય સરકારો/ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ પ્રશાસનોને અગ્રતા આપવામાં આવશે;
 - (ii) બિન-સરકારી/સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ;
 - (iii) સરકાર દ્વારા સ્વાયત્ત/ ગૌણ સંસ્થાઓ તરીકે સ્થાપિત સંસ્થાઓ અથવા સંસ્થાઓ;
 - (iv) સરકાર દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, ચેરિટેબલ હોસ્પિટલો/નર્સિંગ હોમ્સ અને માન્ય યુવા સંગઠનો જેમ કે નેહરુ યુવા કેન્દ્ર સંગઠન (NYKS)
4. વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે રાજ્ય કાર્ય યોજના (SAPSrC) હેઠળ, ભારત સરકાર વરિષ્ઠ નાગરિકોના કલ્યાણ માટે કાર્ય યોજનાની ભાગીદારી અને અમલીકરણમાં તમામ રાજ્ય સરકારોની મુખ્ય અને નિર્ણાયક ભૂમિકાને સમજે છે. રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની નિર્ણાયક અને નોંધપાત્ર ભૂમિકાની પ્રશંસા કરતા, દરેક રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો તેમની સ્થાનિક વિચારણાઓને ધ્યાનમાં લઈને આયોજન અને વ્યૂહરચના બનાવે અને તેમના વરિષ્ઠ નાગરિકોના કલ્યાણ માટે તેમની પોતાની રાજ્ય કાર્ય યોજના ઘડવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. આ રાજ્ય કાર્ય યોજનામાં પાંચ વર્ષ માટેની લાંબા ગાળાની વ્યૂહરચના તેમજ વાર્ષિક કાર્ય યોજનાઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે અને આ વિભાગ રાજ્યો/ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને તેમની રાજ્ય કાર્ય યોજનાઓની રચના અને અમલીકરણ માટે ભંડોળ મુક્ત કરશે.
5. વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે આજીવિકા અને કૌશલ્ય પહેલ- નીચેના બે ઘટકો સાથેની નવી યોજના:-
- (i) સિનિયર એબલ સિટિઝન્સ ફોર રિ-એમ્પ્લોયમેન્ટ ઈન ડિગ્નિટી (SACRED)- ઘણા વરિષ્ઠ નાગરિકો પાસે અનુભવ, સમય અને શક્તિ હોય છે જેનો ઉપયોગ અનુભવ ધરાવતા સ્થિર કર્મચારીઓની શોધમાં વ્યવસાયિક સાહસો દ્વારા કરી શકાય છે. ઘણા ખાનગી સાહસોના માનવ સંસાધન કોષો ચોક્કસ હોદ્દા પર અનુભવી પરંતુ સ્થિર વ્યક્તિઓની શોધ કરે છે. આ પોર્ટલ પસંદગીઓના વર્ચ્યુઅલ મેચિંગ દ્વારા આ લોકોને એકસાથે લાવવાની મંજૂરી આપે છે. આ પોર્ટલ ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ દ્વારા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ પર આંતરરાષ્ટ્રીય દિવસ (IDOP), 2021 એટલે કે 01/10/2021 ના રોજ લોન્ચ કરવામાં આવ્યું છે.

- (ii) સામાજિક પુન:નિર્માણને ધ્યાનમાં રાખીને કાર્ય જૂથો (AGRASR જૂથો): વૃદ્ધ સ્વ-સહાય જૂથો - વરિષ્ઠ નાગરિકોને સ્વ-સહાય જૂથો (SHGs) બનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે, જે તેમને એકબીજા સાથે રચનાત્મક રીતે સમય વહેંચવા માટે પ્લેટફોર્મ પ્રદાન કરશે. યોજના હેઠળ નાણાકીય સહાય મેળવવા માટે SHGs 'સામાજિક પુન:નિર્માણને ધ્યાનમાં રાખીને કાર્ય જૂથો (AGRASR જૂથો)' તરીકે કાર્ય કરશે. કોઈપણ જીઝેંએ આ યોજના હેઠળની સહાય મંત્રાલયની કોઈપણ અન્ય યોજના હેઠળની સહાયથી સ્વતંત્ર હશે અને SHG કોઈપણ એક અથવા વધુ યોજના(યોજનાઓ) હેઠળ સહાય મેળવવાનું પસંદ કરી શકે છે.
6. સિલ્વર ઇકોનોમીને પ્રોત્સાહન આપવું - આ એક નવી યોજના પણ છે જેનો ઉદ્દેશ્ય ઉદ્યોગસાહસિકોને વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ વિશે વિચારવા અને નવીન ઉકેલો સાથે બહાર લાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. સિનિયરકેર એજિંગ ગ્રોથ એન્જન (સેજ) નામના પોર્ટલ પર ખુલ્લા આમંત્રણ દ્વારા ઈકિવિટી સહભાગિતા દ્વારા રૂ. 1 કરોડ સુધીની નાણાકીય સહાય પૂરી પાડીને સરકારનો ઉદ્દેશ્ય હાંસલ કરવાનો છે.
7. વૃદ્ધોની સંભાળ માટે સીએસઆર ફંડનું ચેનલાઈઝિંગ- આ એક નવી યોજના છે જેનો ઉદ્દેશ્ય સીએસઆર ફંડને વૃદ્ધોની સંભાળના પ્રોજેક્ટ્સ માટે યોગ્ય રીતે ચેનલાઈઝ કરવાનો છે. કંપની અધિનિયમની કલમ 135 ના અનુસૂચિ VII હેઠળ, વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે વૃદ્ધાશ્રમ, 3 કેર સેન્ટર અને આવી સુવિધાઓની સ્થાપના એ CSR ભંડોળ માટે માન્ય વસ્તુ છે.
8. વરિષ્ઠ નાગરિકોના કલ્યાણ માટે અવેરનેસ જનરેશન અને ક્ષમતા નિર્માણ માટેની યોજના- વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે રાષ્ટ્રીય હેલ્પલાઈન જેવા ઘટકો, વરિષ્ઠ નાગરિકોના કલ્યાણ માટે સંશોધન, જાગૃતિ, સંવેદના વગેરે, યુવાનો અને સમાજના અન્ય વર્ગોમાં જાગૃતિ ફેલાવવા અને સંવેદનશીલતા વૃદ્ધોને લગતી સમસ્યાઓ તરફ. રાષ્ટ્રીય હેલ્પલાઈન - ટોલ ફ્રી નંબર 14567 સાથેની વૃદ્ધ લાઈન ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ દ્વારા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ પર આંતરરાષ્ટ્રીય દિવસ (IDOP), 2021 એટલે કે 01/10/2021 ના રોજ દેશને સમર્પિત કરવામાં આવી છે.
9. રાષ્ટ્રીય વયોશ્રી યોજના (RVY): વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે શારીરિક સહાય અને સહાયિત-જીવંત ઉપકરણો પ્રદાન કરવાની યોજના: રાષ્ટ્રીય વયોશ્રી યોજના (RVY) ની યોજના સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય દ્વારા સહાય અને સહાયિત જીવન ઉપકરણો પ્રદાન કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે ઘડવામાં આવી છે. ચાલવાની લાકડીઓ, એલ્બો કેચ, વોકર્સ/કચ, ટ્રાઈપોડ/ક્વાડપોડ્સ, શ્રવણ સાધન, વ્હીલચેર, કૃત્રિમ દાંત અને ચશ્મા, બીપીએલ કેટેગરીના વરિષ્ઠ નાગરિકો કે જેઓ વય સંબંધિત વિકલાંગતાઓ/અશક્તિથી પીડાય છે જેમ કે ઓછી દ્રષ્ટિ, સાંભળવાની ક્ષતિ, દાંતની ખોટ અને લોકો-મોટર અક્ષમતા. આ યોજનામાં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. એફ.વાય. 2020-21. સુધારેલી યોજના હેઠળ, લાભાર્થીઓની પસંદગીના માપદંડમાં માત્ર મૂં કેટેગરીના વરિષ્ઠ નાગરિકો જ નહીં પરંતુ રૂ. થી વધુ માસિક આવક ધરાવતા વરિષ્ઠ નાગરિકોને પણ સામેલ કરવા માટે લંબાવવામાં આવ્યા છે. 15000/- અને જેઓ ઉપર જણાવ્યા મુજબ વય સંબંધિત વિકલાંગતા/અશક્તિથી પીડાય છે.

RVY ની સુધારેલી યોજના હેઠળ, અત્યાર સુધી પૂરા પાડવામાં આવેલ ઉપકરણોની સંખ્યામાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. હાલમાં, વિતરણ માટે નીચેની વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

- A. સામાન્ય વસ્તુઓ: (1) ચાલવાની લાકડીઓ (2) એલ્બો કોચ (3) વૉર્ક્સ/કોચ, (4) ટ્રાઈપોઝ/કવાડપોઝ (5) શ્રવણ સાધન (6) કૃત્રિમ દાંત અને (7) યશ્મા.
- B. ખાસ વસ્તુઓ: (1) વ્હીલચેર, (2) કમોડ સાથેની વ્હીલ ચેર, (3) કમોડ સાથેની ખુરશી/સ્ટૂલ, (4) સિલિકોન ફોમ કુશન, (5) ઘૂંટણની બ્રેસ, (6) સ્પાઈનલ સપોર્ટ, (7) સર્વિકલ કોલર, (8) લમ્બોસેકલ બેલ્ટ (LS), (9) બ્રેક્સ સાથે વોકર/રોએલેટર, (10) ચાલવું સીટ સાથે વળગી રહો, (11) ફુટ કેર કીટ:- (i) ફ્લેક્સી જેલ મોજાં, (ii) મોજાં કુશન સેન્ડલ, (iii) સિલિકોન ઈન્સોલ (સંપૂર્ણ પગ/પગની ઘૂંટી) અને (iv) પ્રેશર પોઈન્ટ રિલિફ સાથે ઈન્સોલ.

10. વરિષ્ઠ નાગરિકોની સંભાળમાં અન્ય મંત્રાલયો/વિભાગ દ્વારા આપવામાં આવતી યોજનાઓ, કાર્યક્રમો, રાહતો અને લાભો:

(i) ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય:

A. રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય કાર્યક્રમ (NSAP): રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય કાર્યક્રમ (NSAP) યોજના હેઠળ, ગરીબી રેખા નીચે (BPL) સાથે સંકળાયેલા વૃદ્ધો, વિધવાઓ અને અપંગ વ્યક્તિઓ અને NSAP માર્ગદર્શિકામાં નિર્ધારિત પાત્રતા માપદંડોને પરિપૂર્ણ કરે છે, તેમને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે. રૂ.200/- થી રૂ.500/- p.m. અને બ્રેડવિનરના મૃત્યુના કિસ્સામાં, શોકગ્રસ્ત પરિવારને રૂ. 20,000/- ની એક સામટી સહાય આપવામાં આવે છે. વૃદ્ધો અને દિવ્યાંગો માટે NSAP હેઠળની યોજનાઓ નીચે વિગતવાર છે:

B. ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓલ્ડ એજ પેન્શન સ્કીમ (IGNOAPS): BPL કેટેગરીના 60-79 વર્ષની વયના વૃદ્ધોને રૂ.200/- માસિક પેન્શન આપવામાં આવે છે. 80 વર્ષની ઉંમરે પહોંચવા પર પેન્શન વધીને રૂ. 500/- પ્રતિ માસ થાય છે. યોજના હેઠળ કુલ 221 લાખ લાભાર્થીઓ છે.

C. ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ડિસેબિલિટી પેન્શન સ્કીમ (IGNDPS): ગંભીર અને બહુવિધ વિકલાંગતા (80% વિકલાંગતા સ્તર) ધરાવતી 18-79 વર્ષની ઉંમરના BPL વ્યક્તિઓને રૂ.300/- માસિક પેન્શન આપવામાં આવે છે. 80 વર્ષની ઉંમરે પહોંચવા પર પેન્શન વધીને રૂ. 500/- પ્રતિ માસ થાય છે. યોજના હેઠળ કુલ લાભાર્થીઓ 10.58 લાખ છે.

(ii) આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય: 2010-11 દરમિયાન શરૂ કરવામાં આવેલ "વૃદ્ધોની આરોગ્ય સંભાળ માટેનો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ" (NPHCE) એ પ્રાથમિક, માધ્યમિકના વિવિધ સ્તરે 60 વર્ષથી વધુ વયના વૃદ્ધોને વ્યાપક અને સમર્પિત આરોગ્યસંભાળ સુવિધાઓ પૂરી પાડવાના મૂળભૂત ભાર સાથેનો રાજ્યલક્ષી કાર્યક્રમ છે. અને તૃતીય આરોગ્ય સંભાળ.

A. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક વૃદ્ધાવસ્થાની સંભાળ સેવાઓ: 11મી યોજના સમયગાળામાં 100 જિલ્લાઓ સાથે આ કાર્યક્રમ શરૂ થયો. 12મી યોજના સમયગાળામાં 421 જિલ્લાઓ અને 2019-2020માં, 114 જિલ્લાઓને સમર્પિત વૃદ્ધાવસ્થા ઓપીડી, આઈપીડી, ફિઝિયોથેરાપી

અને લેબ સેવાઓ પ્રદાન કરવા માટે વધારાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. હાલમાં તમામ 713 આરોગ્ય જિલ્લાઓમાં OPD, 10 પથારીવાળા વૃદ્ધાવસ્થા, ફિઝિયોથેરાપી અને લેબોરેટરી સેવાઓની વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સંભાળ સેવાઓ માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

B. NPHCE ની તૃતીય સ્તરની પ્રવૃત્તિઓ: 2016-17માં 'રાષ્ટ્રીયવરિષ્ઠ જન સ્વાસ્થ્ય યોજના' તરીકે નામ આપવામાં આવ્યું. આજની તારીખે, 18 રાજ્યોની પસંદગીની મેડિકલ કોલેજોમાં 19 પ્રાદેશિક વૃદ્ધાવસ્થા કેન્દ્રો (RGCs) ને NPHCE હેઠળ વિશિષ્ટ ઓપીડીના રૂપમાં તૃતીય સંભાળ સેવા વિતરણ માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે, RGCમાં 30 પથારીવાળા વોર્ડ સહિત વિવિધ વિશેષતાઓ જેવી કે યુરોલોજી, ઓર્થોપેડિક્સમાં અલગ અલગ પથારીઓ., નેત્ર ચિકિત્સા વગેરે, માનવશક્તિ વિકાસ અને સંશોધન પ્રવૃત્તિઓ. હાલમાં OPD સેવાઓ 18 RGC, 16 RGC માં ઈનપેશન્ટ સેવાઓ, 14 કેન્દ્રોમાં ફિઝિયોથેરાપી અને 13 કેન્દ્રોમાં લેબોરેટરી સેવાઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે.

C. બે નેશનલ સેન્ટર ફોર એજિંગ (NCA) ને પણ જેરીયાટ્રીક કેર સેવાઓ માટે શ્રેષ્ઠતાના કેન્દ્ર તરીકે વિકસાવવામાં આવ્યા છે. મદ્રાસ મેડિકલ કોલેજ, ચેન્નાઈ ખાતે 200 પથારીવાળું એનસીએ કોવિડ વોર્ડ માટે વિકસિત અને કાર્યરત કરવામાં આવ્યું છે અને એઈમ્સ, નવી દિલ્હીમાં અન્ય એનસીએ બાંધકામની અગાઉથી સ્થિતિમાં છે. ઓપીડી સેવાઓ ઓક્ટોબર 2021 સુધીમાં શરૂ થવાની ધારણા છે. 250 પથારીવાળું જેરિયાટ્રિક કેર એન્ડ રિહેબિલિટેશન સેન્ટર ઈંચંદીગઢ ખાતે મંજૂર છે.

11. અટલ પેન્શન યોજના (એપીવાય): અટલ પેન્શન યોજના (એપીવાય) એ ભારત સરકારની એક યોજના છે જે 9મી મે, 2015ના રોજ શરૂ કરવામાં આવી હતી, જેનો ઉદ્દેશ્ય તમામ ભારતીયો, ખાસ કરીને ગરીબો, નીચેના લોકો માટે સાર્વાત્રિક સામાજિક સુરક્ષા વ્યવસ્થા બનાવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે કરવામાં આવી હતી. વિશેષાધિકૃત અને અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારો. આ યોજના ચાલુ થઈ જશે. 1લી જૂન, 2015, અને પેન્શન ફંડ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી (PFRDA) દ્વારા સંચાલિત કરવામાં આવે છે. તે 18-40 વર્ષની વય વચ્ચેના ભારતના તમામ નાગરિકો માટે ખુલ્લું છે જેમનું બેંક અથવા પોસ્ટ ઓફિસમાં બેંક ખાતું છે. આ યોજના હેઠળ પાંચ પેન્શન પ્લાન સ્લેબ ઉપલબ્ધ છે, રૂ. 1000, રૂ. 2000, રૂ. 3000, રૂ. 4000, અને રૂ. 60 વર્ષની ઉંમરે ગ્રાહકને ભારત સરકાર દ્વારા 5000 ની ખાતરી. સબસ્ક્રાઇબરના મૃત્યુ પર, ભારત સરકાર દ્વારા જીવનસાથીને સમાન પેન્શનની ખાતરી આપવામાં આવે છે. વધુમાં, ઇરૂ એ એક અખિલ ભારત યોજના છે જે દેશના તમામ નાગરિકો માટે ખુલ્લી છે અને કોઈ ચોક્કસ જૂથને પૂરી કરતી નથી.

12. આવાસ અને શહેરી બાબતોના મંત્રાલય, શહેરી વિકાસ વિભાગે ઈમારતો, શૌચાલય વગેરેના સંદર્ભમાં વૃદ્ધ મૈત્રીપૂર્ણ અવરોધ મુક્ત વાતાવરણની રચના માટેના ધોરણો નિર્ધારિત કરતા મોડેલ બિલ્ડિંગ પેટા કાયદા, 2016 (MBBL) જારી કર્યા છે. શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓ અપનાવીને નીતિનો અમલ કરશે. મોડેલ બિલ્ડિંગ બાય લો, 2016. વધુમાં, અર્બન બસ હેઠળ 2013 માં જારી કરાયેલ સ્પષ્ટીકરણ, શહેરી વિકાસ વિભાગ દ્વારા ધિરાણ કરાયેલી બસો પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે જેમાં મુસાફરોની સરળતા માટે યોગ્ય રેમ્પ અને વિકલાંગોના લાભ માટે બસમાં વ્હીલચેર મુકવા

માટે યોગ્ય જગ્યા સાથે લો ફ્લોર બસો ખરીદવા પર છે. વ્યક્તિઓ અને વરિષ્ઠ નાગરિકો. દેશમાં અમલી/અમલીકરણ હેઠળના તમામ મેટ્રો રેલ પ્રોજેક્ટ્સમાં વિકલાંગ અને વડીલોને અનુકૂળ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર છે જેમ કે સ્ટેશનો માટે યોગ્ય રેમ્પ/લિફ્ટ. અલગ-અલગ-વિકલાંગ વ્યક્તિઓ અને વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે મેટ્રો રેલ કોચમાં બેઠકો અનામત રાખવાની જોગવાઈ છે. વધુમાં, તમામ મિશન માટે આવાસ/પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજનાની માર્ગદર્શિકા રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને તેમના રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં આવાસની માંગને પહોંચી વળવા માટે પરિપત્રિત કરવામાં આવી છે, જેમાં આ સાથે સમાવેશ થાય છે કે 'એલોટમેન્ટ કરતી વખતે, વરિષ્ઠ નાગરિકો ધરાવતા પરિવારોને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ. ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર અથવા નીચલા માળ પર ફાળવણી. આવાસ અને શહેરી બાબતોનું મંત્રાલય ટકાઉ ધોરણે શહેરી ગરીબ પરિવારોની ગરીબી અને નબળાઈ ઘટાડવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે દીનદયાળ અંત્યોદય યોજના-રાષ્ટ્રીય શહેરી આજીવિકા મિશન (DAY-NULM) અમલમાં મૂકી રહ્યું છે. આ મિશન, અન્ય બાબતોની સાથે-સાથે, શહેરી ઘરવિહોણા લોકોને આવશ્યક સેવાઓથી સજ્ઞ કાયમી આશ્રયસ્થાન, શહેરી ઘરવિહોણા માટે આશ્રયસ્થાનોના ઘટક હેઠળ તબક્કાવાર, વચને ધ્યાનમાં લીધા વિના પ્રદાન કરવાનો છે.

15.3 વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં આવતા પડકારો:

વૃદ્ધાવસ્થા એ જીવનનો એક અનિવાર્ય તબક્કો છે. આ તબક્કામાં વ્યક્તિ શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક રીતે અનેક પડકારોનો સામનો કરે છે. આધુનિક સમાજમાં જ્યાં પરિવારોનું સંયુક્ત માળખું વિખેરાઈ રહ્યું છે અને વ્યક્તિવાદ વધી રહ્યો છે, ત્યાં વૃદ્ધોના કલ્યાણ માટેના પડકારો વધુ જટિલ બન્યા છે.

1. શારીરિક પડકારો

- **સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ:** વૃદ્ધાવસ્થા સાથે અનેક પ્રકારની સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ ઉદભવે છે, જેમ કે હૃદય રોગ, ડાયાબિટીસ, હાડકાના રોગો, સાંધાનો દુખાવો વગેરે. આ સમસ્યાઓ વૃદ્ધોની જીવનશૈલીને પ્રભાવિત કરે છે અને તેમને દૈનિક કાર્યો કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે.
- **શારીરિક ક્ષમતામાં ઘટાડો:** વય સાથે શારીરિક ક્ષમતામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થાય છે. વૃદ્ધોને ચાલવા, દોડવા, કૂદવા જેવા કાર્યો કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આના કારણે તેઓ ઘણીવાર એકલા પડી જાય છે અને તેમની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં ઘટાડો થાય છે.
- **કોનિક રોગો:** વૃદ્ધોમાં કોનિક રોગો જેવા કે હૃદય રોગ, ડાયાબિટીસ, હાઈ બ્લડ પ્રેશર વગેરેની સંખ્યા વધુ હોય છે. આ રોગોને કારણે વૃદ્ધોને દવાઓ લેવી પડે છે અને નિયમિત તબીબી તપાસ કરાવવી પડે છે.

2. માનસિક પડકારો

- **એકલતા અને ઉદાસીનતા:** વૃદ્ધો ઘણીવાર એકલા પડી જાય છે. સંતાનો કામકાજમાં વ્યસ્ત હોય છે અને વૃદ્ધોને પૂરતો સમય આપી શકતા નથી. આના કારણે વૃદ્ધોમાં એકલતા અને ઉદાસીનતા જેવી લાગણીઓ વધે છે.
- **સ્મૃતિ ભ્રંશ અને ડિમેન્શિયા:** વૃદ્ધાવસ્થા સાથે સ્મૃતિ ભ્રંશ અને ડિમેન્શિયા જેવી બીમારીઓ થવાની શક્યતા વધી જાય છે. આના કારણે વૃદ્ધોને દૈનિક કાર્યો કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે અને તેમનું આત્મવિશ્વાસ ઘટે છે.

- ચિંતા અને તણાવ: આર્થિક સમસ્યાઓ, સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ અને એકલતા જેવી પરિસ્થિતિઓ વૃદ્ધોમાં ચિંતા અને તણાવ વધારે છે. આના કારણે તેમને ઊંઘ ન આવવી, ખાવાનું ન માંડવું જેવી સમસ્યાઓ થઈ શકે છે.

3. સામાજિક પડકારો

- સમાજમાં અવગણના: આજના સમાજમાં વૃદ્ધોને ઓછું મહત્વ આપવામાં આવે છે. યુવા પેઢીને વૃદ્ધોના અનુભવ અને જ્ઞાનનું મૂલ્ય સમજાતું નથી.
- આર્થિક સમસ્યાઓ: ઘણા વૃદ્ધો પાસે પૂરતી આર્થિક સુરક્ષા હોતી નથી. પેન્શનની રકમ ઘણીવાર પૂરતી હોતી નથી અને મોંઘવારીને કારણે તેમની આર્થિક સ્થિતિ વધુ ખરાબ થાય છે.
- ટેકનોલોજી સાથે અનુકૂલન કરવામાં મુશ્કેલી: આધુનિક ટેકનોલોજી સાથે વૃદ્ધોને અનુકૂલન કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આના કારણે તેઓ ઘણીવાર સમાજથી અલગ પડી જાય છે.

15.4 વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં સમાજકાર્યકરની ભૂમિકા

આધુનિક સમાજમાં વૃદ્ધોના કલ્યાણ માટે સમાજકાર્યકરોની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. વૃદ્ધોના જીવનમાં આવતી વિવિધ સમસ્યાઓને સમજીને અને તેમને ઉકેલવા માટેના પ્રયાસો કરીને સમાજકાર્યકરો વૃદ્ધોના જીવનને વધુ સારું બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

1. મૂલ્યાંકન અને નિદાન: સમાજકાર્યકર વૃદ્ધ વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક સ્થિતિનું સંપૂર્ણ મૂલ્યાંકન કરે છે. તેમની જરૂરિયાતો, સમસ્યાઓ અને શક્તિઓને ઓળખીને તેઓ એક વ્યક્તિગત સહાય યોજના તૈયાર કરે છે.
2. સલાહ અને માર્ગદર્શન: વૃદ્ધોને તેમની દૈનિક જીવનની સમસ્યાઓને હલ કરવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે. તેમને નિર્ણય લેવામાં મદદ કરે છે અને તેમના આત્મવિશ્વાસને વધારવામાં મદદ કરે છે.
3. સંસાધન જોડાણ: સમાજકાર્યકર વૃદ્ધોને વિવિધ સંસાધનો સાથે જોડે છે. જેમ કે, આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓ, કાનૂની સેવાઓ, આર્થિક સહાય, વગેરે.
4. સમુદાય સંલગ્નતા: સમાજકાર્યકર વૃદ્ધોને સમુદાયમાં સક્રિય રહેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેઓ વૃદ્ધોને સમુદાયના વિવિધ કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને તેમને નવા લોકો સાથે મળવાની તક આપે છે.
5. પરિવાર સાથે સંકલન: સમાજકાર્યકર વૃદ્ધોના પરિવાર સાથે સંકલન કરે છે અને તેમને વૃદ્ધોની સંભાળ લેવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે.
6. જાગૃતિ ફેલાવવી: સમાજકાર્યકર વૃદ્ધોના કલ્યાણ વિશે જાગૃતિ ફેલાવવા માટે કામ કરે છે. તેઓ સમાજમાં વૃદ્ધો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને માનવતાવાદી વલણ વિકસાવવા માટે પ્રયત્નો કરે છે.
7. નિતિ નિર્માણમાં ભાગીદારી: સમાજકાર્યકરો વૃદ્ધોના હિતમાં નિતિ નિર્માણમાં ભાગીદારી કરે છે. તેઓ સરકાર અને અન્ય સંસ્થાઓને વૃદ્ધોના કલ્યાણ માટેની યોજનાઓ બનાવવા માટે પ્રેરિત કરે છે.
8. સંશોધન: સમાજકાર્યકરો વૃદ્ધોના જીવન અને તેમની સમસ્યાઓ પર સંશોધન કરે છે. આ સંશોધનના પરિણામોનો ઉપયોગ વૃદ્ધો માટે વધુ સારી સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે કરી શકાય છે.

વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં સમાજકાર્યકરોની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. સમાજકાર્યકરો વૃદ્ધોને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં, સમસ્યાઓ હલ કરવામાં અને સમાજમાં સક્રિય રહેવામાં મદદ કરે છે. સમાજકાર્યકરોને વધુ સારી રીતે કામ કરવા માટે સરકાર અને અન્ય સંસ્થાઓએ તેમને પૂરતા સંસાધનો પૂરા પાડવા જોઈએ. આ ઉપરાંત, સમાજમાં વૃદ્ધો પ્રત્યેનું વલણ સુધારવા માટે જાગૃતિ ફેલાવવાની જરૂર છે.

15.5 ઉપસંહાર

વૃદ્ધોએ પોતાના જીવનના અનુભવો અને જ્ઞાનથી સમાજને સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમને શારીરિક અને માનસિક રીતે અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. આવી સ્થિતિમાં તેમના કલ્યાણ માટે સરકાર અને સમાજ દ્વારા વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો હાથ ધરવા જરૂરી છે. વૃદ્ધોની કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓમાં પેન્શન, આરોગ્ય સુવિધાઓ, વૃદ્ધાશ્રમો, દિવસસેવા કેન્દ્રો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ યોજનાઓ વૃદ્ધોને આર્થિક સુરક્ષા પૂરી પાડે છે અને તેમના સ્વાસ્થ્યનું ધ્યાન રાખે છે. આ ઉપરાંત, સમાજમાં વૃદ્ધો પ્રત્યે સન્માન અને પ્રેમનું વાતાવરણ પણ ઉભું કરવું જરૂરી છે. વૃદ્ધોને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડી રાખવા માટે તેમની રુચિઓ અને કુશળતા અનુસાર કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું જોઈએ. વૃદ્ધોની કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓને સફળ બનાવવા માટે સરકાર, સમાજ સંગઠનો અને નાગરિકોનું સક્રિય સહયોગ જરૂરી છે. સરકારે આવી યોજનાઓને અમલમાં મૂકવા માટે પૂરતો નાણાકીય અને માનવ સંસાધનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. સમાજ સંગઠનોએ વૃદ્ધોને જાગૃત કરવા અને તેમની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવવા માટે કામ કરવું જોઈએ. અને નાગરિકોએ વૃદ્ધો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને માનવતા દાખવીને તેમની સેવા કરવી જોઈએ.

15.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

● યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તરો આપો.

- RVYનું પૂરું નામ _____ છે.
(અ) રાજકીય વયોવૃદ્ધ યોજના (બ) રાષ્ટ્રીય વયોશ્રી યોજના (ક) એકેય નહીં.
- AVYAYનું પૂરું નામ _____ છે.
(અ) અટલ વયો અભ્યુદય યોજના (બ) અક્ષત વયોવૃદ્ધ યોજના (ક) ઉપર્યુક્ત બંને
- NSAPનું પૂરું નામ _____ છે.
(અ) રાષ્ટ્રીય સહાય આવાસ પ્રોગ્રામ
(બ) રાષ્ટ્ર સહાય આરોગ્ય પ્રોગ્રામ
(ક) રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય કાર્યક્રમ
- IGNDPSનું પૂરું નામ _____ છે.
(અ) ઈન્દિરા ગાંધી નેશન ડેવલોપમેન્ટ પ્રોગ્રામ
(બ) ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ડિસેબિલિટી પેન્શન સ્કીમ
(ક) ઈન્દિરા ગાંધી નાગરિક ડેરી યોજના

5. વૃદ્ધોની આરોગ્ય સંભાળ માટેનો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ _____ વર્ષમાં દરમિયાન શરૂ કરવામાં આવેલ.
(અ) 2010-11 (બ) 2008-09 (ક) 2006-07
6. વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં આવતા શારીરિક પડકારો _____ છે.
(અ) સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ (બ) કોનિક રોગો (ક) ઉપર્યુક્ત બંને
7. વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં સમાજકાર્યકરની ભૂમિકા _____ છે.
(અ) મૂલ્યાંકન અને નિદાન (બ) સમુદાય સંલગ્નતા (ક) ઉપર્યુક્ત બંને

15.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. (બ) રાષ્ટ્રીય વયોશ્રી યોજના
2. (અ) અટલ વયો અભ્યુદય યોજના
3. (ક) રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય કાર્યક્રમ
4. (બ) ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ડિસેબિલિટી પેન્શન સ્કીમ
5. (અ) 2010-11
6. (ક) ઉપર્યુક્ત બંને
7. (ક) ઉપર્યુક્ત બંને

15.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

1. **વૃદ્ધ (Senior Citizen):** સામાન્ય રીતે 60 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરના વ્યક્તિને વૃદ્ધ ગણવામાં આવે છે.
2. **કલ્યાણ (Welfare):** વ્યક્તિના શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક કલ્યાણ માટે કરવામાં આવતી ક્રિયાઓ.
3. **યોજના (Scheme):** કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશ્ય હાંસલ કરવા માટે બનાવવામાં આવેલી વ્યવસ્થિત યોજના.
4. **કાર્યક્રમ (Program):** કોઈ ચોક્કસ સમયગાળા માટે હાથ ધરવામાં આવતો કાર્ય.
5. **વૃદ્ધાવસ્થા (Old Age):** જીવનના અંતિમ તબક્કાને વૃદ્ધાવસ્થા કહેવાય છે.
6. **સંનિવૃત્તિ (Retirement):** નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ થવી.
7. **આરોગ્ય (Health):** શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક સુખાકારીની સ્થિતિ.
8. **સમાજિક સુરક્ષા (Social Security):** વૃદ્ધો, અપંગો અને બીમાર લોકોને આર્થિક અને સામાજિક સુરક્ષા પૂરી પાડવાની વ્યવસ્થા.
9. **સંસ્થા (Institution):** કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશ્ય માટે સ્થાપિત કરાયેલી સંસ્થા.
10. **સહાય (Assistance):** મદદ, સહકાર અથવા સહાયતા.

15.9 સ્વાધ્યાય

● વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર લખો.

1. વૃદ્ધની કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો વિશે સમજૂતી આપો.

.....
.....
.....
.....
.....

2. વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં આવતા પડકારો વિશે નોંધ લખો.

.....
.....
.....
.....
.....

વૃદ્ધોના કલ્યાણમાં સમાજકાર્યકરની ભૂમિકા સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

15.10 પ્રવૃત્તિ

15.11 કેસ સ્ટડી

15.12 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ

1. Ministry of Social Justice & Empowerment (2022) Schemes for The Welfare of Senior Citizens; PIB Delhi
<https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1806506>

-: માળખું:-

16.0 હેતુઓ

16.1 પ્રસ્તાવના

16.2 સમાજકાર્યના ક્ષેત્ર તરીકે વૃદ્ધ વ્યક્તિનો પરિચય

16.3 વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાની સમાજ કાર્યકરની કુશળતાઓ અને મૂલ્યો

16.4 ઉપસંહાર

16.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

16.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

16.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

16.8 સ્વાધ્યાય

16.9 પ્રવૃત્તિ

16.10 કેસ સ્ટડી

16.11 સંદર્ભસૂચિ

16.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે...

- સમાજકાર્યના ક્ષેત્ર તરીકે વૃદ્ધ વ્યક્તિનો પરિચય મેળવી શકશો.
- વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાની કાર્યકરની કુશળતાઓ અને મૂલ્યો વિષે જાણી શકશો.

16.1 પ્રસ્તાવના

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે વ્યવસાયિક સમાજકાર્ય એક નવો અભિગમ છે. આપણા ત્યાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે બંધારણની જોગવાઈઓ મુજબ તથા વૃદ્ધો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ અનુસાર વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને આર્થિક સહાયતા આપવા માટે વિવિધ પેન્શન યોજનાઓનો અમલ ઘણા સમયથી કરવામાં આવી રહ્યો છે. વૃદ્ધોને આરોગ્ય સમસ્યાઓ માટેની સહાયતા માટે આરોગ્ય વીમા કવચ તથા આર્થિક મદદ આપવામાં આવે છે અને કાનૂની રીતે પણ વૃદ્ધોને સહાયતા પૂરી પાડવામાં આવી રહી છે. પરંતુ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે જ કાર્ય કરતાં વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યની વિભાવના હવેના સમયની ખૂબ અગત્યની જરૂરિયાત જણાય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે કાર્ય કરતા વ્યાવસાયિક સમાજ કાર્યકરની શૈક્ષણિક લાયકાત અને અનુભવ અને જરૂરી કૌશલ્ય સાથે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના પ્રશ્નો સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે કામગીરી કરવામાં આવે તો વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને વધુ સારી મદદ અને સહકાર મળી શકે છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કામ કરતી કાર્યકરની ભૂમિકા ખૂબ જ જવાબદારીથી ભરેલી છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ નું મન અને મૌલિક જરૂરિયાતો સૌથી વધારે સંવેદનશીલ છે, અને તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન, પ્રેમ અને

આધારની જરૂર છે. આ કામ માટે, કાર્યકર પાસે કેટલીક ખાસ કુશળતાઓ હોવી જોઈએ, જેમ કે: સંવેદના, શ્રેષ્ઠ સંચાર કુશળતાઓ, મનોવિજ્ઞાનિક સમજ, શ્રેષ્ઠ સંચાલન અને સમજ વગેરે. આ એકમમાં ઉપર દર્શાવેલ મુદ્દાઓનો પરિચય મેળવીશું.

16.2 સમાજકાર્યના ક્ષેત્ર તરીકે વૃદ્ધ વ્યક્તિ નો પરિચય

વૃદ્ધત્વનો અર્થ :

મનુષ્યનાં જીવનનો અંતિમ તબક્કો એટલે વૃદ્ધાવસ્થા. કાયદાકીય ભાષામાં કહીએ તો સિનિયર સિટીઝન એટલે ગમે તે વ્યક્તિ કે જે ભારતનો નાગરિક હોય અને જેની ઉંમર 60 વર્ષ કે તેથી વધુ હોય. 2011ની વસતી ગણતરી મુજબ 104 મિલિયન વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ 60 કે તેથી વધુ ઉંમરના છે. જેમાં 53 મિલિયન સ્ત્રીઓ અને 51 મિલિયન પુરુષો છે. ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તે 71% વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ ગામડામાં નિવાસ કરે છે અને 29% વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ શહેરી વિસ્તારોમાં વસે છે.

વૃદ્ધત્વની વ્યાખ્યા કરીએ તો વ્યક્તિની જીવનપ્રક્રિયા નો છેલ્લો તબક્કો છે. આ સમય એટલે સમાજનાં સૌથી જૂના સભ્યોનો સમૂહ એટલે વૃદ્ધો.

વૃદ્ધત્વ એટલે કોઈ સ્વીકૃત વય નથી કે જેને સમાજની અંદર વૃદ્ધ માનવામાં આવે. આ અંગે વિસંગતતા પ્રવર્તે છે. સમાજમાં કઈ ઉંમરના લોકોને વૃદ્ધ માનવામાં આવે છે તે મહત્વનું છે. દરેક સમાજમાં વૃદ્ધ કોને માનવા તે અંગે વિવિધ પરિભળો ભાગ ભજવે છે.

વૃદ્ધત્વ માટે જન્મ જાત જૈવિક પરિભળો પણ કારણભૂત છે. ઘણી વ્યક્તિઓ 60 કે 65 વર્ષની ઉંમરે પણ સક્ષમ જોવા મળે છે. જેમના માતા-પિતા આ ઉંમરે યુવાનવૃદ્ધ હોય છે. તેમના સંતાનો પણ વારસાગત કારણોસર 60 કે 65 વર્ષની વયે યુવાન વૃદ્ધ જેવા જણાય છે અને તેમનો શારીરિક બાંધો જોતા જોતા તેમને વૃદ્ધ ગણવામાં આવતા નથી. જ્યારે કેટલાક માબાપ વારસાગત રીતે 50-55ની વયથી જ વૃદ્ધ થઈ જાય છે અને આ માબાપના સંતાનો પણ જૈવિક કારણોસર 50-55ની વયે વૃદ્ધ થઈ જાય છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિ કે ઉંમર લાયક વ્યક્તિ એટલે જીવનનાં મોટાભાગનાં વર્ષો વિતાવી ચુકેલી અને માનવીય જીવનની ઘટમાળમાં છેલ્લા અને અંતિમ તબક્કા કે અંતિમ વર્ષો સુધી પહોંચેલી વ્યક્તિને વૃદ્ધ વ્યક્તિ કે ઘરડી વ્યક્તિ, સિનિયર સીટીઝનથી, વધુ પુષ્ક વ્યક્તિ કે પુષ્ક વ્યક્તિ તરીકે ગણી શકાય. આમ આ વ્યાખ્યા વૃદ્ધ પીડિતની સમજૂતી થોડા વિસ્તૃત રીતે આપે છે. એટલે કે પુષ્ક કે પાકટ વયથી શરૂ કરી ને ઘડપણ સુધીની તબક્કાવાર જિંદગી જીવતા વ્યક્તિઓને આ વ્યાખ્યામાં ઘરડા કે સિનિયર સિટીઝન કે વધુ પુષ્ક વ્યક્તિ તરીકે ગણવામાં જેમાં કહ્યું છે કે જે વ્યક્તિનાં વધારે વયને લીધે શરીરનાં અંગો વળી ગયા હોય, માથા પરના વાળ ખરી ગયા હોય, આંખોની ઝાંખપને લીધે દેખાતું ન હોય અને હાથમાં લાકડી રાખી વાંકા વળેલાં શરીરથી આ વૃદ્ધના મનમાં હજી પણ આશાઓ અને આશાઓનાં પિંડ છુટતા નથી હોતા તેવી વ્યક્તિ.

આમ, વૃદ્ધત્વનો શબ્દાર્થ જોઈએ તો જે વ્યક્તિને 60 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમર હોય અને ઘડપણ આવી ગયું લાગતું હોય તે વ્યક્તિ. વૃદ્ધત્વને બીજા અર્થમાં ઘડપણ પણ કહે છે જેમનાં શરીરનાં અંગ-ઉપાંગો નબળા પડી ગયા હોય. આંખોની રોશની ઘટતી જતી હોય અને ઝાંખું દેખાતું હોય, માથાના વાળ ખરી ગયા હોય, ચાલવામાં તકલીફ પડતી હોય તેથી લાકડીનાં સહારે ચાલવું પડતું હોય. આવી શારીરિક

તકલીફો શરૂ થાય ત્યારે તેને વૃદ્ધત્વ આવ્યું તેમ કહી શકાય. ખરેખર તો શરીરની પહેલાં મનની વાત કરીએ તો મન વહેલું નબળું પડે છે. આમ વ્યક્તિનું મન નબળું પડી જાય. મનોબળ પણ ઘટતું જતું હોય, આત્મવિશ્વાસમાં પણ ધરખમ ઘટાડો થાય ત્યારે વૃદ્ધત્વનું આગમન થઈ ચૂક્યું છે તેમ કહી શકાય. વ્યક્તિને માનસિક થાક લાગવાનો શરૂ થાય છે અને કારણ વગર આળસ આવે છે. વારંવાર બેસી જવાનું મન થાય છે કે પથારીમાં પડવાનું મન થાય છે. વ્યક્તિ સામાજિક સંબંધો ઓછા કરીને ઘરમાં જ આરામ ફરમાવતો થાય ત્યારે ઘડપણ કે વૃદ્ધત્વ આવી રહ્યું છે તેમ કહી શકાય. 60 કે તેથી વધુ વય થતાં માણસનું મન આખું થઈ જાય છે અને તેને વાત-વાતમાં ઓછું આવવા લાગે છે કે ખોટું લાગી જાય છે. પોતાની કોઈને કદર નથી તેવી અનુભૂતિ થાય છે અને વ્યક્તિ મનમાં જ મનમાં રહે છે. આંખોને બદલે હૃદય રહે ત્યારે વૃદ્ધત્વ આવ્યું કહેવાય. કેમ કે વ્યક્તિનાં આંસુ આંખોને બદલે હૃદયને ભીનું કરે છે અને પોતાની સુખમય વિતેલી જિંદગી સાથે અત્યારની વિરામ જિંદગીને સરખાવીને માણસ સતત હૂંફની તલાશમાં સળગતો રહે છે. પરંતુ તેને હૂંફને બદલે ચોટ મળે છે જે તેનાં આળા મનને આઘાત આપે છે. આશ્વાસનને બદલે ઉપેક્ષા મળે છે. સ્નેને બદલે તિરસ્કાર મળે છે જે વૃદ્ધત્વને વધારે વસમું બનાવે છે.

વૃદ્ધત્વની શરૂઆતથી વૃદ્ધત્વનાં અંતિમ પડાવ સુધીની માનવીની આ સફર અત્યંત દુઃખદાયક હોય છે. રેગિસ્તાન જેવી. જ્યાં શરીર-મનને ચોતરફથી બળબળતા તાપ સહન કરવા પડે છે. આગળની સફર મુશ્કેલ હોવા છતાં પાછળ ફરવાનો વિકલ્પ હોતો નથી.

વૃદ્ધ વ્યક્તિ એટલે શારીરિક રીતે ખખડી ગયેલી એટલે કે જેનો હાથ કામ કરવા માટે ધ્રુજતા હોય, જેમાં પગ ચાલતી વખતે દુખતા હોય કે ધ્રુજતા હોય અથવા ઢીંચણથી વળી ગયેલા હોય. માથાના વાળ લગભગ સફેદ થઈ ગયા હોય, આંખોની રોશની ઝાંખી થતી જતી હોય છે. કાનમાં શબ્દોને બદલે ઘોંઘાટ સંભળાતો હોય અથવા સીટી વાગતી હોય, બોલવામાં કંપન લાગતું હોય, અથવા એકને બદલે બીજા શબ્દો બોલી જવાતા હોય, પેશાબના સ્નાયુની ઢીલાશને લીધે વારંવાર બાથરૂમ જવાની ઈચ્છા થતી હોય, ખોરાક પચતો ન હોય, પરંતુ તીખું, તળેલું કે ગળ્યું ખાવાની અદમ્ય ઈચ્છાઓ થવા લાગે, ઘરમાં બનતું હોય અને વૃદ્ધને ખાવાની મનાઈ હોય તો બહાર ખાવાની ઈચ્છા થાય. આમ વૃદ્ધત્વ તો અર્થ વિશાળ છે. મન ઘરડું થતું નથી પણ શરીર ઘરડું થવા લાગે છે. આમ મનમાં જલદી – જલદી ચાલવાની ઈચ્છાઓ થાય, ઘણું બધું કામ કરવાની ઘરડી સ્ત્રીને ઈચ્છા થાય. રસોઈ બનાવવા જેવા કામોમાં અત્યંત રસ જણાય. પોતે બનાવીને ખાવાની અત્યંત મજા આવે આવું જ્યારે બનવા લાગે ત્યારે વૃદ્ધત્વ આવ્યું છે તેમ કહી શકાય.

વૃદ્ધ વ્યક્તિ એટલે એક એવી વ્યક્તિ જે વયના કારણે શારીરિક, માનસિક અથવા સામાજિક રીતે ખાસ ધ્યાનની જરૂર ધરાવતી હોય. વયસાથીપણું સામાન્ય રીતે જીવનના અંતિમ તબક્કાને પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, અને આવા લોકો તેમના અનુભવ, જ્ઞાન અને જીવનના સંઘર્ષો માટે પ્રસિદ્ધ હોય છે.

● વિશેષતાઓ:

1. શારીરિક પરિવર્તન: વૃદ્ધ લોકો સામાન્ય રીતે શારીરિક દ્રષ્ટિએ નબળા થઈ શકે છે, જેમ કે દ્રષ્ટિ કમજોર થવી, સાંધાનો દુખાવો, કે ચાલવામાં મુશ્કેલી.
2. માનસિક પરિવર્તન: કેટલીકવાર યાદશક્તિ કમજોર થવી, ડ્રીઝેઝેલ-દ્વઝૌલખમાં ધીમું થવું.
3. સામાજિક ભૂમિકા: પરિવારના માર્ગદર્શક અથવા અનુભવી તરીકે કામ કરી શકે છે.

4. આવશ્યકતાઓ: આરોગ્યની ખાસ કાળજી, પ્રેમ અને માનસિક સમર્થન, અને આર્થિક સહાયની જરૂર હોય છે.

● વૃદ્ધત્વની સમસ્યાઓ :

1. શારીરિક સમસ્યાઓ :

- આંખોની ઝાંખપ, મોતિયો આવવો વગેરે.
- કાનમાં બહેરાશ સંબંધી સમસ્યાઓ.
- દાંતનો દુઃખાવો : દાંત પડી જવા, ચોખટું બનાવવા સંબંધી
- પેશાબની તકલીફ : ઈન્ફેક્શન, પ્રોસ્ટેટ, ગભાશિયની સમસ્યા
- પગના ઢીંચણનો દુઃખાવો: ઢાંકણીની તકલીફો
- પેટનો દુઃખાવો-અપચો : કબજિયાત, ડાયરિયા વગેરે
- શરીરની સામાન્ય તકલીફો શરદી / ઉપરસ, તાવ વગેરે

2. માનસિક સમસ્યાઓ :

- ડીપ્રેશન
- એનિલ ડિમેસિયા
- સેરેબ્રલ એટિઓરો સ્કલેરોસીસ

3. ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ

- એકલતા
- સંવેદનાત્મક નુકસાન
- આશ્રિતપણું
- સતત ચિંતાની મનોદશા
- અનિદ્રા અને ચીડિયાપણું
- જનરેશન ગેપને કારણે થતી મનોવ્યથા

4. આર્થિક સમસ્યાઓ :

નોકરી, વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થતાં ઘરની આવક, પેન્શન ન મળવું અથવા મળેલ ફિક્સ રકમ ખર્ચાઈ, જઈ પ્રોવિડન્ટ ફંડ, બચત ખર્ચાઈ જવી, મકાન, જમીન વેચી દેવા પ્રેસર હોવું.

5. સામાજિક સમસ્યાઓ :

- પોતાનું મકાન વેચી દેતા રહેલાંકનો પ્રશ્ન
- સામાજિક આંતરક્રિયાનાં અભાવથી થતી મનોવ્યથા
- સંતાનો દ્વારા થતા દુર્વ્યવહારો
- નોકરો, પરવાટી દ્વારા શારીરિક હુમલા - ચોરી - લૂંટફાટ
- સગાં-સંબંધીઓ દ્વારા થતી હૈરાનગતિ

6. આરોગ્ય સંબંધી સમસ્યાઓ :

- ડાયાબિટીસ
- હાર્ટ સંબંધી સમસ્યાઓ
- એનિમિયા
- ન્યુમોનિયા
- હાઈપોથાઈરોઈડિઝ
- હાયપરથાઈરોઈડિઝમ
- કેન્સર

7. અકસ્માતો દ્વારા થતી સમસ્યાઓ :

- વાહન અકસ્માતો દ્વારા થતી ઈજાઓ - ફેકચર

16.3 વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાની સમાજ કાર્યકરની કુશળતાઓ અને મૂલ્યો :

વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કામ કરનાર કોઈપણ કાર્યકરને માટે ખાસ કુશળતાઓ આવશ્યક છે, જે કામને વધુ પ્રભાવશાળી અને સંવેદનશીલ બનાવી શકે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કામ કરતી વખતે સંવેદનશીલતા અને સહાનુભૂતિ મહત્વપૂર્ણ છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ તેમના ભાવો અને મુશ્કેલીઓને વ્યક્ત કરવા માટે મોટા ભાગે પડકારો અનુભવે છે. કાર્યકરે વૃદ્ધ વ્યક્તિ ની લાગણીઓને સમજવા માટે સારો શ્રોતા હોવો જોઈએ અને તેમનું માનસિક સમર્થન કરવું આવશ્યક છે. દયાળુ અને નમ્ર અભિગમ વૃદ્ધ વ્યક્તિ ને કાર્યકર સાથે આરામદાયક મહેસૂસ કરાવવામાં મદદ કરે છે.

પ્રભુત્વપૂર્ણ સંચાર કુશળતાઓ જરૂરી છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કામ કરતી વખતે તેમની ઉંમર, સમજશક્તિ અને સંસ્કૃતિ પ્રમાણે ભાષાનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. બોધગમ્ય અને રમતિયાળ અભિગમ વૃદ્ધ વ્યક્તિ ના ધ્યાન અને રસને જાળવવા માટે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સ્પષ્ટિશીલતા, જેમ કે વાર્તાઓ, રમતો, અથવા કલાકૃતિઓ દ્વારા, વૃદ્ધ વ્યક્તિ ને તેઓના ભાવોને વ્યક્ત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

સુવ્યવસ્થિત યોજના બનાવવાની અને મબલખ સાનુકૂળતા દાખવવાની કુશળતા જરૂરી છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કામ કરતી વખતે લવચીકતા રાખવી પડે છે કારણ કે દરેક વૃદ્ધ વ્યક્તિના ની જરૂરિયાતો અલગ હોય છે. કાર્યકરે મજબૂત નિરીક્ષણ કૌશલ્ય પણ વિકસાવવું જોઈએ જેથી તે વૃદ્ધ વ્યક્તિ ના વ્યવહાર અને ચિંતાઓને ઝડપથી ઓળખી શકે. આ ઉપરાંત, પોસિટિવ પ્રતિસાદ અને પ્રોત્સાહન આપી વૃદ્ધ વ્યક્તિ નો આત્મવિશ્વાસ વધારવો પણ અગત્યનું છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કામ કરવું એ દરેક સમાજ કાર્યકર માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે. તેમનો સંપૂર્ણ વિકાસ સુખી, સ્વસ્થ અને પ્રબળ સમાજના માટે આવશ્યક છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિના વિકાસમાં, તેમના શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક, અને સામાજિક વિકાસ માટે કાર્યકરોને અનેક કુશળતાઓ આવરી લેવી જરૂરી છે. કેટલીક કુશળતાઓ નીચે મુજબ છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કામ કરતી વખતે સમાજ કાર્યકરે કેટલીક વિશિષ્ટ કુશળતાઓ અને મૂલ્યો અપનાવવાના હોય છે. આ કુશળતાઓ અને મૂલ્યો વૃદ્ધ વ્યક્તિની જરૂરિયાતો અને સમાજમાં તેમના સ્થાને મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

1. સંપ્રેષણ કુશળતા

સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે વાતચીત કરવાની કુશળતા સમાજકાર્યકરની મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિને ધ્યાનથી સાંભળવું અને યોગ્ય પ્રતિસાદ આપવો અને વિવિધ સંજોગોમાં લોકો સાથે સંવાદ કરવો આવડવું જોઈએ.

- મૌખિક સંપ્રેષણ: સેવાર્થી કે વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે ચર્ચા અને સલાહ આપતી વખતે સ્પષ્ટતા જરૂરી છે.
- લેખિત સંપ્રેષણ: રિપોર્ટ લખવું, માળખું તૈયાર કરવું અથવા નીતિ નિર્ધારણ માટે સચોટ દસ્તાવેજ તૈયાર કરવો આવશ્યક છે.
- સક્રિય સાંભળવાનું કૌશલ્ય: વૃદ્ધ વ્યક્તિની લાગણીઓ અને સમસ્યાઓ સમજીને યોગ્ય સહકાર આપવો જરૂરી છે.

2. સંબંધ સ્થાપન કુશળતા

સમાજકાર્યકર વિવિધ લોકો, જૂથો અને સંસ્થાઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે. શ્રેષ્ઠ સંબંધ સ્થાપન માટે આ કુશળતા અનિવાર્ય છે.

- વિશ્વાસ પેદા કરવું
- સમાજમાં નેટવર્કિંગ
- વિચારો અને અભિપ્રાયોનો અદાન પ્રદાન કરવું.

3. સમસ્યા ઉકેલવાની કુશળતા

વૃદ્ધ વ્યક્તિની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે રચનાત્મક અને વાસ્તવિક વલણ જરૂરી છે.

- વિકલ્પ શોધવાની ક્ષમતા
- યોગ્ય નિર્ણયો લેવાની કુશળતા

4. સંવેદના અને લાગણીઓની સમજવાની કુશળતા

વૃદ્ધ વ્યક્તિના સમાજ અને પરિસ્થિતિની સંપૂર્ણ સમજ હોવી જોઈએ. તેમને વૃદ્ધ વ્યક્તિના મનોદશા, અવસ્થા, અને પરિસ્થિતિને સમજવા માટે સહાનુભૂતિની આવશ્યકતા હોય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિના વિચારો અને લાગણીઓ સાથે સંવાદ કરવું અને તેમને સારા સાંભળવાનો અને સમજવાનો માર્ગદર્શક બનવું. વૃદ્ધ વ્યક્તિ સામાન્ય રીતે ઘણા મૌલિક ભાવનાઓ અને સંજોગોને અનુભવતા હોય છે જેમ કે ભય, આનંદ, ગુસ્સો, આદત, વગેરે. એક કાર્યકર માટે સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે, તેમને યોગ્ય રીતે સંવેદનશીલ રીતે સાંભળવું અને સમજવું. આ માટે એક કાર્યકરે પોતાના લાગણીઓ અને ભાવનાઓને જાણી અને સ્વીકારવું જોઈએ.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના દાયકાના અનુભવ અને તેમની લાગણીઓને સમજવાની ક્ષમતા રાખવી. તેમના ભય, દુઃખ અને શંકાઓ માટે સંવેદનશીલ રહેવું. તેમની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને સહાનુભૂતિપૂર્વક કાર્ય કરવું.

5. મનોવિજ્ઞાનિક સમજ

વૃદ્ધ વ્યક્તિ ના મનોવિજ્ઞાનિક વિકાસને સમજવું ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. કાર્યકરે એ સમજવું જોઈએ કે વૃદ્ધ વ્યક્તિના નો મનોવિજ્ઞાનિક અભિગમ તેમના વય, પૃષ્ઠભૂમિ અને અનુભવ સાથે બદલાઈ શકે છે. મનોવિજ્ઞાનિક સમજ વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે તેમના સકારાત્મક વિકાસ માટે કારગર સંલગ્નતા અને દેખરેખ પૂરી પાડે છે.

6. ધૈર્ય અને પરિસ્થિતિ સાથે પહોંચી વળવાની કુશળતા

વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કાર્ય કરતાં ધૈર્ય સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે. સંશોધક અને કાર્યકરે વૃદ્ધ વ્યક્તિ ના ખોટા વર્તન અથવા ભાવનાઓનું માનવીય રીતે પ્રતિસાદ આપવું જોઈએ. પરિણામે, આ વૃદ્ધ વ્યક્તિ ની સહકારિતા અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે.

7. સમય સંચાલન

વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે સંલગ્ન થતી કામગીરી મજબૂત અને કઠણ હોઈ શકે છે. એક કાર્યકર માટે સકારાત્મક પરિણામ લાવવાનું અને વિવિધ દૃષ્ટિકોણોથી સંલગ્ન રહેવું અનિવાર્ય છે. કાર્યકરે સમયનું યોગ્ય રીતે સંચાલન કરવું જોઈએ અને વૃદ્ધ વ્યક્તિના મૌલિક જરૂરિયાતો અને કાર્યની અનુરૂપતા નોંધવી જોઈએ.

● વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કામ કરવાની મૂલ્યો :

વૃદ્ધ વ્યક્તિ માટે સમાજકાર્યના મુખ્ય હેતુઓમાં તેમનું સંરક્ષણ અને કલ્યાણ સૌથી મુખ્ય છે. સમાજકાર્ય વૃદ્ધ વ્યક્તિ ને શારીરિક, માનસિક અને ભાવનાત્મક સુરક્ષા પૂરી પાડવા માટે કામગીરી કરે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ સામે થતી શોષણ, નિંદા, અને ઉપેક્ષા જેવી સમસ્યાઓથી તેમને બચાવવું અને આરોગ્યપ્રદ જીવનશૈલી તરફ દોરી જવું મહત્વનું છે. એમાં આરોગ્ય સેવાઓ પ્રદાન કરવી, અને વૃદ્ધ વ્યક્તિ ના મૂળભૂત હકોને સુરક્ષિત કરવી પણ સામેલ છે.

સામાજિક અને માનસિક વિકાસમાં મદદ કરવું સમાજકાર્યનો એક અન્ય મુખ્ય હેતુ છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિના સ્વાભાવિક પ્રતિભા અને કૌશલ્યને ઉન્નત કરવા માટે મહત્વની તક આપે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ માં આત્મવિશ્વાસ, સમર્થન અને સ્વતંત્રતા વિકસાવવી જેથી તેઓ જવાબદાર નાગરિક બની શકે તેવા માટે સમાજકાર્ય મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે.

1. માનવ મહત્તા અને અધિકાર: વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના જીવનના દરેક તબક્કા માટે તેમની મહત્તાને સ્વીકારવી અને આદરવું. કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવથી મુક્ત રીતે તેમની સાથે વર્તવું.

2. સામાજિક ન્યાય : વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય આપવાની જવાબદારી સામાજિક કાર્યકરો પર હોય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના અધિકારો માટે લડવું અને તેમના હિત માટે અવાજ ઉઠાવવો.

3. સમાનતા : દરેક વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે સમાનતાનો વ્યવહાર કરવો, ભલે તે તેમના સામાજિક અથવા આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિથી અલગ હોય.

4. પારદર્શિતા : દરેક નિર્ણયો અને પ્રક્રિયાઓમાં પારદર્શિતા જાળવવી. તેમને સંબંધિત માહિતી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવી.

5. સહકાર અને સંઘર્ષમુક્ત અભિગમ : પરિવારજનો, સંસ્થાઓ અને સમાજ સાથે મળીને કામ કરવું. કોઈ પણ વિરોધી પરિસ્થિતિમાં મધ્યસ્થીની ભૂમિકા નિભાવવી.

6. લાગણીશીલ સમર્થન : વૃદ્ધ વ્યક્તિઓમાં ભય અને એકલતાની ભાવનાઓને દૂર કરવી. તેમની ભાવનાઓને સ્વીકારવી અને તેમના સાથે માનસિક સંબંધ બાંધવો.

7. જ્ઞાનપ્રદ અને શિક્ષક મૂલ્ય : વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને તેમના સ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય અને જીવનશૈલીમાં સુધારા લાવવા માટે જ્ઞાન અને માર્ગદર્શન આપવું. તેમને શિખવાની નવી તકનીકો ઉપલબ્ધ કરાવવી.

આજનાં આધુનિક યુગમાં ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણ થતાં સમાજના સંયુક્ત કુટુંબોનું વિભક્તિકરણ થયું. યુવાનોએ શહેરોની ઝાઝમાળ જાંદગીથી આકર્ષાઈને ગામડાનાં પરંપરાગત વ્યવસાયો છોડીને શહેરો તરફ દોટ મુકી. શહેરોમાં વસતા આ યુવાનોનું કુટુંબ વિભક્ત બન્યું. જેમાં પતિ-પત્ની અને બાળકો સુધી જ સીમિત બન્યું. પહેલા સમુક્ત કુટુંબમાં દાદા-દાદી, નજીકના સગાસંબંધી, અપંગ કે અશક્ત વૃદ્ધ ફોઈ કે કાકીમા નાની મા તથા દૂરના વૃદ્ધ વડીલોનો સમાવેશ થતો હતો. જેના બદલે હવે આ વડીલો કાં તો ગામડાનાં ઘરોમાં એકલવાયું જીવન જીવતા થયા અથવા વૃદ્ધાશ્રમોનો આશરો લેતા થયા છે અથવા તો શહેરમાં પુત્ર સાથે અનેક દુર્વ્યવહારો સહન કરતા જીવી રહ્યા હોય છે.

વૃદ્ધો સાથેના વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કરવા માટે સમાજકાર્યની શૈક્ષણિક પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષણ આપતી વિદ્યાશાખાઓમાં જિરિયાટ્રિક સમાજકાર્યનો પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરેલા વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યકર તૈયાર કરવા જોઈએ. કારણ કે સમાજનાં બાળકો, યુવાનો, અપંગો - વગેરે માટે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કરતા વ્યાવસાયિક સમાજ કાર્યકરો વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કરે તેના કરતાં વૃદ્ધો માટે સમાજકાર્યનું શિક્ષણ અને તાલીમ મેળવવા, કૌશલ્ય મેળવેલા

સંવેદનશીલતા અને પારદર્શિતા સાથે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના હિત માટે કામ કરવું એ સમાજ કાર્યકરોની મુખ્ય ભૂમિકા છે. આ કુશળતાઓ અને મૂલ્યો તેમને એક આરામદાયક, સુરક્ષિત અને ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવવામાં મદદરૂપ બને છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કામ કરવું, સમાજકાર્યના મુખ્ય ક્ષેત્રોમાંથી એક છે, જેનો ધ્યેય વૃદ્ધ વ્યક્તિ ના શ્રેષ્ઠ હિત અને તેમની સુરક્ષા માટે કાર્ય કરવાનું છે. સમાજકાર્યની એવી શાખા છે જે વૃદ્ધ વ્યક્તિ ના હિત માટે, તેમનું સંભાળ, આરોગ્ય, વિકાસ અને તેમના માટે સંવેદનશીલ અને સુરક્ષિત પરિસ્થિતિઓ ઊભી કરવાની દિશામાં કામ કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર કાર્યકરોનું મુખ્ય કામ એ છે કે તેઓ વૃદ્ધ વ્યક્તિ ના મૌલિક અધિકારો, કલ્યાણ અને સુરક્ષા માટે પાયાની સેવાનો પ્રદાન કરે, તેમજ વૃદ્ધ વ્યક્તિ ના મનોવિજ્ઞાનિક અને સામાજિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે.

16.4 ઉપસંહાર

વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કાર્ય કરતી વખતે, એક કાર્યકરની કુશળતાઓ માત્ર તેમને માર્ગદર્શન અને સહાય આપતી નથી, પરંતુ તે તેમને આત્મવિશ્વાસ અને શ્રેષ્ઠ જીવનનાં અનુભવ માટે તૈયાર કરે છે. સંવેદના, સંલગ્નતા, સંવાદ, અને યોગ્ય પ્રભાવ દ્વારા, કાર્યકરે તેમના માટે શ્રેષ્ઠ અને સર્વોત્તમ પરિણામો

પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કામ કરવું એ એક ખૂબ જ પ્રતિસાદી કાર્ય છે, જેમાં વિશિષ્ટ કુશળતાઓ અને સંવેદનશીલતા જરૂરી છે. આ કાર્યકરોને તેમના કામમાં અસરકારક અને સંવેદનશીલ બનવા માટે નીચે આપેલી વિવિધ કુશળતાઓ હોવી જોઈએ.

આમ, આજનાં પુત્રમાં વૃદ્ધો સાથેનાં સમાજકાર્યની ખાસ જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે. કારણ કે વૃદ્ધા લોકોની વસતી ભૂતકાળની તુલનામાં ઘણી ઝડપથી વધી રહી છે. આજના જમાનામાં લોકો લાંબા સમય સુધી જીવે છે. આપણા દેશમાં જ નહીં સમગ્ર વિશ્વમાં વૃદ્ધત્વની વસ્તીની ગતિ નાટકીય રીતે વધી રહી છે. આઝાદી પછી ભારતમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં આરોગ્ય સેવાઓ અને સુવિધાઓ, ગામડે-ગામડે અને શહેરી વિસ્તારોના વિભાગોમાં આરોગ્ય કેન્દ્ર-સબસેન્ટરો શુદ્ધ પીવાનું પાણી, આરોગ્યની સમસ્યાઓ માટેનાં સરકારશ્રીનાં નાણાકીય સહાય વગેરે કારણોસર આજે સિનિયર સિટીઝન 60 વર્ષ કરતાં વધારે લાંબા સમય સુધી જીવી શકે છે.

16.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરતી વખતે સામાજિક કાર્યકર પાસે પ્રાથમિક કૌશલ્ય શું હોવું જોઈએ?

- A. અદ્યતન તકનીકી કુશળતા
- B. સહાનુભૂતિ અને સક્રિય શ્રવણ
- C. આક્રમક વાટાઘાટો કુશળતા
- D. નાણાકીય વ્યવસ્થાપન કુશળતા

2. વૃદ્ધ સેવાર્થી સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે કયું મૂલ્ય સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે?

- A. ગોપનીયતા
- B. નેતૃત્વ
- C. નફો મહત્તમ
- D. ટીમ સંકલન

3. સામાજિક કાર્યકર વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે વિશ્વાસ કેવી રીતે બનાવી શકે?

- A. તેમના ઈનપુટ વિના નિર્ણયો લઈને
- B. તેમની સ્વાયત્તાનો આદર કરીને અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં તેમને સામેલ કરીને
- C. સંચાર ટાળીને
- D. સેવાર્થીને પ્રાથમિકતા આપીને

4. વૃદ્ધ સાથે કામ કરવા માટે જરૂરી આંતર વ્યક્તિત્વ કૌશલ્ય શું છે?

- A. ઉચ્ચ દબાણ વેચાણ વ્યૂહ
- B. ધીરજ અને સમજ
- C. મજબૂત ચર્ચા કરવાની કુશળતા
- D. ઝડપી ગતિશીલ સંચાર

5. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરતી વખતે કયા નૈતિક સિદ્ધાંતને સમર્થન આપવું જોઈએ?

- A. તમામ અંગત વિગતો અન્ય લોકો સાથે શેર કરવામાં પારદર્શિતા
- B. તેમના અધિકારો અને ગૌરવ માટે હિમાયત

- C. તેમની ભાવનાત્મક જરૂરિયાતોને અવગણવી
D. સેવાર્થી કલ્યાણ કરતાં સંસ્થાકીય નીતિઓને પ્રાથમિકતા આપવી
6. વૃદ્ધ સાથે કામ કરવામાં સાંસ્કૃતિક યોગ્યતાની ભૂમિકા શું છે?
A. સાંસ્કૃતિક તફાવતોને અવગણવું
B. વિવિધ સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિને સમજવું અને તેનો આદર કરવો
C. વૃદ્ધો પર વ્યક્તિગત માન્યતાઓ લાદવી
D. સાંસ્કૃતિક વાતચીત ટાળવી
7. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની જરૂરિયાતોને સંબોધવા માટે નીચેનામાંથી કયું મહત્વપૂર્ણ કૌશલ્ય છે?
A. સમસ્યા હલ કરવાની કુશળતા
B. કોડિંગ કુશળતા
C. માર્કેટિંગ વ્યૂહરચના
D. કાનૂની મુસદ્દો
8. વૃદ્ધ સાથે અસરકારક સંચાર સુનિશ્ચિત કરવા માટે સામાજિક કાર્યકર્તાએ શું કરવું જોઈએ?
A. જટિલ તકનીકી ભાષાનો ઉપયોગ કરો
B. સ્પષ્ટ રીતે બોલો અને સરળ શબ્દોનો ઉપયોગ કરો
C. તેમની ક્રિયાઓ સમજાવવાનું ટાળો
D. બિન-મૌખિક સંદેશાવ્યવહારને અવગણો
9. વૃદ્ધ સાથે કામ કરતી વખતે ધીરજ કેમ મહત્વપૂર્ણ છે?
A. કારણ કે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ હંમેશા ઝડપથી સંમત થાય છે.
B. કારણ કે તે તેમને તેમની ચિંતાઓને સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરવા માટે સમય આપે છે
C. કારણ કે તે સામાજિક કાર્યકરના વર્કલોડને ઘટાડે છે.
D. કારણ કે તે ત્વરિત ઉકેલોની ખાતરી આપે છે.
10. સામાજિક કાર્યકર વૃદ્ધ માટે કેવી રીતે વકીલાત કરી શકે?
A. તેમના અધિકારોની અવગણના કરીને
B. તેમની ચિંતાઓને સંબોધીને અને જરૂરી સંસાધનોની ખાતરી કરીને
C. સેવાર્થી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને
D. તેમની ફરિયાદોની અવગણના કરીને

16.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. b) સહાનુભૂતિ અને સક્રિય સાંભળવું
2. a) ગોપનીયતા
3. b) તેમની સ્વાયત્તાનો આદર કરીને અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં તેમને સામેલ કરીને
4. b) ધીરજ અને સમજણ
5. b) તેમના અધિકારો અને ગૌરવ માટે હિમાયત

6. b) વિવિધ સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિને સમજવું અને તેનો આદર કરવો
7. a) સમસ્યા હલ કરવાની કુશળતા
8. b) સ્પષ્ટ રીતે બોલો અને સરળ શબ્દોનો ઉપયોગ કરો
9. b) કારણ કે તે તેમને તેમની ચિંતાઓને સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરવા માટે સમય આપે છે
10. b) તેમની ચિંતાઓને સંબોધીને અને જરૂરી સંસાધનોની ખાતરી કરીને

16.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

1. **વૃદ્ધ વ્યક્તિ :** વૃદ્ધત્વનો શબ્દાર્થ જોઈએ તો જે વ્યક્તિને 60 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમર હોય અને ઘડપણ આવી ગયું હોય તે વ્યક્તિ.
2. **સમસ્યા:** સમસ્યા એ કોઈપણ મુશ્કેલી અથવા વિઘ્ન છે, જે વ્યક્તિ અથવા સમુહના જીવનમાં વિક્ષેપ સર્જે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ માટે સમસ્યાઓ શારીરિક, માનસિક, કે સામાજિક સ્વરૂપમાં આવી શકે છે.
3. **સમાજકાર્ય:** સમાજકાર્ય એ એક વ્યવસાય છે, જેનું મુખ્ય ધ્યેય વ્યક્તિગત, સામાજિક અને સામૂહિક વિકાસ દ્વારા જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારવું છે. તે સંશોધન, પ્રિવેન્ટિવ પગલાં અને પુનર્સુધારણા માધ્યમથી કાર્ય કરે છે, જ્યાં વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધો મજબૂત બનાવવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.
4. **સમાજ કાર્યકર:** સમાજ કાર્યકર એ વ્યાવસાયિક છે, જે સામાજિક સમસ્યાઓના નિવારણમાં સહાય કરે છે. તે વ્યક્તિ, કુટુંબ અથવા સમુદાયને સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક સહાયતા પૂરી પાડે છે. તે મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ, માર્ગદર્શિકા અને કાઉન્સેલિંગ દ્વારા લોકોના જીવનમાં સુધાર લાવવા કામ કરે છે.
5. **કુશળતા:** કુશળતા એ કોઈ પણ કાર્ય અથવા કાર્યક્ષેત્રમાં પારંગતા છે. ઉદાહરણ તરીકે સંવેદનશીલતા, સંવાદ કૌશલ્ય, સંઘર્ષ નિવારણ, સંશોધન અને વિશ્લેષણ કુશળતા.
6. **નિવારણ:** નિવારણ એ સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે લીધેલા પગલાં અથવા પ્રક્રિયાઓ છે.

16.8 સ્વાધ્યાય

16.9 પ્રવૃત્તિ

16.10 केस स्टडी

16.11 संदर्भसूचि

1. “सामाजिक समूह कार्य” डॉ. ललित कुमार, प्रकाशक: उत्तराखंड मुक्त विश्वविद्यालय, वर्ष: 2016
2. बच्चों, युवाओं और वृद्धजनों के लिए सहायक सेवाओं, संस्थानों और कार्यक्रमों का परिचय, प्रकाशक: एनसीईआरटी, वर्ष: 2021.
3. भारतीय समाज में वृद्धजनों की स्थिति और उसको सुधारने के उपाय, प्रकाशक: राज्य शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण संस्थान, इलाहाबाद, वर्ष: 2019
4. समाज कार्य क्षेत्र अभ्यास: एक परिचय, डॉ. नीरजा सिंह, प्रकाशक: उत्तराखंड मुक्त विश्वविद्यालय, वर्ष: 2016
5. भारतीय समाज में वृद्धों की समस्याओं के कारण एवं समाधान “डॉ. रेखा शर्मा, प्रकाशक - इंटरनेशनल जर्नल ऑफ अप्लाइड रिसर्च, वर्ष: 2020
6. MSW-406: वृद्धो अने अपंग व्यक्तियो साथे सामाजिक कार्य - डॉ. भाभासाडेभ आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी अमदावाड.